

MAGYAR NYELVŐR

139. ÉVF.

*

2015. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Egy készülő magyar frazeológiai etimológiai szótár elé

1. A magyar frazémák eredetének kutatásáról. Aki szólások, közmondások, szállóigék (összefoglaló néven frazémák¹) gyűjtésével, rendszerezésével, elemzésével és lexikográfiai kodifikációjával foglalkozik, előbb-utóbb óhatatlanul és visszatérő módon szembesül a következő kérdéssel: ki, kinek, mikor és miért mondta először?

A frazémák etimológiai jellegű kutatásának más nyelvekhez hasonlóan a magyar nyelvben is jelentős hagyományai vannak. A Szirmay Antal (1804), Dugonics Antal (1820), Pelkó Péter (1864) nevével fémjelzett és inkább anekdotikus jellegű kezdetek után, a 19. és 20. században olyan híres kutatók foglalkoztak e kérdéssel, mint Tóth Béla (1895), Kertész Manó (1922), Csefkó Gyula (1930), Békés István (1968), O. Nagy Gábor (1957) vagy Hadrovics László (1995). Közülük is kiemelkedik O. Nagy Gábor, aki 1957-ben megjelent *Mi fán terem?* című, korszakalkotó, máig népszerű munkájával új, „mifántológia” néven ismertté vált nyelvészeti műfajt teremtett. 1973-ban tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála azonban megakadályozta abban, hogy kiteljesedjen szólásetimológiai munkássága, és elkészítse a *Mi fán terem?* folytatását, *Szólásról szólásra* címen tervezett nagyszabású és olvasmányos szólásmagyarázó könyvét.

A *Mi fán terem?* első kiadása a mutató tanúsága szerint 252 frazéma eredetéről adott magyarázatot. Később ezeket Kovalovszky Miklós további 28 eredetmagyarázattal bővítette ki O. Nagy Gábor különféle helyeken megjelent szólásmagyarázatai közül válogatva. Így a *Mi fán terem?* 2011-ben az Akkord Kiadónál megjelent és általam is használt 10. kiadása összességében már 280 magyar szólás, közmondás eredetét, művelődéstörténeti, képkötő, szemléleti hátterét világítja meg olvasmányos stílusban, de tudományos korszerűséggel és rendszerességgel. Hasonló jellegű összefoglaló munka azóta sem született Magyarországon. Ennek oka valószínűleg a könyv már-már nyomasztóan ható lenyűgöző nagyszerűsége. Érthető tehát, hogy a *Magyar Nyelvőr*-ben és a *Magyar Nyelvben* megjelent szólásmagyarázó tanulmányokon túl eddig senki nem vállalkozott O. Nagy Gábor összegző munkájának folytatására, noha még szép számmal maradtak nyelvünkben megfejtendő, tisztázandó eredetű frazémák.

¹ Jelen tanulmánynak nem célja a frazéma tudományos igényű meghatározása, sem a frazématípusok osztályozása. E kérdéseket a hazai és a nemzetközi szakirodalom bőségesen tárgyalja (vö. pl. Tolnai 1910; Casares 1950; O. Nagy 1954; Juhász 1980; Voigt 1980; Burger et al. 2007; Forgács 2007).

Amióta csak a francia és a magyar nyelv frazémáival foglalkozom, a lexicográfiai kodifikáció és a nyelvészeti elemzések mellett bennem is újra meg újra felmerült a bevezető mondatban feltett kérdés a szólások, közmondások eredetével kapcsolatban. Így néhány éve magam is módszeresen kezdtem gyűjteni a magyar nyelv frazémáinak eredetéről szóló információkat. Ahogy haladtam előre e gyűjtésben, lassan körvonalazódott bennem egy új típusú magyar frazeológiai etimológiai szótár ötlete, amelyet az alábbiakban mutatok be röviden. A szótár tervezett címe: *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár* (a továbbiakban: FESz).

2. A szótár jellemzői. A készülő és a Tinta Könyvkiadónál várhatóan 2015 júniusában megjelenő munka célja, hogy O. Nagy Gábor szellemi hagyatékát összegezzék, megőrizze és folytassa, ugyanakkor azt – már csak az azóta eltelt idő és a kutatások fejlődése miatt is – több szempontból meg is haladja. Mindenekelőtt azonban szögezzük le, hogy az új mű műfaját tekintve szótár, annak sajátos jegyeivel.

2.1. A címszavak. Szótáramban a szócikkek a frazémák tipográfiai is kiemelt címszava (hívószava, vezérszava) köré szerveződnek, amelyek betűrendben követik egymást. A címszavak kiválasztása a következő alapelvek szerint történt.

2.1.1. Ha van főnév vagy főnevesült elem a kifejezésben, akkor ez utóbbi az első főnévi tag alatt szerepel. Például a *vki vkiért tűzbe teszi/tenné a kezét* szókapcsolat a TŰZ, a *Láttam én már karón varjút* pedig a KARÓ címszó alatt. A *sziszifuszi munka* típusú kifejezések esetében is így jártam el, vagyis a szólás a MUNKA címszó alatt található. Mivel azonban e szókapcsolattípus (vö. még *plátói szerelem, archimedesi pont*) művelődéstörténetileg súlyosabb alkotóelemei a *sziszifuszi, plátói, archimedesi* szavak, ezeknél az alkotóeleméknél utalok arra a címszóra, ahol a magyarázat megtalálható: SZISZIFUSZI: *sziszifuszi munka* ► MUNKA.

2.1.2. A szóláshasonlatok is a hasonlító szerkezet első névszói eleme (többnyire főneve) alatt találhatóak: *ordít, mint a fába szorult fűreg* (FA); *ártatlan, mint a ma született bárány* (BÁRÁNY).

2.1.3. A vezeték- és keresztnévet is tartalmazó kifejezések magyarázata többnyire a vezetéknevének megfelelő címszó alatt keresendő: *vkít nem a Tüdős Klára tervezett* (TÜDÖS). A *Szent János áldása/áldomása/pohara* típusú kifejezések a keresztnévnél (JÁNOS) vannak feltüntetve.

2.1.4. Az ismert idegen nyelvű kifejezések (*ab ovo, ceterum censeo, To be or not to be, that is the question* [Lenni vagy nem lenni, az itt a kérdés], *L'État c'est moi* [Az állam én vagyok] stb.) esetében az egyszerűség kedvéért egységesen az első szavukat tekintetem címszónak, és e szerint is soroltam be őket a betűrendbe. Eredetük magyarázatát azonban – különösen a szállóigék, közmondások esetében –

általában a közismert magyar megfelelőknél adom meg ezek címszavára utalva: *Cogito ergo sum*. ► GONDOLKODIK: *Gondolkodom, tehát vagyok*. A címszavak és az azoknak megfelelő frazémák idegen nyelven történő feltüntetését Erasmus találó megfogalmazása indokolta (Erasmus 2010: I, IX. 26): „...a legtöbb közmondásnak megvan az a sajátossága, hogy azt igényli: azon a nyelven csendüljön fel, amelyen megszületett; mivel ha idegen nyelvbe vándorolna át, sok elveszne a bájából” (Kovács Erzsébet fordítása).

2.1.5. Az utalások mindig a ► jellel történnek. *Keresd az asszonyt!* ► NŐ: *Keresd a nőt!*; *vki tücsköt-bogarat (össze)beszél* ► BOGÁR: *vkinek bogara van*.

2.1.6. A címszó alakváltozatai szögletes zárójelben állnak: GYEREK [GYERMEK]. Az azonos alakú címszavakat felső indexbe tett arab szám választja el egymástól: ÁLL¹ – ÁLL². A köztük lévő sorrend: névszó (főnév), ige, egyéb szófaj. A ritkább címszóalaknál utalás történik a gyakoribb alakra: DÜRGÉS ► DÖRGÉS.

2.2. A frazémák szótári alakja. A vizsgált frazémát az általános szótárírási gyakorlatnak megfelelően általában a lehető legsemlegesebb alakban adom meg. Ennek megfelelően az ige, hacsak nem más alakban rögzült, mindig egyes szám harmadik személyben szerepel. Mivel a szólásmondások, helyzetmondatok lényegükből fakadóan mikrodialógusok részei, nem mindig könnyű az egységes szótári alakjuk meghatározása. A leggyakrabban használatos alakok feltüntetésére törekedtem: *Ne igyál/igyunk előre a medve bőrére!*; *Orrod tőle fokhagymás*.

A szókapcsolaton belül kerek zárójelbe kerülnek a kifejezésbe illeszthető, de tetszés szerint el is hagyható elemek: *A (nemzetközi) helyzet fokozódik*. Ugyanazon címszóhoz tartozó több frazéma esetén ezeket a zárójeles alakokat a betűrend szempontjából nem vettem figyelembe. A frazémákban szereplő egyszerű szóváltozatokat virgula választja el egymástól, a szerkezeti változatok pedig szögletes zárójelbe kerültek: *rövidre/szorosra/kurtára [kemény kézzel] fogja a gyeplőt [kezeiben tartja a gyeplőt]*.

A frazémákban szereplő vonzatok kapcsán fontos hangsúlyozni ezek jelentőségét, mert hiányukban a kifejezések használata, mondatba illesztése – elsősorban persze a magyart mint idegen nyelvet tanulók számára – nem mindig egyértelmű. A tapasztalatok szerint azonban még a magyar anyanyelvűek hétköznapi beszédében is megfigyelhető bizonyos grammatikai „gyöngülés”, hevenyészetség, amely leginkább a téves vonzathasználatban nyilvánul meg. Az is említést érdemel, hogy több jelentés gyakran vonzatbeli eltéréssel párosul. Ezeket a frazémákhoz tartozó, a használat számára tehát fontos kiegészítő grammatikai elemeket csúcsos zárójelben a szokásos szótári rövidítésekkel jelöltem, és kezdő helyzetben a betűrend szempontjából szintén nem vettem figyelembe: <vkinek>, <vmitől>, <vmilyen> stb.).

A frazéma szótári alakja után • jel vezet be a frazémára vonatkozó és zárójelben rövidítésekkel megadott kiegészítő pragmatikai információkat. Ezek a frazémák főbb típusaira – (sz) = szólás, (szh) = szóláshasonlat, (szm) = szólás-

mondás, szállóige, (km) = közmondás – vagy a semleges, köznyelvi használattól eltérő stílus- és használati kört jelző lexikai minősítésekre vonatkoznak: (biz) = bizalmas, (nép) = népies, (gúny) = gúnyos, (rég) = régies. A szótár „Rövidítések, jelek” című részében felsorolt és meghatározott lexikai minősítések kialakításában a forrásmunkák között megadott szótárakra támaszkodtam.

2.3. A jelentésmagyarázatok. A szócikk következő egysége egyenlőségjellel bevezetve a frazéma minél pontosabb, a használatára vonatkozó és értékelő mozzanatokat is tartalmazó metanyelvi értelmezése, jelentésmagyarázata. Ha egy-egy kifejezésnek több jelentése is van, ezeket a); b); c) stb. jelöléssel különítettem el. A jelentésmagyarázatok elsődleges forrása a *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri mutatóval* című szótáram volt (Bárdosi 2012). Ha az adott frazéma nem szerepelt e szótárban, új definíciót alkottam, szükség esetén megbízható lexikográfiai források bevonásával.

Vannak azonban olyan esetek, amikor a frazéma és annak jelentése, parafrázisa közé nem lehet a szokásos módon – persze a szükséges jelentéstani többletek hangsúlyozásával – mintegy egyenlőségjelet tenni (mint például a *hűbelebalázs módjára* frazéma esetében, amelyet viszonylag egyszerűen meghatározhatunk az alábbi módon: 'elhamarkodottan, hebehurgyán, kellő megfontolás nélkül, a várható (kellemetlen) következményekkel nem számolva (tesz vmit)'. A *Kár a benzinnért!* típusú és a nemzetközi szakirodalomban pragmatikus helyzetmondatoknak, konvencionális szójárásoknak is nevezett frazémák, illetve az *Ember embernek farkasa* típusú közmondások azonban általában adott beszédhelyzetben, azzal kapcsolatos válaszként, annak értékeléseként hangzanak el, tehát mindig a beszélő álláspontját, a beszédhelyzetet tükrözik. Ilyen esetben a teljes metanyelvi értelmezés kapcsos { } zárójelbe kerül: *Kár a benzinnért!* {lebeszélés, leintés kifejezése: nem érdemes, nem éri meg a fáradságot, hiábavaló az igyekezet}; *Ember embernek farkasa* {az emberek ott ártnak egymásnak, ahol csak tudnak}.

2.4. Az eredetmagyarázatok. Amellett, hogy a szótárban részletes és megbízható információkat adok a benne szereplő frazémák alakjáról és jelentéséről, legfőbb célom az volt, hogy az O. Nagy Gábor által a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben megalkotott „mifantológia” és 280 népszerű formában kidolgozott eredetmagyarázat (O. Nagy [1957] 2011¹⁰) legjobb hagyományát folytassam. Ezt mindig szem előtt tartva kívántam körültekintő mikrofilológiai vizsgálatok alapján leírni azon frazémák keletkezésének, kialakulásának izgalmas nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális körülményeit, amelyeknek átvitt értelme adott esetben jól ismert a nyelvhasználók előtt, de a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséből mégsem tudják a metaforikus értelmet levezetni, és így a frazéma eredete is homályban marad előttük. A szótárban található 1800 eredetmagyarazattal tehát azoknak a nyelv iránt érdeklődőknek a kíváncsiságát igyekeztem kielégíteni, akik „nyelvünk virágaival” (O. Nagy [1957] 2011¹⁰: 11) kapcsolatban nagyon gyakran teszik fel az ismert kérdéseket: ki, kinek, mikor és miért mondta először? A motivált, belátható eredettel bíró frazémákat (*töri a fejét; fehér, mint a fal*) szótáram nem vizsgálja. Az eredetmagyarázatok nagy része

a felhasznált magyar és nemzetközi szakirodalom alapján megoldottnak tekinthető. Itt elsősorban a közös európai kultúrkincsből (Biblia, mitológia, történelem, irodalom) vagy a mindennapos megfigyelésekből származó frazémákra kell gondolni. Természetesen olyan frazémák is vannak szép számmal nyelvünkben, amelyeknek még koránt sincs megnyugtató, végleges megfejtése, mert ezek gyakran olyan, mára már teljesen elhomályosult szemléletet, képet tükröznek, amely csak különféle feltevések megfogalmazását teszi lehetővé (pl. *áprilist járat vkivel; [az] ebek harmincadjára kerül/jut; [az] ebek harmincadján van; Egyszer volt Budán kutyavásár* stb.). Ezeket a frazémákat így bizonytalan, tisztázatlan eredetűnek minősítettem, de igyekeztem az egymástól rombusz (◊) jellel elválasztott különféle véleményeket egymással szembeállítani, közülük a legvalószínűbbet kiemelni és lehetőség szerint saját álláspontomat is megfogalmazni.

Az eredetmagyarázatokban hivatkozott műcímek dőlt betűvel vannak kiemelve. Idegen nyelvű művek esetében az idegen nyelvű cím után szögletes zárójelben áll annak magyar változata. Az idézetek hasonló módon szerepelnek: előbb az idegen nyelvű szöveg normál betűtípussal idézőjelek között, majd szögletes zárójelben annak magyar fordítása a fordító feltüntetésével. Az idézetekben a kiemelendő szót, frazémát dőlt betűvel jelzem.

2.5. A frazémák idegen nyelvű megfelelői. A frazémák és azok eredetmagyarázatainak szótárszerű elrendezésén túl a szótár másik jelentős újítása, hogy ahol a frazémák alkotóelemeinek, a bennük felhasznált képeknek, valamint a jelentéseknek azonossága vagy nagyfokú hasonlósága azt lehetővé tette, természetesen a teljességre való törekvés nélkül és megbízható írott források alapján, érdekességként feltünteti a frazémák gyakoribb – elsősorban európai – idegen nyelvi megfelelőit is. A leggyakrabban idézett nyelvek között az angol, a francia, a német, a spanyol, az olasz, az orosz, a lengyel említhető, de vannak példák a dánból, a hollandból, a horvátból, a csehéből, a szlovákból, a svédből, a latinból, sőt a törökből is. Ezt az idegen nyelvek iránt érdeklődők figyelmére számot tartó információcsokrot a ♦ jel vezeti be. Az egyes nyelvek rövidítése a szótár „Rövidítések, jelek” részében található. A különböző idegen nyelvi megfelelőket a | jel (virgula) választja el egymástól.

2.6. Ikonográfia. A frazémák gyakran jelennek meg különböző művészeti alkotásokon, elsősorban festményeken, szobrokon. Ennek egyik legismertebb példája id. Pieter Bruegel *Flamand közmondások* című festménye 1559-ből. Az ilyen jellegű fontosabb kultúrtörténeti információkat (alkotó neve, mű címe, keletkezési dátuma, lelőhelye) ≍ jellel bevezetve, esetenként a szócikk külön részében adtam meg. A bibliai eredetű *damaszkuszi út* frazémával kapcsolatban például ez az ikonográfiai utalás így néz ki: ≍ Albrecht Dürer: *Saul megtérése*, 1494–1495 (Drezda, Kupferstichkabinett).

2.7. Az egyes szócikkekhez tartozó bibliográfiai hivatkozások. Minden szócikket a benne szereplő eredetmagyarázathoz felhasznált művek betűrendben megadott bibliográfiai adatainak felsorolása zárja. A gyakran idézett írott források

a hivatkozott oldalszámok megadásával rövidítve szerepelnek (pl.: ONG: 202–3 vagy TESz, II: 457). Az egyéb felhasznált források azonosítására a szokásos tudományos hivatkozási módot alkalmaztam. Például: Balázsi, MNy. 100 (2004): 298–313. Az elektronikus forrásoknál a hivatkozás a letöltött honlap címére történik a letöltés időpontjának megjelölésével. Például: Magyar Elektronikus Könyvtár – <http://mek.oszk.hu/> (2014. 05. 19.). A részletes bibliográfiai adatokat a szótár végén lévő „Felhasznált források” című fejezet tartalmazza, amely több mint 500 tételt foglal magában.

2.8. A mutatók. A szótári rész utáni függelék a következőket tartalmazza.

2.8.1. Felhasznált források. A szótárt az összes felhasznált forrás (több mint 500 tétel) részletes jegyzéke zárja. Ez két részből áll: a) a rövidítve gyakran idézett írott és elektronikus források jegyzéke, b) az egyéb írott és elektronikus források jegyzéke, amely tartalmazza az előzőt is.

2.8.2. Névmutató. A névmutató azokat a személynevekkel és földrajzi nevekkel kapcsolatos fontosabb információkat tartalmazza (életrajzi évszámok, tevékenységi kör stb.), amelyeknek a szólásmagyarázatokban történő ismételt megadása felettébb helypazarló és zavaró megoldás lett volna. Az életrajzi évszámok előtti kérdőjel a dátumokkal kapcsolatos és a lexikonokban is meglévő bizonytalanságot jelzi.

2.8.3. A szótárban előforduló szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások mutatója az első alkotóelemük szerinti betűrendben. E mutató a szótári részben előforduló összes szólást, szólásmondást, szállóigét, közmondást tartalmazza azok első alkotóeleme szerinti betűrendes elrendezésben és utalással arra a címszóra, amely alatt az adott frazéma szerepel.

2.8.4. A szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások mutatója eredetük szerint. E mutató azoknak nyújt segítséget, akik arra vonatkozólag szeretnének átfogó képet kapni, hogy a vizsgált frazémák eredete milyen területekre vezethető vissza, illetve egy-egy területről mely frazémák származnak. A frazémák eredetük szerinti tematikus besorolása többnyire egyértelmű (általános megfigyelés, Biblia, görög–római mitológia, irodalom, népszokás, sport, történelem, vándorfrazéma stb.). Egy-egy frazéma azonban esetenként több témakörben is szerepelhet, különösen akkor, ha az eredetmagyarázatot illetően még nincs véglegesen kialakult álláspont. Ilyen például a *kenyértörésre viszi a dolgot* kifejezés esete, amelynek forrása egyes vélemények szerint a vallás, hitvilág, mások viszont úgy gondolják, hogy népszokásból származik. A mutató adott témakörébe tartozó frazémák az első szavuk szerinti betűrendben követik egymást. A vonatkozó részletes magyarázatok a vastagon kiemelt, utalt szónál találhatók a szótári részben.

2.8.5. Bibliai mutató. A szólásmagyarázatokban előforduló bibliai helyeket az alábbi fordítás szerint közlöm: *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján.*

A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján. Budapest. Szent Jeromos Bibliatársulat. 1997. (<http://szentiras.hu/KNB>). A bibliai mutató a Károli-biblia (1590) és a Káldi-biblia (1626) helyeinek és rövidítéseinek táblázatos megfeleltetését tartalmazza.

2.9. Mutatványok a készülő szótárból. Az első mutatvány több szócikk alapján illusztrálja a fentiekben részletezett szótárszerkesztési elveket. A második mutatvány a szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások eredetük szerinti mutatójából közöl egy részletet. A mutatványok a szótár kéziratának formáját reprodukálják.

Mutatvány a FESz szótári részéből

B E S Z É D

hegyi beszéd • (sz), (biz), (gúny)

= (kínos, unalmas) erkölcsi prédikáció, intelleum, megrovás

☞ A Bibliából származó kifejezés. Eredetileg Jézus legnagyobb, a keresztény katekézis szellemét tükröző, „Boldogok a lélekben* szegények, mert övék a mennyek országa” kezdetű és a boldogságról szóló beszéde (Mt 5:3–11; Lk 6:20–49). A magyarban manapság főleg átvitt értelemben használják a kissé unalmas erkölcsi prédikáció jellemzésére.

☞ Fra Angelico: *A hegyi beszéd*, 1440–1452 (Firenze, Museo di San Marco).

📖 BV; CsK: 129.

[...]

F Ű

<vki> **a fű növést is hallja** • (sz)

= a) (tréf) tökéletes hallása van; b) (rég), (gúny) sokat tud, igen bölcs

☞ Feltehetőleg német eredetű kifejezés (*das Gras wachsen hören*), ami tükörfordítás-ként kerülhetett nyelvünkbe. Heinrich Bebel *Proverbia Germanica collecta atque in Latinum traducta* (1508) című művében már szerepel 85-ös sorszámmal és a latin *Ille audit gramina crescere* megfelelővel. A szólás szemléleti hátterét azonban megtaláljuk már a skandináv mitológiában, ahol Heimdallról, az ég istenéről azt tartották, hogy hallása oly csodálatos volt, hogy még a fű sarjadását és a juhokon a gyapjú növést is hallotta.

◆ NÉM. *das Gras wachsen hören*

📖 Bebel, 1879: 235–236; BG: 107; RL: 57; SzF: 232.

<vki> **(a) fűbe harap** • (sz)

= a) (harcban, gyilkosság által) meghal; b) vereséget szenved

☞ A szólás eredete meglehetősen bizonytalan. ♦ Legvalószínűbbnek az a magyarázat látszik, amely az átvitt jelentés konkrét mögöttes képeként a megsebzett és földre zuhant harcos haláltusájára utal, amint az tehetetlen fájdalomában mindazt görcsösen harapja, rágja, amit csak a szájával éppen elér (föld, homok, por, fű). Ezt támasztja alá, hogy az európai irodalom legrégebb alkotásaitól kezdve megtaláljuk ezt a képet

különböző változatokban. Homérosz *Íliászában* például így ír (II, 417–418): „...kö-rülötte a síkon / porba zuhant sok harcostársa *harapja a földet*” – Devecseri Gábor fordítása. Vergilius *Aeneis* című művében ezt olvashatjuk (XI, 668): „Eunaeum Clytio primum patre, cuius apertum / adversi longa transverberat abiete pectus. / sanguinis ille vomens rivos cadit atque cruentam / mandit humum moriensque suo se in vulnere versat.” [Hát legelőször is Eunaeus, Clytius fia halt meg, / hosszu fenyőgerelyed belevágtad nyílt kebelébe; / az lezuhan, hány vérpatakot, *mardossa a mocskos / Földet* s ott fetreng önnön vérében, aléltan” – Lakatos István fordítása]. Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* (1651) című verses eposzában a törökverő Farkasics Péter vitézkedését így jellemzi (3. ének, 101): „Másfelől Farkasics, mint sivó oroszlány, / Pogány török testet magas halomban hány; / Megholt őmiatta Durlik aga, Rézmán / Bassa kihája is *fekszik földet rágván*.” De Vörösmarty Mihály is hasonló módon jeleníti meg egyik hőse haldoklását *Zalán futása* (1825) című eposzában (3. ének): „Cifra Lemök leesik, *s földet rág* kínos ajakkal.” Petőfi Sándor *Kun László krónikája* (1848) című versében pedig így ír Ottokárról: „A cseheknek nagy királya ott a / Csatatéren a *fűbe harapott*.” Végül idézzünk egy magyar népmeséből is: „Összetűztek, és nem sok idő telt el bele, hogy a sárkánykirály a *porba harapott*.” ♦ Egyes szoláskutatók szerint a kifejezés egy középkori szokással, hiedelemmel is összefügghet. Régen, a haldoklónak olykor egy darab földet adtak a szájába, ha nem találtak papot, aki ostyával megáldoztathatta volna. A földet ritkábban fű is helyettesíthette. ♦ Mások szerint bizonyos népek egykori szokásának emléke él a szólásban: a germánoknál vagy a szlávoknál egyes alkalmakkor a kézbe vagy szájba vett fűszálakat a megadás jeleként értelmezték. A *fűbe harap* így azt jelenthette, hogy a harcoss elismeri, nem tudja folytatni a küzdelmet, és ennek elismeréseképpen füvet vesz a szájába. Ebből a szokásból a *földet rág, porba harap* kifejezésekkel való keveredés eredményeként alakulhatott ki a szólás mai jelentése. – A bizonytalan eredetmagyarázat ellenére a szólás és a mögöttes szemléleti háttér több európai nyelvben is megtalálható. Érdekes különbség azonban, hogy míg az a halál kifejezésére leginkább a germán nyelvekben rögzült (pl. ang. *to go to grass, to bite the dust*; dán *bide i graeset*; ném. *ins Gras beissen*; holl. *in het zand bijten*), az újlatin nyelvekben (fr. *mordre la poussière*, ol. *mordere la polvere/terra [il terreno]*, sp. *morder la tierra [el polvo]*) mára csak a ’harcban földre kerül > vereséget szenved’ jelentésekben használatos.

DU1: 30; FT1: 212; Homérosz, 2001: 35; ONG: 143–145; Petőfi, 1966, II: 382; RL: 577–580; SzÁ: 463; Vergilius, 1984: 370; Vörösmarty, 1985: 57; Zrínyi, 2003: 60.

<vki> **fűnek-fának adós/tartozik** • (sz)

= nagyon sok embernek tartozik pénzzel

☞ Több olyan szólásunk van még, amelyben a ragos alakban használt *fű-fa* szónak ’mindenki, bárki’, illetve ’minden, bármi’ jelentése van: *fűbe-fába kapaszkodik* (, mint a vízbefúló), *fűben-fában (van) az orvosság*, *fűhöz-fához fordul*, *fűnek-fának elmond vmit*, *fűt-fát ígér vkinek*, *fűt-fát megmozgat*, *fűt-fát összehord*. A *fű-fa* összetétel, akárcsak a *boldog-boldogtalan*, az *apraja-nagyja* vagy az *égre-földre* úgy jelöl valamilyen fogalmat, hogy az adott jelenség két végpontját nevezi meg. A *fű-fa* a növények két szélső határát jelképezi: a fű a legkisebb, a fa pedig a legnagyobb növény. A két határérték közötti fogalom – vagyis a növények összessége – a nyelv fejlődése során azután lassan a ’minden, mindenki’ fogalmáig tágult, bővült. O. Nagy Gábor és A. Molnár Ferenc fenti véleményét csak részben osztva, Bernáth Béla szerint elképzelhető, hogy az idézett szólások egyikében-másikában (pl. *fűnek-fának panaszkodik*, *fűben-fában az orvosság*) a fű és a fa eredetileg bizonyos varázserők

hordozójaként is szerepelhetett, amelyekhez ősi, babonás szokásból fordulni szoktak az emberek.

📖 A. Molnár, Nyr. 99 (1975): 474–479; Bernáth, Nyr. 99 (1975c): 229–230; ONG: 145–146; TESZ, I: 998.

[...]

QUOD

Quod licet Iovi, non licet bovi. ► JUPITER: *Amit szabad Jupiternek, nem szabad (azt) az ökörnek [a kisökörnek].*

[...]

ÖSSZEKÖTTETÉS

szocialista összeköttetés • (sz)

= protekció, kapcsolati rendszer

🌀 A szókapcsolat a Kádár-rezsimben, *a legvidámabb barakk** éveiben országszerte elterjedt fogalom volt. A gyakorlatban annyit jelentett, hogy akinek a hatalom felső régióiban, az MSZMP vezető köreiben ismeretsége volt, netalán rokonai szálok fűzték a hatalom birtokosaihoz, az előtt minden ajtó nyitva állt. A protekciót kérők hiánycikk beszerzése, kedvezőbb feltételek, előnyök megszerzése vagy a törvényes lehetőségek megkerülése végett vették igénybe ezt a módszert (vö. *K*-vonal*). Az ellenszolgáltatás nem elsősorban pénz volt, hanem valamilyen viszonzószívesség. A szocialista összeköttetés rendszere nem csupán a magánszférában létezett. Kiterjedt az egész államosított társadalomra. A módszer, úgy tűnik, túlélte a Kádár-rendszert, különböző változatai ma is tapasztalhatók.

📖 BL: 222–223.

[...]

VULKÁN

<vki> **vulkánon [a vulkán tetején] táncol • (sz), (vál)**

= nem törődve a bármely percben bekövetkező veszéllyel, esztelen könnyelműséggel él

🌀 A szólás francia eredetű. Leginkább Narcisse Achille de Salvandy gróf, politikus, történetíró nevéhez szokták kapcsolni, aki az 1830. május 31-én a nápolyi király tiszteletére adott bálon, a júliusi forradalom előestéjén, ezzel a Nápoly és a Vezúv vulkán közelségére utaló képes kifejezéssel jellemezte az orléans-i hercegnek az akkori pattanásig feszült francia politikai helyzetet, és jósolta meg a Bourbonok bukását: „Je venais de m’entretenir avec un des membres du cabinet des dangers de la lutte engagée par l’autorité royale. « Nous ne reculerons pas d’une semelle, » m’avait-il dit [...]. « Eh bien ! lui répondis-je, le roi et vous reculerez d’une frontière. » [...] Ce fut peu après que, passant près de Mgr le duc d’Orléans qui recevait de nombreux compliments sur les magnificences de sa fête, je lui adressai ce mot que les feuilles répèterent le lendemain. – « C’est une fête toute napolitaine, monseigneur ; nous dansons sur un volcan. »” [A kabinet egyik tagjával a király által indított küzdelem veszélyeiről beszélgettem. „Egy tapodtat sem hátrálunk” – mondta nekem. [...] „Nos, válaszoltam, akkor majd a király és Ön egy országhatárnyit fognak hátrálni.” [...] Nemsokkal ezután, amikor elhaladtam az orléans-i herceg mellett, aki az ünnepségnek pompáját dicsérő számtalan gratulációt fogadta, e szavakkal fordultam hozzá (szavaimat a másnapi lapok ismertették): „Igazi nápolyi ünnep ez, Kegyelmes uram,

vulkánon táncolunk.” Valójában a kifejezést Salvandy előtt már többen is használták. Robespierre 1794. július 26-án elhangzott beszédében például ezt olvassuk: „Pourquoi ceux qui, avant-hier, vous prédisaient tant d’affreux orages, ne voyaient-ils plus hier que des nuages légers ? Pourquoi ceux qui vous disaient naguère: Je vous déclare que nous *marchons sur des volcans*, croient-ils ne marcher aujourd’hui que sur des roses ?” [Akik tegnap előtt oly sok szörnyű vihart jósoltak, vajon tegnap miért csak könnyed felhőket látták már? Akik egykor kijelentették, hogy vulkánon lépkedünk, vajon ma úgy gondolják, hogy rózsákon járnak?] Napóleon pedig egy a népképviselőkhöz intézett 1799. november 9-i beszédében élt e fordulattal. Ez utóbbit idézi a francia író, Eugène Sue vagy a történész François Mignet is: „Représentants du peuple, [...] vous n’êtes point dans des circonstances ordinaires ; vous êtes sur un *volcan*.” [Ti, a nép képviselői, nem mindennapi körülmények között, hanem egy vulkánon vagytok.] A kifejezéssel kapcsolatban említjük meg a 19. századi párizsi burzsoázia Henry Monnier által megalkotott tipikus karikatúraszzerű alakját, Joseph Prudhomme-ot is, akinek révén vált ismertté a következő képzavaros metafora is: *Le char de l’état navigue sur un volcan* [Az állam szekere egy vulkánon hajózik]. – Hasonló jelentéstartalommal rendelkezik a *borotvaélen* táncol* szólásunk.

◆ ANG. sit on / dance over a volcano | FR. danser sur un volcan | NÉM. ein Tanz auf dem Vulkan | OL. dormire su/sopra un vulcano | OR. живёт как на вулкане | SP. estar sobre un volcán

📖 BG: 254; DU: 676; DU1: 149–150; FT1: 811; Laponneraye, 1840:721; Mignet, 18274, 2, XIII: 265; RCh: 920; RL: 1599; Salvandy, 1831, I: 398; SzF: 202; Sue, 1849–1857: XVI: 267; TB1: 167; TII: 156; ZZR: 564.

[...]

ZÖLD

<vmi> **ugyanaz (, csak) zöldben • (sz), (biz)**

= szinte semmi különbség (nincs)

👉 A kifejezés eredete feltehetőleg az autógyártás hőskorában keresendő. Az akkor még önálló német Opel autógyártó cég 1924-ben dobta piacra a strapabíró, olcsó és megbízható Opel 4 PS modelljét, amelyet zöld színe miatt a köznyelv csak „levelibéka” (*Laubfrosch*) néven emlegetett. Ez volt az első olyan Németországban gyártott modell, amely a Ford által Amerikában már alkalmazott futószalagos nagy sorozatú gyártásban készült. Több változatban készült ugyan, de mind csak az említett zöld színben, ami megfelelt az amerikai autógyártó cég vezetője filozófiájának. Henry Ford szellemes megfogalmazása szerint a vevő egyetlen megszorítással bármilyen színben megvásárolhatja Ford modelljét. A megszorítás pedig így hangzott: a színe legyen fekete. Az Opel 4 PS azonban kísértetiesen hasonlított a francia André Citroën citromsárga színben forgalmazott 5CV modelljére, vagyis szinte ugyanaz az autó volt csak zöldben. A szólás ismert változata még az *ugyanaz (, csak) pepitában** kifejezés is.

◆ NÉM. dasselbe in Grün

📖 RORORO, I: 75–76.

Mutatvány a FESz szólások, szólásmondások, szállóigék, közmondások eredetük szerint című mutatójából

[...]

IRODALOM

ADY ENDRE

a holnap hőse > **Holnap**
 a megszépítő messzeség > **Messzeség**
 föl-földobott kő > **Kő**
 Mi urunk: a pénz. > **Úr**
 Négy-öt magyar összehajol. > **Magyar**
 Nekünk Mohács kell. > **Mohács**
 se(m) utódja, se(m) boldog őse, se(m)
 rokona, se(m) ismerőse vkinek
 > **Utód**

új időknek új dalai > **Idő**

ALBEE, EDWARD

Nem félünk a farkastól! > **Farkas**

ALKAIOSZ

Borban az igazság. > **Bor**
 Gyermek, részeg, bolond mondják
 az igazat. > **Bor**: Borban az igazság.
In vino veritas. > **Bor**: Borban az igazság.

ALLAINVAL, LÉONOR-JEAN-CHRISTIAN

a bőség zavara > **Bőség**
l'embarras des richesses
 > **Bőség**: a bőség zavara

ANDERSEN, HANS CHRISTIAN

A király meztelen! > **Király**
 rút kiskacsa > **Kiskacsa**

ARANY JÁNOS

Akárki meglássa! > **Meglát**
 az istenadta nép > **Nép**
 Egy életem, egy halálom. > **Élet**
 Egy, csak egy legény van talpon
 a vidéken... > **Legény**
 eleven/élő tilalomfa > **Tilalomfa**
 Fejére szól, ki szót emel! > **Fej**
 fülemüle per [fülemüle-per] > **Fülemüle**
 kevés a vágott dohánya vmihez
 > **Dohány**
 legény a gáton > **Legény**
 Lélek az ajtón se be, se ki! > **Lélek**
 leteszi a lantot > **Lant**
 Miért zúg a tömeg? (Kívánja eskümet?)
 > **Tömeg**
 minden, mi szem-szájnak ingere > **Szem**

Mindenki gyanús (nekem), aki él!

> **Gyanús**

Repül a nehéz kő: ki tudja,
 hol áll meg? > **Kő**

Több is veszett Mohácsnál!

> **Mohács**

vérszagra gyűlnek vkik

> **Vérszag**

[...]

KERESKEDELEM

Amit a réven nyer, elveszti a vámon.

[Amit a vámon nyer, elveszti a réven.]

> **Vám**

egy gyékényen árul vkivel > **Gyékény**
 elmehet a sóhivatalba (vmivel)

> **Sóhivatal**

Ide nézz, törökméz! (Fele cukor, fele méz!)

> **János**: olcsó János

kihúzzák/kirántják a gyékényt

> **Gyékény**olcsó János > **János**rájár a rúd vkire > **Rúd**Szabad a vásár! > **Vásár**uraságtól levett > **Uraság**

Végeladás nincs maradás!

> **János**: olcsó János

[...]

KONYHA, SZAKÁCSMESTERSÉG

a sava-borsa vminek > **Bors**: borsot tör
 vkinek az orra alá

a szája íze (szerint) > **Száj**
 borsot tör vkinek az orra alá > **Bors**

bő lére ereszt vmit > **Lé**érzi a sáfrányillatot > **Sáfrányillat**

Háttra van még a feketelevés!

> **Feketelevés**

Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé.

> **Hencida**hosszú lére ereszt vmit > **Lé**

Még csak most jön a feketelevés!

> **Feketelevés**

megérzi a sáfrányillatot ► **Sáfrányillat**
 megissza vminek a levét ► **Lé**
 minden lében kanál ► **Lé**
 nincs vkinek (az) ínyére vmi
 ► **Száj:** vkinek a szája íze szerint
 nincs sütnivalója ► **Sütnivaló**
 sülve-főve együtt van/jár vkivel
 ► **Sülve-Főve**
 tedd ki, hadd hűljön (ember/legény)
 ► **Kitesz**
 tornát reszel vkinek az orra alá
 ► **Bors:** borsot tör vkinek az orra alá
 Többe kerül a leves, mint a hús.
 ► **Lé:** megissza vminek a levét

[...]

LOVAGI ÉLET

felveszi a(z odadobott) kesztyűt ► **Kesztyű**
 kiüt a nyeregéből vkit ► **Nyereg**
 kosarad ad vkinek ► **Kosár**
 kosarat kap (vkitől) ► **Kosár**
 lándzsát tör vki, vmi mellett ► **Lándzsa**
 lovagias ügy ► **Ügy**
 magas lóra ül [magas lóról beszél vkivel]
 ► **Ló**
 nyílt sisakkal harcol/küzd ► **Sisak**
 odadobja a kesztyűt vkinek ► **Kesztyű**
 kesztyűt dob/vet vkinek az arcába
 [a lábaihoz] ► **Kesztyű**
 sorompóba áll/lép vkiért, vmiért
 ► **Sorompó**
 szint vall (vmiről) ► **Szín**

3. A magyar frazémakincs főbb forrásai. A kézirat adatainak elemzése alapján érdemes jelezni azt is, hogy melyek a magyar frazémakincs főbb forrásai. A szótárban található magyarázatok eredetét, forrását vizsgálva megállapítható, hogy a vizsgált frazémák a következő, betűrendben felsorolt 48 etimológiai tartományba sorolhatók:²

adoma, anekdota, mese (43 db, 3%); állatok (10 db, 1%); általános megfigyelés (139 db, 9%); babona, néphit (75 db, 5%); Biblia (209 db, 13%); bizonytalan eredetű (38 db, 2%); egészség, betegség, orvoslás (16 db, 1%); etnosztereotip klisé (4 db, 0%); eufemizmus (9 db, 1%); film (18 db, 1%); filozófia (19 db, 1%); foglalkozás, mesterség (24 db, 1%); görög–római mitológia (63 db, 4%); háború, harc, katonaság (32 db, 2%); halászat (6 db, 0%); hangutánzó-hangfestő szó (4 db, 0%); használati tárgy (9 db, 1%); hirdetés (2 db, 0%); időjárási szabály (5 db, 0%); igazságszolgáltatás, jog (43 db, 3%); ipar (4 db, 0%); irodalom (355 db, 22%); játék (23 db, 1%); jelentésmozzanat (136 db, 8%); jövevényfrazéma (87 db, 5%); kabarétréfa (9 db, 1%); kereskedelem (7 db, 0%); konyha, szakácsmesterség (10 db, 1%); közlekedés (9 db, 1%); legenda (8 db, 0%); lovagi élet (9 db, 1%); mezőgazdaság, paraszti élet (34 db, 2%); népszokás (41 db, 3%); ókori bölcsesség (88 db, 5%); oktatás (3 db, 0%); öltözet, öltözködés, divat (5 db, 0%); sport (33 db, 2%); szexualitás, erotika (6 db, 0%); szőlészet-borászat (3 db, 0%); tánc (3 db, 0%); technika (19 db, 1%); történelem (164 db, 10%); vadászat (18 db, 1%); vallás, hitvilág (63 db, 4%); vám, adó (3 db, 0%); vándorfrazéma (14 db, 1%); vicc (13 db, 1%); zene (29 db, 2%).

A zárójelben megadott számok azt jelzik, hogy a vizsgált frazémák közül hány darab és mekkora százalékos aránnyal tartozik az adott tartományba. Mivel tize-

² Az elemzések adatai a kézirat szerkesztésének 2014. szeptember 30-i állapotát tükrözik. Az azóta eltelt időszakban feldolgozott néhány újabb eredetmagyarázat a fenti statisztikákat érdemben nem változtatta meg.

desek nélküli kerekített értékekről van szó, a nulla ebben az esetben azt jelenti, hogy az adott területhez csak néhány (2–8 db) frazéma tartozik, ez pedig 0,12 és 0,49 közötti százalékos arányt jelentett. Egy frazéma elég gyakran két vagy akár több tartományba is besorolható. Ilyen például a *fűbe harap* frazéma esete, amelynek eredete meglehetősen bizonytalan, alapulhat általános megfigyelésen, de kialakulásában közrejátszhatott a babona, néphit is. *Az asszony ingatag* közmondás egyaránt szerepelhet az irodalom és a zene tartományban, a *vkivel elszívja a békepipát* szólás pedig James Fenimore Cooper vagy Karl May révén besorolható egyrészt az irodalom tartományba, de éppúgy felvehető a népszokás vagy a használati tárgy tartományba is.

A fenti halmazt a tartományok százalékos aránya szerint rendezve a következő eredményt kapjuk:

irodalom (355 db, 22%); Biblia (209 db, 13%); történelem (164 db, 10%); általános megfigyelés (139 db, 9%); jelentésmozzanat (136 db, 8%); öko-ri bölcsesség (88 db, 5%); jövevényfrazéma (87 db, 5%); babona, néphit (75 db, 5%); görög–római mitológia (63 db, 4%); vallás, hitvilág (63 db, 4%); adoma, anekdota, mese (43 db, 3%); igazságszolgáltatás, jog (43 db, 3%); népszokás (41 db, 3%); bizonytalan eredetű (38 db, 2%); mezőgazdaság, paraszti élet (34 db, 2%); sport (33 db, 2%); háború, harc, katonaság (32 db, 2%); zene (29 db, 2%); foglalkozás, mesterség (24 db, 1%); játék (23 db, 1%); filozófia (19 db, 1%); technika (19 db, 1%); film (18 db, 1%); vadászat (18 db, 1%); egészség, betegség, orvoslás (16 db, 1%); vándorfrazéma (14 db, 1%); vicc (13 db, 1%); állatok (10 db, 1%); konyha, szakácsmesterség (10 db, 1%); eufemizmus (9 db, 1%); használati tárgy (9 db, 1%); kabarétréfa (9 db, 1%); közlekedés (9 db, 1%); lovagi élet (9 db, 1%); legenda (8 db, 0%); kereskedelem (7 db, 0%); halászat (6 db, 0%); szexualitás, erotika (6 db, 0%); időjárás szabály (5 db, 0%); öltözet, öltözködés, divat (5 db, 0%); etnosztereotip klisé (4 db, 0%); hangutánzó-hangfestő szó (4 db, 0%); ipar (4 db, 0%); oktatás (3 db, 0%); szőlészet-borászat (3 db, 0%); tánc (3 db, 0%); vám, adó (3 db, 0%); hirdetés (2 db, 0%).

A lista első harmadában olyan tartományokat találunk, amelyek valójában nem okoznak meglepetést.

Ezeket kissé részletesebben elemezve megállapíthatjuk, hogy az **irodalom** [23%] (*állam az államban, béka-egér harc/háború, képzelt beteg, a délibábok hőse, elszabadult hajóágyú, a hamut is mamunak mondja, eljátszotta kisdéd játékait, fukar kezekkel mér, leteszi a lantot, borotvaélen táncol, otthagyt csapot-papot, vörös fonálként húzódik végig vmi vmin, füstbe megy vmi, Godot-ra várva, Borúra derű, A mór megtette kötelességét, a mór mehet, Helyes a bögés!, Hol van már a tavalyi hó?*), a **Biblia** [14%] (*elköltözött Ábrahám kebelébe, alfától az ómegáig, bukott angyal, báránybőrbe bújt/öltözött farkas, Dávid és Góliát harca, disznók elé szórja a gyöngyöt, eget-földet megmozgat, golgotát jár, hamut hint/szór a fejére, Aki szelet vet, vihart arat, Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal, Ez nekem [túl] magas!, Aki nincs ellenünk, [az] velünk van*), a **történelem** [11%] (*Canossát jár,*

a legvidámabb barakk, szürke eminenciás, nem enged a negyvennyolcból, búsul/ül, mint Marius Karthágó romjain, pápább akar lenni a pápánál, szárazon tartja a puskaport, sóval hinti be vminek a helyét, Etetni kell a juhót, ha nyírni akarjuk, Hannibál a kapuk előtt van!) dobogós helyezése előre megjósolható volt, és statisztikailag is alátámasztja például Elisabeth Piirainennek az európai frazeológiai univerzálékról folytatott kutatásait (Piirainen 2005). E vonatkozásban talán csak a **görög-római mitológia** [4%] (*árgus szemekkel figyel, kettévágja a gordiuszi csomót, herkulési munka, Szkülla és Kharübdisz [Scylla és Charybdis] között, kitalarítja Augiász istállóját, Angyal repül el a ház fölött*) kilencedik helye jelenthet némi kivételt, mert az például a francia nyelvben, kultúrában és oktatásban elfoglalt helyéhez képest nálunk kisebb mértékben van jelen.

A mindennapi élet **általános megfigyeléseinek** talaján létrejött frazémák [9%] (*az orránál fogva vezet vkit, a tyúkokkal fekszik le, beleharap a savanyú almába, kemény dió, Ami elromolhat, az el is romlik*) negyedik helyezése sem szorul különösebb magyarázatra.

A meglehetősen általános **jelentésmozzanat** elnevezésű tartományba olyan frazémák kerültek [9%] (*bagóért vesz vmit, cefetül érzi magát, leissza magát a sárga földig, írmagja sem marad, nyakló nélkül, fekvő nyolcas, A fene egye meg!, Közös lónak túros a háta*), amelyekben elsősorban valamilyen szemantikai változás (jelentésszűkülés, jelentésbővülés, szójáték stb.) magyarázza a szóban forgó frazéma kialakulását.

Az **ókori bölcsesség** tartomány [6%] (*Fejétől büzlik a hal, Ismétlés a tudás anyja, Lassan járj, tovább érsz*) viszonylag előkelő helyezése szintén az európai frazeológiai univerzálékról kialakult elméletet erősíti. A névtelen görög, latin bölcs mondások, szállóigék az antik kultúra máig tartó hatását mutatják.

A nyelvek közötti kölcsönzés, tükörfordítás nem csupán a szavak sajátja. Így nyelvünk frazémakincsét is több tucat idegen eredetű elem gazdagítja. A **jövevényfrazémák** [6%] túlnyomó többsége, mintegy kétharmada, a németből származik (*bakot lő, benne van a slamasztikában, disznaja van, vki, vmi felett pálcát tör, iszik, mint a kefekötő*), vagy német közvetítéssel került nyelvünkbe (*vkivel faséban van, Ez nekem smafu!*), de 4–5 esetben találunk példákat francia (*azsúrban van, ismeri a bontont*), angol (*indián nyár, Buknak/dőlnek/hullanak ki a csontvázak a szekrényből*) jövevényfrazémákra, sőt egy-egy esetben spanyol (*kék vér csörgedezik az ereiben*), szláv (*Hosszabb a péntek, mint a szombat*), török (*A kutya ugat, a karaván halad*), arab (*Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez*), héber (*nagy behemót ember*) vagy akár maláj (*ámokfutást rendez*) eredetű frazémákra is. Ha a közvetítő nyelv nem volt egyértelműen azonosítható, a több nyelvben is többé-kevésbé azonos képpel megtalálható frazéma az úgynevezett **vándorfrazéma** tartományba sorolódott be.

A **babona, néphit** [5%] (*burokban született, vkit elönt az epe, fogához veri a garast, heten vannak, mint a gonoszok, minden hájjal megkent fickó, meg van kötve a keze, kígyót-békát kiált rá, Hátrakötöm a sarkadat!*) és a **vallás, hitvilág** [4%] (*áment mond vmire, kitér a hitéből, csak az imádság tart össze vmit, nem káptalan a feje, az ördög ügyvédje, Lassan a testtel!, Szegény az eklézsia!, ronda, mint a bűn*) tartományokba tartozó frazémák közös jellemzője, hogy ezek őrzik leginkább nyelvünk művelődéstörténeti emlékeit.

Az **adoma**, **anekdota**, **mese** [3%] (*lenyeli a békát, bevisz vkit a málnásba, előre iszik a medve bőrére, szegény tatár, Egyszer volt Budán kutyavásár*), az **igazságszolgáltatás**, **jog** [3%] (*akasztófa címere, megüti a bokáját, él a gyanúperrel, harapófogóval kell kihúzni belőle vmit, lakat van a száján, pálcát tör vki, vmi felett, pellengérré állít vkit, vmit, tűzbe teszi a kezét vkiért*) és a **népszokás** [3%] (*nem tesz ki vmit az ablakába, áprilist járat vkivel, faképnél hagy vkit, beköti vkinek a fejét, pümkösi királyság, kiteszi vkinek a szűrét, úgy bánik vkivel, mint a hímes tojással*) tartományok nagyjából egyforma, de még mindig nem lebecsülendő súlyt képviselnek nyelvünk frazémáinak kialakulásában.

A leggyakoribb tartományok elemzése után a többi, sorrendben csökkenő mennyiségű frazémát tartalmazó tartományt itt most esetenként csak egy-egy jellemző példával illusztrálom: bizonytalan eredetű (*az ebek harmincadjára kerül*); mezőgazdaság, paraszti élet (*kirúg a hámból*); sport (*kenterben ver vkit*); háború, harc, katonaság (*állja a sarat*); zene (*Vígan dudál a portugál*); foglalkozás, mesterség (*egy bordában szöttek vkit vkivel*); játék (*kivágja a rezet*); filozófia (*Buridán szamara*); technika (*leesik neki a húszfilléres*); film (*A helyzet fokozódik*); vadászat (*ismeri a dörögést*); egészség, betegség, orvoslás (*ráhúzza vkire a vizes lepedőt*); vándorfrazéma (*ágyúval lő verébre*); vicc (*Eszi, nem eszi, nem kap mást*); állatok (*vérszemet kap*); konyha, szakácsmesterség (*borsot tör vkinek az orra alá*); eufemizmus (*elment Földvára deszkát árulni*); használati tárgy (*összehúzza a bagariát*); kabarétréfa (*Nyomják Krahácsot*); közlekedés (*ahogy a csövön kifér*); lovagi élet (*felveszi a kesztyűt*); legenda (*bolygó hollandi*); kereskedelem (*Szabad a vásár!*); halászat (*kiveti a hálóját vkire*); szexualitás, erotika (*összeszűri a levet vkivel*); időjárási szabály (*Sándor, József, Benedek zsákban hozzák a meleget*); öltözet, öltözködés, divat (*nagy lábón él*); etnosztereotip klisé (*cigányútra megy vmi*); hangutánzó-hangfestő szó (*fittyet hány vkire, vmire*); ipar (*jár a keze/lába/szája, mint a motolla*); oktatás (*akadémiai negyedóra*); szőlészet-borászat (*Királyok bora, a borok királya*); tánc (*tojástáncot jár*); vám, adó (*rója az utcát*); hirdetés (*olcsó és nem ráz*).

4. Összegzés. A frazémák titokzatos és izgalmas világának mélyrehatóbb feltárását Julio Casares már 1950-ben sürgető, halaszthatatlan feladatnak tekintette, mivel nap mint nap a meg nem értés újabb és újabb akadályai ékelődnek közénk és e világ közé.³ A szólásetimológiák különösen körültekintő, aprólékos, sziszifuszi munkát igényelnek. Az eredetvizsgálatokat szokták olyan kirakós játékhoz is hasonlítani, amelynek csak minden tizedik elemét ismerjük, és amelynek rekonstruálása során nagyon kell ügyelnünk arra, hogy ne erőltessünk bele egy elemet olyan részbe, amelynek üresen kell maradnia.⁴ Ha e munka során Ariadné fonalaként felbukkan egy adat, egy nyom, amin elindulva kiegészíthetjük, esetleg a ho-

³ „Estamos ante un mundo misterioso [de los modismos] cuya exploración es urgente, apremiante, inaplazable; porque cada día que pasa van cayendo nuevos velos de incomprensión que se interponen entre nosotros y ese mundo” (Casares 1950: 241).

⁴ „Chaque locution est un puzzle dont nous ne possédons qu’une pièce sur dix et en essayant de le reconstruire on doit se garder de forcer les morceaux dans une échancrure destinée à rester vide” (Guiraud 1962: 108).

mályban maradt részeket megfejtve kirakhatjuk a puzzle minden elemét, akkor utólag már Vörösmartyval szólva elmondható: „Ez jó mulatság, férfi munka volt!”

SZAKIRODALOM

- Bárdosi Vilmos 2012. *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri mutatóval*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (Tinta Szótárak 2).
- Békés István [1968] 1977². *Napjaink szállóigéi 1–2*. Gondolat, Budapest.
- Burger, Harald et al. 2007. *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Mouton de Gruyter, Berlin. (Handbücher zur sprach- und kommunikationswissenschaft/Handbooks of Linguistics and Communication Science, 28.1–28.2).
- Casares, Julio 1950. *Introducción a la lexicografía moderna*. Aguirre, Madrid.
- Csefkó Gyula [1930] 2001. *Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Dugonics, András 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások. Öszveszedte és megvilágosította Dugonics András*. Nyomtatott Grün Orbán' Betűivel 's Költségével, Szeged.
- Erasmus [1500] 2010. *Adagia*. Paris. – Felhasznált kiadás: *Les Adages d'Érasme, présentés par les Belles Lettres et le Groupe Renaissance Âge Classique* (GRAC – UMR 5037). 2010. <http://sites.univ-lyon2.fr/lesmondeshumanistes/2010/09/14/les-adages-derasme/> (2014. 12. 28.).
- Forgács Tamás 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69).
- Guiraud, Pierre 1961. *Les locutions françaises*. P.U.F., Paris. (Que sais-je ? 903).
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász József 1980. A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 79–97.
- Kertész Manó [1922] 1985. *Szókásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. *A Káldi-féle szentírásfordítás nyelvében megújítva, javítva a Neovulgáta alapján*. 1997. Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest. <http://szentiras.hu/KNB> (2014. 12. 28.).
- O. Nagy Gábor 1954. Mi a szólás? *Magyar Nyelv*. 50: 110–126; 396–408.
- O. Nagy Gábor 2011¹⁰. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Akkord Kiadó, Budapest. – Első kiadás: Gondolat Kiadó, Budapest, 1957.
- Pelkó Péter 1864. *Eredeti magyar közmondások és szójárások*. Nyomtatott Kovács Mihály betűivel, Rozsnyó.
- Piirainen, Elisabeth 2005. Europeanism, internationalism or something else? Proposal for a cross-linguistic and cross-cultural research project on widespread idioms in Europe and beyond. *Hermes. Journal of Linguistics* 35: 45–75.
- Szirmay Antal 1804. *Hungaria in parabolis, sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum*. Budae. – Magyar fordítás: Vietórisz József 2008. Szirmay Antal. *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár. (Téka).
- Tolnai Vilmos 1910. *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*. Budapest. (MNYTK. 12. sz. 3–57).
- Tóth Béla [1895] 1901². *Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi*. Atheneum, Budapest.
- Voigt Vilmos 1980. A szólások általános elméletének kérdései. *Artes Populares* 6: 240–54.

Bárdosi Vilmos

egyetemi tanár

ELTE BTK Romanisztikai Intézet

Francia Tanszék

SUMMARY

Bárdosi, Vilmos

Preliminaries to a prospective Hungarian phraseological etymological dictionary

After a brief survey of the traditions of research in Hungary on the origin of sayings, proverbs, and adages, the paper introduces and exemplifies the principles of compilation of a Hungarian phraseological etymological dictionary under preparation, presents excerpts from the dictionary that will explain and discuss the origin of over 1600 phrasemes, and statistically analyses the linguistic, cultural-historical, historical, literary, ethnographic and intercultural sources of the phrasemes to be included in that dictionary.

Keywords: lexicography, phraseography, phraseology, etymology

A dél-dunántúli délszláv (horvát, szerb és szórványos szlovén) bevándorlások nyelvi és néprajzi nyomai a földrajzi nevekben

2. rész*

Somogy megye

Attala: 147/56. *Rác-temető* : *Rác-temetési-dűlő* : *Határi-dűlő* [C. Marha K. *Rác-temető föld P. Rázttemetési d*] [...] A monda szerint innen költöztek a falu mai helyére. P. szerint *Rác Attala* feküdt itt. Csontokat, cserepeket ma is találnak. – **Igal:** 114/229. [C. *Rázttemetői*] – **Iharosberény:** 192/160. *Rác-vesztés* Ds, e – **Kisbár-apáti:** 73/57. *Rácok hidja*. A hagyomány szerint itt szorították vissza a rác csapatokat 1848-ban. – Marcali: 87/229. *Rác-rét* [C. *Rác*, r, sz] [...] 1848-ban Jellasich rácai táboroztak itt. – **Miklósi:** 70/60. *Rác temető* [...] A hagyomány szerint rácok temetője volt itt egykor. 70/61. *Rác csapás* Ú. A hagyomány szerint a környéken rácok laktak. – **Ságvár:** 39/54. *Rácokói-híd* Híd. A hagyomány szerint rácok laktak a faluban, és a rác akóról (50,8 liter) kapta a nevét. Mások szerint a rácok sertésstenyészttel foglalkoztak, és akol volt itt a híd mellett. – **Szentgáloskér:** 120/67. [C. *Rác temető*]. – **Tarany:** 219/342. *Rác-temető* [C 2. *Rác-temetés* K2. ~] ...Egyesek szerint a 48-as szabadságharc idején a közeli csatában meghalt rácokat itt temették el. Mások szerint egy rác favágóra rádőlt itt a fa, és meghalt. A harmadik magyarázat: Egy rác ember olyan fát vágott ki, amelybe a betyárok egy tarisznya ezüst- és aranypénzt rejtettek, és társai agyonverték a pénzért. – **Vizvár:** 230/28. *Rác temető* [...] A néphagyomány szerint itt ölt meg egy rác embert a vadkan. – **Zákány:** 200/85. *Rác-gödör* [P. ~] Ide menekültek a zákányiak a rácok elől. – **Zselickislak:** 173/17. *Rác-kút* Kút, kifolyós. A községben a nép szerint régen „rácok” is éltek (SMFN. 164, 240, 244, 282, 352, 368, 457, 541, 599, 616, 725, 769).

Több példa nincs.

Tolna megye

Alsónána: [...] A hagyomány szerint a falu eredetileg a Klokocsek-oldalon volt, az Elsővölgy bejáratával szemben, Várdombtól mindössze 1 km távolságra. Ezt a törökök fölégették, elpusztították. Egyetlen emléke a még ma is meglevő és lát-

* Az 1. részt, az összefoglalót és a bibliográfiát l. a Nyr. 2014/4. számában.

ható 5 m átmérőjű kút. A környék lakói a második világháborúig *Rácánának* nevezték Alsónánát. Ez onnan ered, hogy az 1740-es években szerbek települtek a faluba. Többségük 1920–21-ben elhagyta Alsónánát, és földjüket, házukat eladva visszatelepültek Jugoszláviába. – 103/16. *Szerb templom* : *Kis templom* : *Katolikus templom* : n. *Rácisekerh* Templom. Eredetileg görögkeleti. A róm. kat. egyház 1947-ben vásárolta meg a grábóci egyházközségtől. 103/19. *Zaji-féleház* : *Szerb-iskola* : n. *Rácesül* [...] Eredetileg a szerb lakosság gyermekei tanultak benne. 103/32. *Szerb-temető* : n. *Rácerkerihóf* Korábban a falu szerb lakosságának a temetkezési helye. 103/118. *Rác-vögy* [...] Egykor itt lakó szerbek birtoka. – **Bátaszék**: 107/159. *Rác utca* [*Baross u*] U. A községnek ezen a részén 1920-ig főleg szerbek laktak. 107/179. *Rác-Tabán* [...] Szerbek laktak benne. 107/181. *Rác iskola* [...] A görögkeleti szerb lakosság iskolája. 1929-ben már csak négy gyermek járt ide. Ma lakóház. 107/182. *Rác templom* Korai barokk épület volt. 1969-ben eladták, és utána lebontották. Udvarán egy szerb katonatiszt volt eltemetve. 107/214. *Rác-hégy* : n. *Rác-périh* : *Rácerpérih* [...] Az 1920 körül kitelepült (optált) rácok, szerbek szőlei voltak itt. – **Csibrák**: n. *Csivrag* [C. K. ~ P. ~ : *Csivrág*] [...] Úgy tudják, hogy a németek betelepítése előtt a falu a Rác-csúcson volt, a templomot is a rácok építették. P. szerint is 1750-ig – a frankok betelepítéseig – a falut tótok (délszlávok) és magyarok lakták. 52/33. *Rác-csucs* : n. *Rácékipl* [...] Valamikor – a hagyomány szerint – itt laktak a rácok. – **Decs**: 102/188. *Rác papok tanyája* [...] A környék szerb lakossága papjainak a tulajdona volt. – **Diósberény**: 25/91. *Pusztaszentégyház* : n. *Kerihperg* [...] P. „Itt volt hajdan a Rácoknak templomok, romjai még a mult században láthatók valának”. 25/107. *Rác-temető* : n. *Ráckipfl* [C. *Ratzengipfel* K. *Rácztemető* P. *Raitzen Gipfl*; *Rácz temető*] [...] P. „itt hajdan Rácok laktak föld gunyhókban”. – **Döbrököz**: 54/93. *Sánc* [...] Sánymaradványok láthatók, a sáncokat P. szerint a rácok csinálták. – **Dunaföldvár**: 29/92. *Rác templom* [...] P. szerint „az utolsó francia háború idejében” települt be néhány vagyonos görögkeleti vallású család. 92/499. *Rác-körösz* Ke. Egy görögkeleti emlékkép kettős vaskereszttel. Egy ortodox rác ember állíttatta. A katolikusok ledöntötték, majd amikor a rác újra felállította, agyonverték érte. 29/519. *Kanacs* [...] Már az Árpád-korban is falu volt, Kanacha néven. A török hódoltság idején rácok telepedtek ide. Az ő leszármazottaik építették Dunaföldváron a görögkeleti templomot. – **Dúzs**: 51/10. *Templom* : n. *Kherih* Templom. A hagyomány szerint a rác templom maradványaiból épült. 51/54. *Birkalegelő* : n. *Rácékipl* [...] A hagyomány szerint a németek előtt rácok laktak a falut, és ennek emlékét őrzi a *Rácékipl* dülönév. – **Grábóc**: 78/12. *Rác temető* : *Szerb temető* : n. *Rackerihóf* 78/13. *Rác templom* : *Szerb templom* : n. *Rácén kirhë* Ép 78/14. *Zárda* : *Szerb zárda* : n. *Rácéklószter* Ép. Most tbc-szanatórium. 78/55. n. *Rackiplekër* Ds, I. 1963-ig szántó volt. – **Gyönk**: 24/108. *Csontás* : *Csontási* [C. K. *Csontásási* P. *Csontásás*] [...] A hagyomány szerint a rácokkal volt ezen a területen csata, és sok csontot találtak itt. – **Györe**: 75/60. *Petrőci-kiskut* F. Találtak benne egy harangot, amely a hagyomány szerint vagy a rácoké volt, vagy a régi Györe községé. Először a magyar templomba, majd a temetőbe vitték. Sok cserépedényt is találtak. – **Györköny**: 36/121. n. *Rácelóh* [...] A néphagyomány szerint a földbe vajt üregekben egykor rácok laktak. – Gyulaj: [C. *Gyula Jovánca*

K. ~ P. Gyula Jováncza 1903 óta Gyulaj] [...] P. szerint Gyula Jováncza két falu volt; Gyulán magyarok, Jovánczán rácok laktak. 48/12. *Tót utca : Árpád utca* [...] A falu újratelepítése (1717) után itt a tótok (délszlávok) laktak. Ez volt a falu jovánczai része. 48/250. *Rác-rakás* [...] Valamikor itt laktak a rácok. – **Kakasd**: n. *Kokës* [C. *Kokasd* K. Hn. *Kakasd*] [...] – Belac külön község volt. [...] A török hódoltság idején ez is elnéptelenedett, néhány rác család lakott a kokovicsi részben, majd németek költöztek ide is. [...] 72/67. *Kokovics utca* : n. *Kokavics* [*Táncsics Mihály u*] U. A 18. sz. elején rác családok laktak itt. 72/102. *Rác-malom* : szék. *Kecskés-malom* : n. *Rácmil* [Hn. *Rácmalom*] [...] A környéken rácok laktak régen. – **Keszőhidegkút**: 17/6. n. *Rácépèrk* [*Petőfi u*; P. *Raczenberg*] U. A hagyomány szerint rácok temetője volt itt. – **Kéty**: 61/60. *Rác-templom* : n. *Rátszèkhèrih*. Itt állt egy templom, és körülötte szerbek (rácok) laktak. – **Kismányok**: 82/62. *Rác-hégy* : n. *Racëvèlhè* [K. *Ráczhègy* : *Ratzen Wäldchen*] [...] 1971-ben irtották ki az erdőt. – **Kistormás**: 89/14. *Bèlac* : n. *Statt* [*Bem u*] U. A hagyomány szerint Belac valamikor lakott hely, népes település volt. Később puszta lett belőle. Az utca ebbe az irányba menő útnak a kezdeti szakasza, innen a neve. – **Kisvejke**: 67/17. *Rácok ajja* [...] A hagyomány azt tartja, hogy itt délszláv település volt. – **Kölesd**: 88/41. *Belac* [Rózsa Ferenc u] U. A szomszédos falvakban is előfordul ez a név. 88/123. *Orvos-kut* [P. ~] [...] A völgyben levő forrás vizének a rácok gyógyító erőt tulajdonítottak, és miután elköltöztek a faluból, a forráshoz akkor is rendszeresen visszajártak. – 90. **Medina**: *Mèdina* : *Médina* [...] A magyar lakosság hagyománya szerint a falu neve török eredetű. Egy Mede nevű gazdag töröknek a birtoka volt. [...] A szerb lakosság szerint a falu neve Méde volt, amely 'mézes'-t jelent. [...] 90/32. *Szerb templom* : *Rác templom* A görögkeletli szerbeké. 1865-ben épült. [...] 90/38. *Szerb temető* A görögkeletiek temetkezési helye. – **Miszla**: 15/112. *Rác-kuti-dűlő* [...] A hagyomány szerint hajdan rácok laktak ezen a területen. – **Mórágy**: 86/48. *Rác temető* : n. *Rackèrhóp* [K. *Ráctemető* : *Ratzen Kirchof*] [...] Itt volt a délszláv lakosság temetője. – **Mőcsény**: 83/33. *Rác-kuti-rétek* : n. *Rácëvizè* [C. *Ratzbrunn Wiesen* K. *Ráckúti rétek*] S, sz. 83/34. *Rác-kut* : n. *Rácëprunnè* [C. *Ratzbrunn Aecker* K. *Ráckút*] S, sz. Nem messzire volt egy kút, ahová a rác papok földjéről inni jártak a munkások. 83/46. *Sötét ut* : n. *Rácëvèh* Ú. Fölötte összeborulnak a fák, nem süt rá a nap. Erre jártak a rácok a vasútállomásra. – **Mucsfa**: 71/94. n. *Svarcloh* : n. *Rácekèrseloh* [P. *Ratzkirschloh*] [...] Sok vadmeggy volt itt régen. 71/95. *Rác-hégy* : n. *Rácëpèrg* [...] Régen szőlő volt. Állítólag a közelben volt a rácok temetkezési helye. – **Nagyszékely**: 13/107. *Rác-vögy* : n. *Vèhhenrihekront* [C. K. P. *Rátz vö*] [...] A hagyomány szerint egykor itt rácok laktak. – **Nagyszokoly**: 5/48. *Rác kerték* [...] A hagyomány szerint egykor rácok laktak itt, és salétromot főztek ezen a területen. – **Németkér**: 32/99. *Rác-föld* : n. *Rácfél*t [...] Dunaföldvár rác származású lakosaié volt, a németkériek tőlük bérelték. – **Ozora**: 3/263. *Rác-vögy* [P. Hn. ~] Vö, szö, sz. A hagyomány szerint 1848-ban ezen a völgyön jöttek fölfelé a magyarok ellen harcoló rác csapatok. – **Pálfa**: 31/152. *Csontos* [...] P. szerint ebben a dűlőben egy *Rác temető* nyomai észlelhetők. – **Regöly**: 22/321. *Somó* [...] A hagyomány szerint régen itt falu volt. Ezen a területen aranyhíntó van elásva. P. „itt hajdanában Somoly nevű község volt, – melynek lakói a XVII k századbéli háborús időkben

kipusztítottak, – s rácok lévén – nagyrészt Schlavóniába leköltöztek, – részben pedig az akkortájban telepített Regöly községbe lehúzódtak”. 22/336. *Somoli templom* [...] A hagyomány szerint rácok laktak a környékén, az ő templomuk volt. P. „A regölyi határ területén nyugotnak léteznek az úgynevezett Somolyi templom romja.” – **Szakadát:** 26/57. *Rác temető* : n. *Racekérhóf* [...] A hagyomány szerint a német lakosság ide települése előtt rácok laktak itt, és itt volt a temetőjük. – **Szálka:** 101/4. *Rác temető* : *Öreg temető* : n. *Rácerkerihóf* [C. *Nagovin*] Régi, elhagyatott temető a katolikus temető felső végében. A falu egykori szerb lakosságának a temetkezési helye volt. 101/9. *Orvosi rendelő* : *Rác iskola* : n. *Rácersúl* Ép. Egykor a falu szerb lakosainak gyermekei tanultak itt. 101/10. *Rác-templom* : n. *Rácerkapéle* [...] A szerb lakosság temploma állt itt. Tornyában harang is volt. Ma csak az előtte álló kereszt van meg. – **Tamási:** 14/348. *Rác-vögy* [...] A hagyomány szerint valamikor rácok laktak ezen a területen. – **Udvari:** 20/45. *Rác temető* [...] A hagyomány szerint hajdan rácok laktak ezen a területen. Valamikor egy kőkosban sok pénzt találtak itt. – **Varsád:** 28/117. *Rác-föld* : n. *Ráckround* [C. P. *Ratzengrund* K. *Rácföld*] [...] A hagyomány szerint hajdan rácok laktak ezen a területen. 28/131. *Rác-hégy* : n. *Ráckipl* [...] A hagyomány szerint hajdan rácok laktak itt. – **Závod:** 64/34. *Rácváros* : n. *Rácénstat* Fr. A szerb telepések itt laktak a 18. század elejéig. Stb. (TMFN. 64, 71, 98, 104, 108, 123, 133, 138, 142, 144, 152, 157, 165, 166, 175, 178, 195, 249, 253, 259, 261, 263, 271, 299, 307, 316, 325, 326, 329, 343, 365, 366, 379, 380, 381, 390, 410, 411, 413–4, 476, 477, 484, 486, 487, 491, 511, 512).

3.4. A *rác* népnévvel keletkezett helynevek adatait (leginkább Baranya, kisebb mértékben Tolna névgyűjteményéből) lehetne növelni, a somogyi névkötetből egyáltalán nem, amint az a földrajzinév-kiadványok mutatójából jól kitűnik (vö. BMFN. II. 1185; SMFN. 1087; TMFN. 745). Ennek oka elsősorban abban rejlik, hogy a *rácok* magyarországi betelepülése Somogyba – Baranya és Tolna megyével összehasonlítva – jóval kisebb mértékű volt, valamint azzal is összefügg, hogy „nem alkottak nagyobb, egymással közvetlen kapcsolatban álló tömböket” (Szita 1993: 3). Abban, hogy Somogyban jóval kevesebb helynév keletkezett a *rác* népnévvel, fontos szerepet játszott továbbá az a tény is, hogy a *rácok* (szerbek) túlnyomó többsége a török kiűzése után visszaköltözött a Balkánra (vö. Király 2003: 24).

A *rác* népnévvel keletkezett helynevek gyakoriságát mind a három megyére vonatkozóan nagyban az határozta meg, hogy oda milyen nagy számban települtek be, mennyi ideig voltak ott, mely más nyelvű lakossággal éltek együtt. Ezzel kapcsolatban igen meggyőzőnek tartom Szita László következő, tömör összegzését: „A 16. század végén és a 17. század közepén Somogy vármegyébe sodródott szerbség a 18. század elejére eltűnt, elvándorolt. A folyamat a a Tolna megyei fejlődéshez hasonlítható, ahol alig maradt meg egy-két településen a szerb lakosság. Baranyában viszont jelentős szerb telepek maradtak” (1993: 6).

3.4.1. A 18. század elejétől a Magyarországra került nagyszámú német lakosság tovább őrizte az elvándorolt *rácok* (szerbek) emlékét. Erről, amint a példaanyag

egy része mutatja, viszonylag sok, rácokkal kapcsolatos német eredetű földrajzi név tanúskodik. Ezzel összefüggésben kiváló tanulmányában Máté Gábor a következőket írta: „Baranya, Somogy és Tolna területén számtalan olyan helynév van, amely rácokra, szerbekre utal. A hegyháti és a völgyeségi járásba költöző németesség szinte minden esetben érintkezésbe került velük, akik a német telepesek elől faluról falura, pusztáról pusztára szorultak vissza. Végül csak néhány helyen eresztettek gyökeret és váltak telkes jobbágygá (Ráczkozár, Felsőnána, Grábóc, Medina stb.). Az »óslakos« délszlávok régi sírkertjei »raitzenfriedhof« vagy »rác-temető« alakban mentek át a szóbeszédbe és kerültek fel később kataszteri térképeinkre, mivel a szerbek megnevezésére – a magyarokhoz hasonlóan – a német nyelvben is a rác néprévét használták” (2010: 205–6).

3.4.2. A Baranyában található sok német telepítésű község és város földrajzi nevei között jó néhány példa található a rácok egykori ott-tartózkodására utaló német elnevezésekre. Ilyen Újpetre község, amelynek helynevei között szerb nyelvű egy sincs, a rácok betelepülésének emléke viszont egy-egy bel- és külterületi német névadatban fennmaradt. Ezek a következők: 187/22. *Kipli* : n. *Kipel* 'Gipfel' : n. *Rackipel* 'Raizegipfel' Ds, Fr. Egykor itt rácok (szerbek) laktak. 187/84. [K8/a: *Rätzengipfel*; K9: *Ráczengipfel*; [...] K10: *Rácz Gippel*...] Ennek oka jól kiténik a falu népesedéstörténetéből, amelynek összefoglalása a bel- és külterületi nevek előtt található, és amelynek legfontosabb mozzanatai a következők: **Újpetre:** *Petre* : *Ujpetre* : n. *Racpéter* : n. *Racpëtr* [...] *Petre* a török hódoltság alatt valószínűleg lakott falu volt; és a hódoltság végén, a felszabadító háborúk idején hagyták el utolsó magyar lakói. A hódoltság utolsó éveiben kezdődött a rácok bevándorlása. A 18. század elején rác falu volt. 1730 körül az uraság a falu népsége helyére német telepeseket hozott. A múlt század folyamán csak elvétve élt itt nem német anyanyelvű. Századunk első évtizedeiben is túlnyomó többségben volt a németesség. 1930-ban 73 magyar, 1219 német és 6 horvát anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben 809 magyar, 416 német élt Újpetrén. – P. sz. „*Német* ajkúak lakják (1010 fő). *Ráczpeter* – helybeli elterjedéssel; *Ráczpetre* azonban országosan ismert név. Nevét a korábban itt lakó *Szerb* lakosok lelkészéről vette, kinek (*Péter* vagy szerbül *Petre*) volt a neve” (BMFN. I. 1039, 1042).

Hogy a török megszállás után *Petre* faluban, amelyet később neveztek el *Újpetrének*, egy ideig szerbek éltek, azt meggyőzően igazolja településtörténete. Újpetréhez hasonlóan egykor szerbek lakta helység, ahová általában a 18. század első felétől németek költöztek be, és ott többségi nemzetiséggé váltak, több is van Baranyában. Az ilyen jellegű településeken szerb nyelvű földrajzi nevek általában kisszámban maradtak meg (vö. erre például *Palotabozsok* helynévanyagát), de arra is több példa akad, hogy a hajdan ott élő szerbek emlékét csak a rác néprévvel keletkezett német bel- és külterületi elnevezések őrizték meg.

Újpetréhez hasonlóan például a következő faluk névanyagában vannak olyan német nyelvű földrajzi nevek, melyekhez szerbekkel kapcsolatos hagyomány maradt fenn: **Mágocs:** *Mágocs* : n. *Magocs* : n. *Makocs* [...] A török hódoltság idején magyar lakossága eltűnt, és helyükre gk. délszlávok telepedtek. A Rákóczi-szabadságharc idején a falu teljesen elnéptelenedett. 1718-ban magyarok telepedtek le;

1740-től több hullámban németek érkeztek. [...] 1930-ban 913 magyar, 2634 német, 3 tót és 2 egyéb anyanyelvű lakta. [...] 1970-ben [...] 1680 magyar és 553 német nyelvű lakosa volt. [...] – P. sz. „Régen *Magasd*-nak hívták magyar lakói. 4/237. *Nagy-erdő* : n. *Nagy-erdé* [...K12: *Nagyverdő*] S. sz. korábban e. 1840 körül irtották ki. – A. sz. a falut övező egykori nagy erdőkben a szerbek (rácok) makkoltató sertéstartással, a németek pedig jobbára földműveléssel, dohánytermeléssel és szőlőtelepítéssel foglalkoztak. 4/275. *Ráccsárda* : n. *Rácencsarda* [...P: *Rátz Csárda*] S. sz. – A. sz. itt csárda állott. Csak rácok (szerbek) látogatták, a tulajdonosa is rác volt (BMFN. I. 55, 65–6, 67). – **Geresdlak**: *Püspöklak* : n. *Lakk* 'Lack' [...] *Lak* a török hódoltság végére elnéptelenedett. 1712–1716 között rácok népesítették be. [...] 1733–1752 között a falu népessége kicserélődött. Délszláv lakói helyébe németek költöztek. [...] *Geresdlak* községben 1970-ben 408 magyar, 940 német és 8 délszláv élt. 197/326. *Ráckirbét* : n. *Rácekhirve* 'Raizen Kirchwei?' : n. *Rácekhierhoff* 'Raizenkirchhof' [K 8: *Razen Kirchhof* K 12: *Ratzkirbet* [...] P: *Rackkirchhof*, *Rackkirbet* ; sz] S. szó, sz. – Nh.: Rác település emlékét őrzi. – A *Kirbet* föltehetően a n. *Kirchwei*-ből alakult szh. *kirbaj*, *kirvaj* 'templomi búcsú' eltorzított változata. A 'rác temető' név régi szerb temetőre utal. – A. sz. sem falunak, sem templomnak, sem temetőnek nyoma nem maradt. 197/357. *Rácgeresd* : *Rácgeresdi-rétek* : n. *Ráckeres* 'Raizgeresch' : n. *Ráckereser Vize* 'Raizgeresch Wiesen' [...] Vö, S, r – Nh.: Itt régen rác település állott. – **Görcsönydoboka**: 207/29. *Szerb templom* : *Református templom* : n. *Ráce Khierhe* 'Raizische Kirche' : szh. *Szrpszka crkva* É, a görögkeleti szerb lakosság, majd a betelepült felvidéki reformátusok temploma volt. Mivel a torony villámcsapástól leégett, a felvidékiek pedig elköltöztek, a templomot a 60-as évek végén lebontották. 207/100. *Szerb temető* : n. *Rácsih Khirhoff* : n. *Rácizse Khierhouf* 'Raizischer Kirchhof' : szh. *Szrpszko gróbyë* [K17: *Temető*] Te, az egykori szerbek temetője. – **Székelyszabar**: *Szabar* : n. *Száver* : n. *Szavr* 'Sabarn' [...] A török hódoltság végére elnéptelenedett. 1720 körül telepítették be német jövevényekkel. Első nem német lakói a múlt század közepén érkeztek. 1930-ban 32 magyar, 1048 német és 1 egyéb anyanyelvű lakosa volt. 213/200. *Rácok földje* : *Rácengrund* : n. *Ráce Krontsztále* 'Raizer Grundteile' [...] Os, sz. korábban szőlő. – Nh.: Egykor szerbek települése, ill. a földje volt. Ezek még az első világháború előtt elköltöztek a faluból (BMFN. II. 132–33, 149, 150-1, 264, 267, 304, 313).

Mágocs, Geresdlak és Székelyszabar népesedéstörténete – **Újpetre** faluéhoz hasonlóan – összhangban van azzal, hogy földrajzi neveikben igen sok német elnevezés, és ezek között néhány rácokkal (szerbekkel) kapcsolatos néphagyományt is megőrzött. **Görcsönydoboka** abban viszont kissé eltér tőlük, hogy egy helynevében nyoma maradt annak, hogy sokácok is laktak egykor a községben. Ez a névadat a következő: 207/116. n. *Tuerfkrunt* 'Dorfgrund' : n. *Krovotekrund* 'Kroatengrund' : szh. *Sokacski rít* 'sokac rét' [K18: *Kroaten grund*...] S. sz. r. A név az egykori horvát nyelvű lakosokra emlékeztet, akik a dűlővel érintkező utcában laktak.

3.4.3. A rác népvét tartalmazó, igen nagyszámú példa bemutatása után itt említem meg, hogy horvát népnévvél keletkezett elnevezést a három dél-dunántúli megye földrajzinév-anyagában csak négyet találtam. Ezek a következők: **Barcs**:

246/40. *Horvát sarok* : *Nagyhid utca* [*Nagyhid u*] Az adatközlők szerint horvátok lakta utca volt. – **Istvándi**: 243/31. *Horvát-szántás* Mf. S. sz. A dűlöt mély fekvése miatt a horvátoktól tanult, sajátos árkolószántással művelték (SMFN. 804, 811). – **Pécs**: 134/3598. n. *Kroaten Vize* 'Kroaten Wiesen' [... K12: *Krabaten Wiesen*; r P: *Horvát dűlő*; sz P: *Horvát föld* K9: *Kroatenwiesen*] S. r. Régen horvát anyanyelvűek voltak a tulajdonosai (BMFN. I. 804). – **Nagyhajmás**: 2/57. *Horvát-högy* : n. *Krovatiskeperih* 'Kroatisches Gebirge' : szh. *Hrvatszkabrda* 'Hrvatsko brdo' [...] D. sz. sző. A szőlő kipusztulóban. Régen a falu horvát nyelvű lakói bírták (BMFN. II. 45). *Szlovén (vend)* népnévvel keletkezett földrajzi névre viszont egyetlen névadat sem fordul elő. Ez azzal magyarázható, hogy csupán Somogy néhány községébe települtek be vendek, akik általában magyar és horvát lakossággal éltek együtt, nem vándoroltak el onnan, és többségük viszonylag hamar elmagyarosodott.

Az ide tartozó adatok csekély száma nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a hazánkba települt horvát lakosság – a török hódoltság korában, majd a Rákóczi-szabadságharc idején is a katonáskodó szerbekhez viszonyítva – a különböző csatározásokban alig vállalt szerepet. A horvátokra egyáltalán nem volt jellemző sem a hazánkon belüli elvándorlás, sem a Dráván túlra való visszaköltözés. Életmódjuk egészen más volt, mint a katonai összecsapásokban gyakran részt vevő szerbeké, akiknek mindennapjaikról, életkörülményeiről Szilágyi Mihály kiváló munkájában a következőket írja: (a szerbek) „azok a <kóbor jövevények>, akiknek nincs jobbagytelkük; hevenyészett kunyhókban és faviskókban élnek, azaz állandó lakhelyük nincs; egyszerűen pásztorkodó és kóbor jövevények ezek a rácok” (1983: 53). Két Tolna megyei falu egy-egy földrajzinév-adatahoz kapcsolódóan a következő, a rácok lakáskörülményeire való utalás, néphagyomány őrződött meg: **Diósberény**: 25/107. *Rác-temető* : n. *Ráckipfl* [*C. Ratzengipfl* K. *Rácztemető* P. *Raitzen Gipfl*; *Ráczt temető*] Lejtős, sz. P. „itt hajdan Rácok laktak föld kunyhókban”. – **Györköny**: 36/121. n. *Rácelóh* [...] Ds. p. sz. A néphagyomány szerint a földbe vajt üregekben egykor rácok laktak (TMFN. 142, 195).

B) A horvát és/vagy szerb nyelvű helynevek vizsgálata

1. Az egy- és többnyelvű földrajzi nevek gyakorisága Baranyában

1.1. A százötven évig tartó török hódoltságnak – különböző következményei mellett – jelentős szerepe volt abban, hogy nagy számban németek és részben délszláv népcsoportok települtek Magyarországra. Ez azzal járhatott, hogy az újratelepült helységekben az esetenként meglévő magyar földrajzi nevek mellé idegen (leginkább német és/vagy déli szláv) nyelvű elnevezések keletkeztek. Ezekben a más-más nyelvű helyi közösségekben például háromnyelvűség alakult ki, és ez még a múlt század második felében végzett helynévgyűjtés idején is megvolt.

A német nyelvterület különböző tájegységeiről a Dél-Dunántúlra bevándorolt lakosság földrajzi neveit gyűjtve feltűnt, hogy – a minden egyes településen meglévő magyar bel- és külterületi elnevezések mellett – leggyakrabban német és/

vagy déli szláv nyelvű elnevezések fordulnak elő. Főleg Baranya névanyagában találtam sok példát a többnyelvű helynevekre. Ez természetesen nemcsak a szakembereknek tűnik föl, hanem azoknak is, akik érdeklődőként lapoznak bele a baranyai névtárakba. A kiváló nyelvészként és néprajzusként egyaránt ismert Penavin Olga elismeréssel szólt a közzétevők munkájáról, amellyel sikerült megmenteniük a Baranya megyei nemzetiségek sokszínű, értékes földrajzinév-kincsét. Erről, valamint a bel- és külterület elnevezések ismeretének és használatának kérdésköréről a következőket fogalmazta meg: „Hála a névanyag közzétevőinek, Baranya megyéről, e többnemzetiségű megyéről igazán valós képet adtak a névhasználatot illetően, hisz az évszázados együttélés eredményeként e nemzetiségek szokásaival is átszőtt, kölcsönösen egymásra ható környezetben a kultúrának ebben az ágában is tudomásul kell vennünk, sőt meg kell mentenünk a teljességre törekedve az itt élő németek, szerbek, horvátok, bunyevácok, sokácok, cigányok élőnyelvi, leginkább nyelvjárási alakokat megőrző illetve továbbadó névhasználatát. Ami a nevek életét illeti, természetesen nem minden délszláv eredetű község őrizte meg egyforma mértékben az egyes tájegységekre, tájékozódási pontokra, létesítményekre vonatkozó hajdani neveket. Van ahol még élnek, használatosak e nevek” (1989: 54). Ez is arra ösztönzött, hogy hasznos lenne a különböző nyelvű földrajzi nevek előfordulásáról összesítést készíteni.

Mivel a többnyelvűségekre a kétkötetes Baranya megyei névgyűjteményben fordul elő sok adat, ezért célszerűnek látszott ezeket táblázatszerűen összesíteni. Minden egyes falu és város helyneveit egy-, két- vagy többnyelvűség szempontjából megszámláltam, és a kapott adatokat járasonként mutatom be, mégpedig abban a sorrendben, ahogy azok a baranyai földrajzinév-kiadványokban előfordulnak. Itt említem meg, hogy az egyes településeket és helyneveiket dolgozatomban természetesen mindenütt a baranyai névkötetekben található régebbi járási felosztás szerint vettem figyelembe. Az összesítéssel kapott számadatokat egyébként a Dél-Dunántúlra betelepült németek földrajzi neveit vizsgálva egy nemrég megjelent írásomban már közzétettem. Egy másik táblázatban a kétkötetes Baranya megyei helynévkiadványban található bel- és külterületi nevek különböző nyelvek szerinti előfordulását összesítettem (vö. Szabó 1913: 155–72; 342–55; 462–80; 2014: 1–24). A szóban forgó adatoknak ebben a dolgozatomban való táblázatszerű, újbóli bemutatását a déli szláv (főleg a horvát és szerb) nyelvű földrajzi nevek vizsgálata szempontjából tekintem fontosnak.

	Egy-	Két-	Három-	Négy-	Öt- és hatnyelvű	Összesen
A Sásdi járásban:	28	32	2	–	–	62
A Szigetvári járásban:	37	8	1	–	–	46
A Pécsi járásban:	43	32	7	–	–	82
A Mohácsi járásban:	19	20	3	2	2	46
A Siklósi járásban:	66	15	3	–	–	84
Baranya megyében összesen:						320

A fenti táblázatból jól kitűnik, hogy a többnyelvű földrajzi nevekre a legtöbb példa a Mohácsi járás településeinek névanyagában fordul elő. Érvényes ez a különböző

idegen (pl. német, horvát, szerb és cigány) nyelvű bel- és külterületi elnevezésekre is. Ebben a járásában nincs olyan helység, ahol csak magyar nyelvű földrajzi nevek lennének. Ez alól nem számít kivételnek még Homorúd sem, amely 1952-ben Kölked és Mohács határrészeiből alakult önálló községgé (vö. FNESz. I: 604), helynevei között ugyanis néhány idegen eredetű is előfordul. Ilyenek például a következők: 221/179. *Lěszkovác* : szh. *Lěszkovac* 'Ljeskovac' S. sz. 221/301. *Siroka bara*: szh. *Siroka bara* 'Siroka bara' : szh. *Siroka Plazovica* 'Úsztató' [K6: *Siroka Bára (Széles tó)*...] Mf. r. l. lóp. Tavasszal víz borítja. Régebben tó volt itt. 221/343. *Kis-Glibovica* [F 4: *Glibovicza*; Vf] Mo. nádas. Tavasszal tóvá szélesedik. A név a szh. *glibavica* 'mocsár' szóval van kapcsolatban. 221/357. *Věrpoja-zátony* : *Věrpoja* : szh. *Vrpoja* [*Verpolyai-zátony*] Zátony, A Duna holtága (BMFN. II. 399, 402–3).

1.2. A Mohácsi járás földrajzinév-anyaga abban is különbözik a többi baranyai járásétól, hogy a háromnyelvű névadatok száma itt kissé meghaladja a kétnyelvűekét. Ez azzal függhet össze, hogy ebben a járásban – miként az itteni helységek népességtörténeti összefoglalóiból jól kiviláglik – a törökök kiűzése után többnemzetiségű néprészlegek települtek meg. Miután elvégeztem annak összegzését is, hogy Baranya megyében a magyar helynevek mellett hány község és város földrajzi nevei között fordulnak elő horvát és/vagy szerb, továbbá más idegen nyelvű bel- és külterületi nevek, az egyes járások szerint az alábbi adatokat kaptam:

	Német	Horvát vagy szerb	Cigány	Szlovák nyelvű
A Sásdi járásban:	33	2	–	–
A Szigetvári járásban:	9	1	–	–
A Pécsi járásban:	27	16	–	–
A Mohácsi járásban:	45	23	6	2
A Siklói járásban:	10	9	–	–
Baranya megyében összesen:	124	51	6	2

Baranya megye települései nagyobb részének földrajzi nevei természetesen egy-nyelvűek, vagyis csak magyar bel- és külterületi elnevezések fordulnak elő. A német, délszláv és más népek bevándorlása és az általuk kialakított saját nyelvű földrajzinév-adás következtében viszont Baranya markánsan különbözik más megyéktől abban, hogy a baranyai településeken például ugyanazon objektumnak, földrajzi alakulatnak, tájrésznek a megnevezésére három-, ritkábban négy- vagy ötnyelvű helynevek is használatosak voltak. A kétkötetes Baranya megyei névgyűjtemény 320 község és város helyneveit tartalmazza. Közülük 175 településen csak magyar nyelvű bel- és külterületi nevek fordulnak elő, 145 helységben pedig idegen nyelvű (leggyakrabban német és déli szláv, ritkábban jiddis, néhány esetben cigány és elvétve pedig szlovák) névváltozatok is találhatóak. A továbbiakban a horvát és szerb nyelvű földrajzi nevek előfordulásával foglalkozom részletesebben.

2. Horvát és szerb nyelvű helynevek előfordulása a Dél-Dunántúlon

2.1. A délszlávok (főképpen a szerbek) Magyarországra vándorlásának, amint arról már szó esett, nemcsak a *rác* népnévvel keletkezett néhány helységnévben maradt nyoma, hanem igen sok bel- és külterületi névben is, mégpedig természetesen azokban a falvakban és városokban, amelyeknek horvát és/vagy szerb lakói anyanyelvükön alakították ki földrajzi neveiket, majd pedig évszázadokon keresztül használták őket. Bizonyos esetekben a velük együtt élő magyar és/vagy német nyelvű helyi közösségek átvették tőlük, és körülbelül az 1970-es, 1980-as évek végéig megőrizték őket. A két- vagy többnyelvű helyi lakosság évszázadokon át tartó együttélése – attól függően, hogy a különböző nemzetiségek milyen létszámban és mennyi ideig maradtak ugyanabban a helységben más nyelvű lakosokkal, ugyanis például a szerbek egy része olykor elvándorolt, idővel pedig visszaköltözött – főképpen Baranya megyében a földrajzi neveknek nyelviségük és használatuk szerint több típusát alakította ki.

2.2. Minthogy a Sarosács-féle etnikai felosztást jónak tartom, és mivel Baranyába megyébe délszlávok (horvátok és szerbek) egyaránt jelentős számban települtek be, ezért a nyelvészeti szempontból kiválasztott bel- és külterületi neveket nagyrészt az ő csoportosítását alapul véve mutatom be (l. részletesebben 1973: 369–70). Mindehhez azt szeretném hozzátenni, hogy a horvátok etnikai csoportosítása igen jól sikerült, a *Mohács és térsége* fejezetbe került szerb helységek besorolásáról azonban úgy véltem, hogy azon több okból is változtatni kellene. A módosítások, változtatások elvi alapjaként az érintett települések földrajzi elhelyezkedésének, népesedéstörténetének, nyelviségének és földrajzi neveihez kapcsolódó néphagyományoknak az együttes figyelembevételét tartom célszerűnek. Nem vagyok ugyan néprajzos, hanem olyan nyelvjárás-kutató, aki egyetemi hallgató kora óta, nyelvészeti vizsgálódásainak kezdetétől az etnográfia iránt érdeklődik, és nyelvjárási és névtani munkáiban lehetőleg a néprajztudomány szempontjait, kívánalmait, amennyire mód van rá, igyekszik figyelembe venni. Módosításaim, változtatásaim szempontjait Sarosács György nevéhez fűződő etnikai csoportoknak a szerbek lakta *Mohács és térsége* címmel jelzett fejezetében fejtem majd ki részletesebben.

A más megyék területén élő délszláv néprajzi csoportok (pl. a bunyevácok, bácskai sokácok, muraközi horvátok, rác-horvátok, a Békés–Csongrád, továbbá a Pest és környéke szerb néprészlegeinek) földrajzi neveit természetesen kihagytam dolgozatomból. Figyelembe vettem vizsgálódásaimban viszont azokat a falvakat és városokat, amelyek a Sarosács-féle csoportosításban ugyan nem szerepelnek, de a baranyai kötetekben lévő népességtörténeti összefoglalóikból egyértelműen kitűnt, hogy a szóban forgó helységeknek hosszabb-rövidebb ideig délszláv lakosai is voltak, ennek következtében horvát és/vagy szerb nyelvű földrajzi nevei maradtak fenn.

Annak megítélésében, hogy a török hódoltság korától, majd az azt követő délszláv betelepülések során milyen irányú népmozgások (beköltözések vagy elvándorlások) mentek végbe, nagy segítséget jelentett számomra az a körülmény,

hogy a baranyai helynévtárakban – más megyei és járási földrajzinév-kiadványoktól eltérően – minden egyes község és város népességtörténetéről kitűnő összefoglalások találhatók. Ezek a településtörténeti áttekintések – véleményem szerint – kellően részletes magyarázatot adnak arra, hogy milyen okokból alakultak ki jó néhány baranyai helységben különböző nyelvű földrajzi nevek. Ezért tartottam fontosnak, hogy a két- vagy többnyelvű példaanyag bemutatása előtt a baranyai névkötetektől településenként tömör összefoglalást is közöljek. Itt jegyzem meg, hogy azon esetekben, ha bizonyos települések földrajzi nevei között sok horvát vagy szerb elnevezés található, akkor ezekből csupán néhányat mutatok be, mégpedig megyénként, etnikai csoportonként, azokon belül az egyes települések betürendjében.

Baranya megye

1. A Sarosác-z-féle horvát etnikai csoportokba sorolt települések helynevei

Horvátok

A *Magyar néprajzi lexikon* a DNy-i délszláv szomszédunkról és etnikai csoportjaikról például a következőket jegyzi meg: „A mai Mo.-on élő, déli szláv nyelvet beszélő lakosságot a jól elkülönülő *szerbek* és *szlovének* kivételével általában horvát etnikumúnak tartják, jóllehet etnikai csoportjuk eredete még nem pontosan tisztázott” (2. 1979: 583). Ezt követően pedig – a *bunyevacoktól a Dráva menti horvátokig* – 7 nagyobb etnikai csoportjukat sorolja föl (MNL. 2. 1979: 583–4). Mivel írásomban olyan Somogy megyei falvak helyneveivel is foglalkozom, amelyek között – a magyar elnevezés mellett – horvát nyelvűek is előfordulnak, ezért a példák bemutatásában a Sarosác-z György kidolgozta etnikai csoportosítást követem.

Sokácok

A *sokácok* hazánkba kerüléséről a MNL.-ban a következő összefoglalást találjuk: „horvát etnikai csoport. Valószínű, hogy korábbi hazájukat, Boszniát és Hercegovinát a 16–17. sz.-ban hagyták el. Részben az oszmán-törökök telepítették őket katonai megfontolásból, részben maguk menekültek a török elnyomás elől északabbra. Ma Baranyában, Szlavóniában és a Bácskában élnek. A mai Mo.-on Baranya megye mohácsi, pécsi, siklósi és Bács-Kiskun megye bajai járásában laknak a magyarokkal vegyesen” (4. 1981: 463). A Baranya megyébe települt *sokácok* helyneveiből – az ottani etnikai alcsoportok szerint – az alábbiakban mutatok be példákat.

Mohácsi sokácok

Mohács: *Mohács* : n. *Mohacs* : n. *Mohuacs* : n. *Mohács* 'Mohatsch' : j. *Mohacs* 'Mohatsch' : szh. *Mohacs* 'Mohač' : szh. *Muvács* : szlk. *Mohacs* 'Mohač' : c. *Mohacs* [...] A török hódoltság alatt lakott helység volt. Népesége ezalatt valószínűleg többször is kicserélődött. A hódoltság végén Mohács városban főleg református magyarok és görögkeleti délszlávok (rácok), a már a város belterületét alkotó egykori Kismohácson pedig ugyancsak magyarok (valószínűleg főleg római katolikus vallásúak) éltek. A hódoltság után ezek mellé települtek katolikus délszlávok (sokácok) és a 18. század legelejétől kezdve németek. A város népesége a későbbi betelepülésekkel számottevően gyarapodott. [...] 1930-ban 13 095 fő vallotta magát magyar, 1920 német, 12 tót, 18 oláh, 110 horvát, 135 szerb, 2049 sokác, 30 egyéb anyanyelvűnek. [...] 223/202. *Sokac rév* : [...] szh. *Szkëla* 'Skela' : szh. *Sokacka szkëla* 'Šokacka skela' : szh. *Gornya szkëla* 'Gornja skela' [...] A sokácok évszázados révátkelőhelye. A múlt században dereglyével, komppal (evezővel hajtották, „léntázták”) állatot, kocsit, később csak személyt, terményt szállítottak a Csingilingi csárdáig. 1954 k. megszűnt. 223/242. *Hosszi utca* : *Sokac utca* : *Tisza utca* : *Hosszu utca* : n. *Lankassz* 'Langgasse' : n. *Krovotekassz* 'Kroatengasse' : j. *Lange Gassz* 'Lange Gasse' : szh. *Sokacki szokak* 'Šokački sokak' : szh. *Dugácski szokak* 'Dugački sokak' : c. *Sokacicki vulica* : 'sokác utca' : mc. *Dasziki utca* 'ua.' : rc. *Ulyice sokaciluj* 'ua.' : c. *Lungo(j) vulica* 'hosszú utca' : mc. *Dugi utca* 'ua.' : rc. *Ulica lunga* 'ua.' [...] U. szokatlan hosszúságáról és lakóiról. 223/259. *Püspök-templom* : *Sokac-templom* : *Külvárosi-templom* : *Püspöki* : n. *Pisoufkhierih* 'Bischofkirche' : n. *Krovotekhierih* 'Kroatenkirche' [...] szh. *Biszkupova c(ë)rkva* 'Biskupova crkva' : c. *Sokacicko khangéri* 'sokác templom' [...] É. műemlék. Mohács legrégebb és legművészebb temploma. 223/263. *Sokac-város* : *Sokác-negyed* : n. *Krovote Stott* 'Kroatenstadt' [...] szh. *Sokacski grád* 'Šokački grad' : szh. *Sokadija* 'Šokadija' : c. *Sokacicko fóro* 'sokác város' [...] Vr. a sokác és horvát agrárnépeség ide települt. 223/268. *Külvárosi iskola* : *Gója utcai iskola* : n. *Krovotesull* 'Kroatenschule' : j. *Horvátn Súl* 'Horvatenschule' : szh. : *Sokacska skóla* 'Šokačka škola' : szh. *Skula u Gólya szokáku* 'Škola u Rodin Sokaku' : c. *Sokacicki iskola* : mc. *Dasziki iskola* : rc. *Iskulö dö sokác* : rc. *Iskule sokaculuj* 'sokác iskola' [...] É. 1816–48-ig német tanítási nyelvű, a Német utcai németek tartják fenn. A 30-as években két tantermes. 1848-tól magyarul is tanítanak. Az 1870-es években magyar és sokác a négy tantermessé bővült iskola nyelve. Az 1880-as évektől magyar tannyelvű, a megszállás alatt a sokácok részére ismét sokác, azóta magyar. 1926-ban növendékeinek 60%-a sokác. 223/301. *Sokac kör* : *Táncsics Klub* : n. *Krovotis Lëzefrain* 'Kroatisches Leseverein' : szh. *Sokacska csitaónica* 'Šokačka čitaonica' [...] É. klub 1970-től. 1937-ben épült a sokác-kör székházaként. – A sokác olvasókör 1905-ben alakult. 223/339. *Vënëcia* n., j. *Venëcia* 'Venetien, Venedig' : szh. *Vënëcija* 'Venecija' : c., mc., rc. *Vënëcia* 'ua.' [...] Vr. Mf. Szegény sokácok, majd németek lakták. – A. sz. a név vizenyősségre vall. – Valószínűleg a török defterekben feltüntetett hn. hagyományozódott át. 223/648. *Planina* : n. *Cseli* : n. *Csali* 'Tschelin' : szh. *Planina* 'Planina' [K6/d: *Planina-Földje*, *Planina-földök*; *mohácsiaknak szőlője vagon rajta...*] Dt, Fs,

sz, szó. – A. sz. az 1848-as időkben főként a sokácoké volt. – Erre vall a szh. név 'hegy, hegység' is. – **Mohácsi-sziget:** 223/899. *Zábnyák : Békás-tó* : szh. *Zsábnyák* 'Žabnjak' [...] Mf. sz. régebben hosszan elnyúló 'békás tó, ingovány'. Ezt jelenti a szh. név is. 223/911. *Főső-zátony : Horti-zátony : Szabadság-zátony : Felső-zátony* : n. *Ofu haufe* 'Obere Haufen' : j. *Ejber Zamdbank* 'Obere Sandbank' : szh. *Vélíki-zátony* 'Veliki prud' : szh. *Sokacski prud* 'Šokački prud' : *Prúd* 'Prud' : c. *Opruno zátonyi* : mc. *Upruno zátonyi* : rc. *Zátonyu dö szusz* 'felső zátony' [...] Korábban a sokácoké volt: 'sokác zátony'. 223/1316. *Sokac-Malád* : szh. *Sokacski Malád* 'Šakački Malad' [...] Sokacok tulajdona volt (BMFN. II. 413, 438–9, 440–1, 445, 448–9, 476, 496, 497, 511).

Falusi sokácok

Belvárdgyula: *Bělvárdgyula : Bělvárd : Bévárd* : szh. *Bělvár* : szh. *Gyulbër* [...] A 17. század végén a környező falvakból magyarokat telepített ide az uraság, továbbá rácokat és horvátokat. A Rákóczi-szabadságharc óta magyarok és horvátok élnek itt. A múlt század elejétől volt néhány német lakosa is. 1920-ban 387 magyar, 51 német, 1 tót, 222 horvát és 3 szerb anyanyelvű lakosa volt. [...] 175/8. *Köz* : szh. *Szurduk* 'Surduk'; 175/31. *Középső : Közép-dülő* : szh. *Polovinya lénija* : szh. *Srědnja lénija* [...] A *Polovina* és *Srednja lénija* 'közép(ső) lénia't jelent. 175/54. *Nadrág-völgy* : szh. *Bereg* 'Berek' [K12: *Hegyhát*] Vö. e. A domb és a sík terület találkozási pontja. Kétfelé ágazik, mint a *nadrág*. 175/62. *Nádas* : szh. *Trszka* 'Trska' [K12: *Nádas*] S. sz. A *trszka* jelentése 'nád(as)'. 175/65. *Kenderföld* : szh. *Kudilyistyě* 'Kudeljište' [K12: *Kenderföld*] S. sz. 175/80. *Somos ajja* : szh. *Pod drinyě* 'Pod drinje' [...] A *Pod drinje* jelentése 'Somos alja'. 175/84. *Diás* : *Diós* : szh. *Orásjě* 'Orašje' [...] Diófás hely volt – **Birján:** *Birján : Berán* : szh. *Birjan* [...] A török hódoltság végére elnéptelenedett. 1694-től Boszniából érkező katolikus telepesek népesítették be. [...] A múlt század közepétől kezdett magyar majd német ajkú lakosság nagyobb számban megtelepedni. A század végére a nem magyar ajkúak között mindinkább terjedt a magyar nyelv ismerete. 1930-ban 319 magyar, 86 német, 1 tót, 83 sokác és 10 egyéb anyanyelvűt írtak össze. [...] 164/3. *Községi kut* : szh. *Szělszki bunar* 'Selski bunar' Kút. 164/23. *Zóva* : szh. *Zóva : Zově* 'Zove' [...] A *Zova* jelentése 'bodza, bodzás'. 164/35. *Szent László kolostor* : szh. *Zidině* 'Zidine' [...] É. romjai. 164/48. *Cěrina-szóló* : szh. *Vělíka Cěrina* 'Velika Cerina' [...] A *Vělíka Cerina* jelentése 'Nagy cser(erdő)'. 164/65. *Hěgyi-dülő : Běrdó* : szh. *Brdo* [...] Men. gy. – **Lothárd:** *Lotárd : Lothárd* : szh. *Lotar* [...] Több telepedési kísérlet után a Rákóczi-szabadságharc elmúltával népesedett be horvát (sokác) lakókkal. A múlt század elejétől magyarok lakták, és kevés német is élt itt. [...] 1930-ban 357 magyar, 8 német, 124 horvát és egyéb anyanyelvű lakosa volt. [...] 163/1. *Felső utca* : szh. *Górnyi kraj* 'Gornji kraj' [Kossuth Lajos u] U. 163/12. *Torony* : *Harangláb* : szh. *Tóranj* 'Toranj' : szh. *Zvonik* [Harangláb] É. A faluban nincs templom. 163/22. *Cěrina* : szh. *Cěrina* 'Cerina' [K8: Czerina] [...] A *Cerina* jelentése: 'cserfás'. Talajforgatáskor tuskókat találtak itt. 163/35. *Kucsěrina* : szh. *Kutyěrina* 'Kučerina' [...] A *Kučerina*

jelentése 'ház(hely)'-re utal. 163/43. *Susnyár* : szh. *Susnyar* 'Susnjar' [...] A *susnjar* jelentése 'cserjés, bozótos'. 163/71. *Alsó-rétek* : szh. *Dólnya livada* 'Dolnja livada' [K8: *Alsó rétek* ... P. *Alsó rét*] S. r. – **Magyarsarlós**: *Sóros* : *Magyarsóros* : *Sáros* : *Sarlós* : *Magyarsarlós* : szh. *Saros* [...] A török hódoltság alatt valószínűleg folyamatosan lakott falu volt. Magyar lakossága mellé a 18. század elejétől sokácok költöztek. A század második felére már a délszlávok tették ki a falu lakóinak többségét. A század végén kezdtek németek is ideköltözni; a magyarok száma ezután mind jobban fogyott. [...] 1930-ban 126 magyar, 188 német, 296 sokác és 2 egyéb anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben 47 magyar, 136 német és 209 délszláv élt itt. [...] 143/4. *Fölső sor* : szh. *Gornji kraj* 'Gornji kraj' Fr. A falu magasabban fekvő része. Ide főleg a módosabb gazdák építkeztek. – A. sz. itt emberi csontokat és sírokat találtak. 143/22. *Loncsár* : szh. *Loncsar* 'Lončar' [K12: ~] Ds. sz. Jelentése: 'fazekas'. – A. sz. régen a fazekasok innen szereztek be az agyagot. 143/59. *Kërcsëvina* : szh. *Krcsëvinë* 'Krčevine' Ds, sz. Jelentése: 'irtás'. 143/71. *Cërina* : szh. *Cërinë* 'Cerina' Ds. e. sz. Jelentése 'csererdő' – **Nagykozár**: *Nagykozár* : *Kozár* : n. *Kózár* : szh. *Veliki Kozar* : *Bana Kozar* : *Kozar* [...] A török hódoltság alatt elnéptelenedett. A 17. század végén rácok laktak itt. A század legutolsó éveiben valószínűleg ismét pusztává lett. 1710 körül kezdett újból benépesedni: katolikus délszláv többség mellett néhány magyar is letelepedett itt. A 18. század közepén jelentek meg a faluban az első német anyanyelvűek. [...] 1930-ban 144 magyar, 462 német, 1 horvát, 394 sokác és 2 egyéb anyanyelvű lakosa volt. [...] 139/4. *Némöt vég* : n. *Bugáder Kásze* 'Bogader Gasse' : szh. *Svábszki kráj* 'Svabski kraj' [*Bogádi u*] U. A 19. században betelepült német családok laktak itt. 139/24. *Homokos* : n. *Sántfeld* 'Sandfeld' : szh. *Pjészak* 'Piesak' [K 8: *Kid Piesák* K8: *Kod Orája* K9: *Piesko*... P: *Pisok*] S. sz. 139/26. *Csuprica* : n. *Csupricá* : n. *Stëtis veg* 'Stadtischer Veg' : szh. *Pëcsujszki put* 'Pečujszki put' : szh. *Csuprjica* 'Čuprjica' Híd. 139/29. *Rasztina* : n. *Tófel* 'Tafel' : szh. *Rasztina* 'Hrastina' [K8: *Rasztina*; I, *Zarasztinom*, *Zarastinom* ... P: *Rastina*] S. sz. – A. sz. itt régen tölgyes erdő volt. 139/44. *Téglaégető* : n. *Cigelófe* 'Ziegelofen' : szh. *Ciglana* 'Ciglana' É. Kb. 30 éve működik. 139/72. *Dolina* : n. *Doliná*: szh. *Dolina* 'Dolina' [...] Vö. sz. szö. e. – **Olasz**: *Olasz* : n. *Allasz* : szh. *Olasz* [...] 1718 körül katolikus délszláv lakosság költözött ide; 1722–1723-ban pedig németek telepedtek itt le. Ez utóbbiak rövidesen elhagyták a helységet. A 18. század második felében délszlávok éltek itt, majd a század végén ismét megjelent a németiség. A múlt század folyamán a német ajkúak arányszáma nőtt, és a század végére 60% fölé emelkedett. A délszlávoké ekkor 30% körül mozgott. A magyar anyanyelvűek száma a múlt század utolsó negyedétől lassan növekedett. Az első világháború után a délszlávok egy része Jugoszláviába optált. 1930-ban 55 magyar, 377 német, 1 horvát és 162 bunyevac, illetve sokác anyanyelvű élt itt. [...] 156/13. *Főső utca* : *Fő utca* : *Hitel utca* : n. *Óverkosze* 'Obere Gasse' : szh. *Górnyi put* [...] A falu leghosszabb utcája. Az utca végén OTP-hitelre épült házak vannak. 156/35. *Grabina* : szh. *Grabina* [...] A K6 szerint: „Hidoriak szőlője, most 1733-ban az uraság erdeje volt”. A szh. *grabov* 'gyertyánfa, gyertyánerdő' főnévvel hozható kapcsolatba a név. 156/55. szh. *Prëkotu mëkovë* [K3, 8, 9: ~] S. sz. 156/79. szh. *Dolina*; 156/95. *Vörös-istálló* : n. *Ródestal* 'Rotestall' : szh. *Crvëna stála*;

156/121. n. *Strósztajl* 'Straßeteil': szh. *Druma lini* (BMFN. I. 822–5, 842–5, 910, 912–3, 941, 943–4, 945, 947–8, 995–8). – **Erdősmárok:** *Márok* : *Erdősmárok* : n. *Márok* 'Bischofsmarok' : szh. *Pispëkmárok* : szh. *Ērdismárok* [...] A 16. század végétől rácok lakták. A felszabadító háborúk idején ismét puszta volt. 1720-ban horvátok népesítették be. 1760 körül kezdtek német ajkúak itt letelepedni. A múlt század közepén a német és horvát lakosság arányszáma 50-50% volt. A század második felében a németiség száma emelkedett, a horvátoké fogyott, és megjelentek a faluban a magyar anyanyelvűek is. 1930-ban 51 magyar, 379 német, 50 horvát és 25 sokác anyanyelvű lakosa volt. [...] 209/1. n. *Kënszrü* 'Gansruhe' : szh. *Gústÿë* [...] Libalegelő a falu É-i végén. 209/10. *Bót* : n. *Ksëft* 'Geschäft' : szh. *Dutyán* 209/41. *Trëpplacc* : n. *Trëpplacc* 'Tretplatz' : szh. *Guvnístyë* 'cséplőhely' [K8: *Tretplatz*] S. sz. I. Korábban közös szérű, cséplőhely. 209/56. *Vësplacc* 'Wäschplatz' : szh. *Pralistyë* 'mosóhely' Régebben a horvát asszonyok itt mosták, sulykolták a fehérneműt. 209/59. *Kendërföld* : n. *Haneftfëld* 'Hanffeld' : szh. *Kudilistyë* [K9: *Hanfstück*...] S. sz. 209/68. *Krëcsëvinya* : *Bozót-föld* : n. *Krcsëvinya* : n. *Ausrottfëld* 'Ausrottfeld' : szh. *Krcsëvinya* 'irtásföld' [...] Korábban erdő lehetett, innen a neve. – **Kátoly:** *Kátój* : *Kátol* : n. *Khatol* 'Katol' : szh. *Kátoly* [...] A török hódoltság végén katolikus délszlávok (sokácok) éltek itt. Sokác lakossága mellé 1780 körül németek, a múlt század első felében pedig magyarok kezdtek letelepedni. 1930-ban 163 magyar, 341 német és 237 sokác anyanyelvű élt itt. [...] 1970-ben 72 magyar, 115 német és 363 délszláv lakta. [...] 208/3. *Patak* : n. *Króve* 'Graben' : szh. *Patok* [P. *Réka*] Vf – P. sz. „meleg forrású patak”. 208/39. *Nádas-dűlő* : szh. *Gornÿë polyë* 'felső mező'. 208/95. szh. *Dolnyë polyë* 'alsó mező'. 208/102. *Zártkert* : szh. *Novi szád* 'új szőlők' [...] Itt voltak az újabb telepítésű szőlők. 208/108. *Régi templom* : n. *Alt Kierih* : szh. *Sztára crkva*. 208/116. n. *Húdvát* 'Hutweide' : szh. *Pasnyik* 'legelő' : szh. *Suma* 'erdő' [K8: *Suma*] Os. Ds. e. I. korábban legelő. – **Lánycsók:** *Lánycsók* : n. *Lanycsuk* : szh. *Lancsuk* [...] A 17. század végén rövid időre valószínűleg lakott volt; délszlávok éltek itt. Ezt követően 1711-ig lakatlan. Ekkor rácok népesítették be. 1752–1767 között magyarok, németek és horvátok költöztek ide. A múlt század közepén a falu népességének kb. 60%-át németek, 16%-át horvátok és 12-12%-át magyarok, illetve szerbek tették ki. Ezt követően a szerbek igen lassú ütemben fogytak; az első világháború után pedig kb. 120 fő Jugoszláviába optált. [...] 1930-ban 498 magyar, 1611 német, 43 horvát, 8 szerb és 10 egyéb anyanyelvű élt a faluban. [...] 216/1. *Magyar sor* : n. *Ungristurf* 'Ungarisches Dorf' : szh. *Magyarski kraj* 'Magyarski kraj' [...] Régebben csak magyarok lakták. 216/7. *Némët utca* : n. *Tajcs Kasze* 'Deutsche Gasse' : szh. *Svapszka ulica* 'Švapska ulica' [Dózsa György u K16: *Német utcza*] U. 216/12. *Rác utca* : *Szerb utca* : n. *Rácis Kasze* 'Raizische Gasse' : szh. *Szrpszka ulica* 'Srpska ulica' [Kossuth Lajos u K16: *Rác utca*] U. Itt szerbek laktak. 216/13. *Rác templom* : *Rác iskola* E. Jelenleg lakóépület. Korábban ez volt a szerbek temploma és iskolája. 216/87. *Kendëres* : n. *Hanftól* 'Hanftal' : szh. *Konoplistyë* 'Konopljište' [...] S. sz. 216/92. [K8: *Sirokko*, *Siroko rét*, *Siroka*; r ...] A *siroka* szh. nyelvi jelentése 'széles'. [...] S. sz. – **Maráza:** *Mráza* : *Maráza* : n. *Maráze* 'Marase' : szh. *Maráza* [...] A török hódoltság alatt elnéptelenedett. 1720-ban katolikus délszláv (sokác), 1730 körül német telepések kezd-

ték benépesíteni. A magyarok a múlt század második felében érkeztek ide. Ezzel egy időben kezdődött a sokácok elköltözése. 1930-ban 203 magyar, 386 német és 78 sokác anyanyelvű lakta; 1970-ben 135 magyar, 176 német és 98 délszláv élt itt. [...] 202/5. *Horvát utca* : n. szh. *Krovotis Kasze* 'Kroaten Gasse' : szh. *Sokacska dóla* : szh. *Sokascki kraj* : szh. *Sokacski sokak* U. főként horvát anyanyelvűek lakták. Ide sorolták a Templom u. horvátok lakta végét. 202/11. *Harangláb* : n. *Klakestoukk* 'Glockenstock' : szh. *Zvonik* [...] „az evangélikus magyaroké volt.” 202/51. *Malomárok* : n. *Hájsrëketál Króve* 'Heuschreckenteil Graben' : szh. *Vodënicška gát* [...] Vf, a malmokat hajtotta, a német név pedig eredetére utal. 202/74. *Vájogvető* : n. *Lámeléhe* 'Lehmlöher' : szh. *Lámeloh* 'n. Lehmloch' Gs, I. Valamikor itt készítették a vályogot. – **Monyoród**: *Monyoród* : n. *Munyorout* 'Munerod' : szh. *Minyorod* [...] A török hódoltság alatt is folyamatosan lakott falu volt. A hódoltság végére magyar lakói mellé horvát és sokác telepések költöztek. A falu népessége délszlávva alakult. A 18. század első harmadában kezdődött a németek betelepődése. A múlt század közepére már 50% fölé emelkedett a számuk. 1930-ban 20 magyar, 417 német, 4 horvát és 124 sokác anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben 83 magyar, 125 német és 108 délszláv élt itt. [...] 215/1. *Felső-nagyhid* : n. *Hëner Prëke* 'Hintere Brücke' : szh. *Gornja tyuprija* 'felső híd' Híd, köhíd. 215/29. *Régi tégláégető* : n. *Alde Cihlóufe* 'Alter Ziegelofen' : szh. *Sztára ciglana* [...] Rom. 215/40. *Pincesor* : n. *Khëleráje* 'Kellerreihe' : szh. *Goszpodzsko guvno* 'úri szérű' Út, pincesor lakóházakkal vegyesen. A horvát név az egykori uradalmi szérűre emlékeztet. 215/54. *Gorót* : n. *Gorout* : szh. *Gorót* [K8: *Goródi dülő* ... W/1. *Gorót*] [...] – A. sz. horvátul dombot jelent. 215/55. *Konyhakert* : n. *Krunt* 'Grund' szh. *Kudilnyák* 'kenderföld' [K12, W/1: *Hanffelder*] S. sz., konyhakert, korábban kenderföld. – **Versend**: *Versend* : *Vërsënd* : n. *Vësënt* : szh. *Vrsënda* 'Vrsenda' [...] A török hódoltság alatt elnéptelenedett; majd a hódoltság végén katolikus délszlávok (sokácok) éltek itt. A 18. század utolsó harmadában a délszlávok mellé németek telepedtek. A múlt század elejétől éltek itt magyar anyanyelvűek is. Az első világháború után a délszláv lakosság egy része Jugoszláviába optált. [...] A századforduló táján elnéptelenedett, majd az első világháború után népesedett be ismét. 1930-ban külterületével együtt 61 magyar, 603 német, 2 tót, 3 horvát, 362 sokác és 252 cigány anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben az 1172 lakosából 321 volt német és 355 délszláv anyanyelvű. [...] 219/16. *Arany János utca* : n. *Hofstël* 'Hofstell' : szh. *Bastyë* 'Bašće' [...] A Hofstell a 'ház mögötti kert, szántót' jelenti; a Bašće 'kerteket' jelent. 219/42. *Nadica* : n. *Nadica Vize* 'Nadica Wiesen' : szh. *Gor livada* 'Gornja livada' : szh. *Nadica* 'Nadica' [...] A Gor(nja) livada jelentése 'felső rét'. 219/56. *Bérföld* : n. *Kvëcsë tol* 'Pflaumental' : szh. *Poszan dól* 'Postan dol' [K8, 12: *Bérföldek*] [...] – A. sz. régen itt sok szilvafa volt. A *Postan dol* jelentése 'silány, sovány, szikes föld'. 219/71. szh. *Sztára guvna* 'Stara guvna' [P. *Staraguvna*] A Stara guvna jelentése 'régiszerűskert'. Régen itt csépelezték a gabonát (BMFN. II. 194–8, 270–1, 273, 275–6, 277, 280–1, 346, 348–9, 351–2, 354, 383–4, 386–7).

A *falusi sokácok*hoz tartozó települések földrajzi helyzetük szerint két tömböt alkotnak. Mohácstól északnyugatra, nyugatra található **Maráza**, **Erdősmárok**, **Kátoly**, **Monyoród**, **Lánycsók** és **Versend**. Közülük Lánycsóknak a *falusi*

sokácokhoz való besorolása szerintem vitatható. Tőlük nyugatra a Pécsi járás területén – Pécestől keletre, délkeletre – fekvő faluk egy *másik tömböt* alkotnak. Ezek a következők: **Nagykozár, Magyarsarlós, Olasz, Lothárd, Birján és Belvárdgyula. Töttös**, amelyet Sarosácz György szintén a *falusi sokácokhoz* sorolt be, több okból is a *szerbek etnikai csoportjába* tartozik. Ennek magyarázatát – a Lánycsókka kapcsolatos észrevételemmel együtt – az alábbiakban részletesen kifejtem.

Lánycsók népesedéstörténete és földrajzinév-anyagának nyelvisége alapján egyaránt úgy gondolom, hogy a *falusi sokácok* csoportjába való besorolása bizonytalan, nem meggyőző. A ’tölgyerdő’ jelentésű *Rasztina* névrész kivételével (vö. 216/74. *Felső-Rasztina*) nemigen van olyan helyneve – legalábbis nem találtam ilyent –, amely egyértelműen horvát eredetű köznévre vezethető vissza. Néhány bel- és külterületi elnevezésből viszont kitűnik, hogy szerbek is laktak a községben. Ilyen adatok például a következők: 216/12. *Rác utca* : *Szerb utca* : n. *Rácis Kasze* ’Raizische Gasse’ : szh. *Szrpszka ulica* ’Srpska ulica’ [*Kossuth Lajos u K16: Rác utca*] U. Itt szerbek laktak. 216/13. *Rác templom* : *Rác iskola* É. Jelenleg lakóépület. Korábban ez volt a szerbek temploma és iskolája. 216/62. *Temető* : *Rác temető* [...] Te (BMFN. II. 352, 354). Továbbá az is megállapítható, hogy a község földrajzi neveihez nem kapcsolódik egyetlen néphagyomány sem, pedig a hagyományörzés a sokác településű helységekre általában jellemző. Mindezek alapján **Lánycsók**nak a *falusi sokácok* etnikai csoportjába való besorolását nem tartom igazán meggyőzőnek, sokkal inkább kétségbe vonhatónak vélem.

Töttös népességtörténetéből kitűnik, hogy a török hódoltság idején elnéptelenedett faluba a 17. század végén az első betelepülők *rácok* (szerbek) voltak. Nemsokára elvándoroltak, 1700 körül azonban visszatértek, később a kurucok elől a Dráván túlra menekültek. A falu „1713-ban kezdett újra benépesedni. Előbb rácok, majd kisebb számban horvátok érkeztek. A 18. század utolsó negyedében **Töttösön** németek telepedtek le. A múlt sz. közepén kezdődött a délszlávok elköltözése. Az 1. világháború után kb. 200 szerb optált Jugoszláviába. A múlt században még kevés magyar anyanyelvű élt itt. A magyarok száma a szerb lakosság kivándorlásával kapcsolatban nőtt meg. 1930-ban 232 magyar, 866 német, 11 horvát és 10 szerb lakosa volt” (BMFN. II. 570). A község településtörténete, az egyes nemzetiségek nyelvhasználatának gyakoriságbeli eltérései és földrajzi neveinek szerb nyelvisége alapján nem sorolható a *falusi sokácokhoz*. Bel- és külterületi neveinek túlnyomó többsége német. Ez olyan nagymértékben jellemző, hogy jó néhány objektumnak csak német megnevezése van. Ilyenek például a következők: 230/53. n. *Cigelóve* ’Ziegelofen’ É. A téglagyár kb. 1975-ig működött. 230/63. n. *Piltstók* ’Bildstock’ Képoszlop. 230/81. n. *Marótföld* ’Marótfeld’ [...] S. sz. *Marótfalva* középkori magyar falu (Györffy 1: 399), a török hódoltság elején elnéptelenedett. A 16. század végén már rácok telepedtek ide. A hódoltság végén ismét pusztává lett. Azóta nem népesedett be. 230/91. n. *Marjúdëner Kraic* ’Máriagyüder Kreuz’ Ke. Itt gyülekezett a Máriagyüdre menő processzió. 230/92. n. *Hófstël* [K8: *Kertvég*] S. sz. k. 230/97. n. *Gëli Sränge* ’Geli-Schranke’ Sorompó az erdőben. 230/119. n. *Hanfrisze* ’Hanfröste’ G. Asott kenderáztatók voltak a gémeskút környékén (BMFN. II. 573–5).

A magyar, horvát és szerb nyelvű helynevek száma a német eredetűekkel összevetve viszonylag kevés, természetesen több példa van a szh. helynevekre is. Ilyenek például a következők: 230/39. *Livádi* : n. *Livada* : szh. *Livada* 'Livada' [...] S, r 230/42. *Loncsár* : n. *Lóncsár* : szh. *Loncsar* 'Lončar' [...] Ds, sz. 230/69. *Saginác* : n. *Sakinac* : szh. *Sakinac* 'Šakinac' [...K12: *Sakinác*, *Szőnyeges*] Ds, sz. 230/128. *Velika-usztina* : n. *Velika usztina* : szh. *Velika usztina* 'Velika ustina' [...K12: *Velika Usztina*, *Nagy dombos*] Ds, sz (BMFN.II. 572–3, 575).

Egy-két belterületi név az egykor **Töttösön** lakó szerbek (rácok) és sokácok emlékét is megőrizte. Ezek a következők: 230/10. Szerb templom : n. Race Kirih 'Raizisch Kirche' É. 230/16. Kosut utca : n. Race Kase 'Raizisch Gasse' [Kossuth Lajos u] U. A Kossuth Lajos utca déli része. Régen szerbek lakták. 230/22. Rákóczi utca : n. Sókackase 'Schokatz-Gasse' [Rákóczi u] U. Itt laktak a sokácok. 230/230/71. Szerb temető : n. Ráce Fríthóf 'Raizisch Friedhof' : szh. Grobljē 'Groblje' [K2: Rác Temető...] Te (BMFN: II. 570–5).

A különböző nyelvű földrajzi nevek számát, az egyes nemzetiségek szerinti előfordulási arányokat és a község népesedéstörténetét figyelembe véve azt állapíthatom meg, **Töttös** nem a *falusi sokácok*hoz sorolható, hanem inkább a szerbeknek a *Mohács délnyugati vidéke* alcsoportjához, amelyről már szoltam, és amelyre a helynevekhez fűződő néphagyományok vizsgálata során még visszatérek. Itt jegyzem meg, hogy Barics Ernő a 'puszta, faluhely, falu' jelentésű köznévből keletkezett *Selište* helynévhez kapcsolódóan említette meg, hogy ennek „*Selišće* változata megtalálható az alábbi szerbek lakta településeken is: Bezedek, Lippó, Sárook, Beremend, Véménd, Nagybudmér, Borjád, Töttös községekben” (1989: 22). Ehhez azonban hozzáfűzte azt is, hogy a *Selišće* változat a horvát településeken is megvan. Barics megállapítására főképpen azért hivatkoztam, mert igen figyelemre méltónak tartom, hogy felsorolásában **Töttös** nem a horvát, hanem a szerbek lakta helységek között szerepel.

Dráva menti sokácok

Alsószentmárton: *Szentmárton* : szh. *Szēmartin* [...] A török hódoltság alatt *Szentmárton* falu elnéptelenedett. A Rákóczi-szabadságharc után népesedett be horvát (sokác) lakókkal. A múlt században kezdődött a magyarok, németek, később horvátok és szerbek beköltözése. [...] 1930-ra a horvát (sokác) népesség 2/3 része elhagyta a falut, ugyanakkor megnőtt a magyar anyanyelvűek száma. 1930-ban a faluban 380 magyar, 26 német, 198 horvát és 384 cigány anyanyelvű [...] élt. 1970-ben külterületével együtt 772 magyar, 27 német és 274 horvát lakosa volt. [...] 317/10. szh. *Pod cërik* 'Pod cerik' [...] A név jelentése: 'cser alatt'. 317/18. szh. *Cërno blato* 'Crno blato' [...] Korábban mocsár volt. A név jelentése: 'fekete mocsár'. 317/21. szh. *Jaszënik* 'Jasenik' [...] A név 'kőrisedő' jelentésű. 317/26. szh. *Utrinë* 'Utrina' S. sz. A név 'marhacsapás' jelentésű. 317/27. szh. *Proszjē* 'Proszje' : szh. *Proszia* [K8: *Proszje* P. *Proszia*] S. sz. A név 'kölesföld' jelentésű. 317/33. szh. *Szëlistyë* 'Selišće' [K8,12: *Szelistse* P. *Selistye*] S. sz. A név jelenté-

se: 'faluhely', esetleg 'majorság, szállás'. 317/44. *Ujpuszta* : szh. *Nova pustara* 'Nova pustara' [...] A szh. név 'új puszta' jelentésű. 317/53. *Tót-föld* : *Tótok földje* [Bt: *Tótok földje*] S, sz. Úgy tudják, hogy a Kupuszináról áttelepültek földje volt. – **Beremend**: *Beremend* : *Beremen* : n. *Bermënd* : n. *Permënd* : szh. *Brēmē* [...] A török hódoltság alatt valószínűleg elnéptelenedett. 1700 körül ismét lakott hely volt, délszláv lakossággal. [...] A 18. században r. kat. és g. kel. délszlávok lakták; a század végén kezdtek németek ide telepedni. [...] a múlt század közepétől a magyar anyanyelvűek arányszáma fokozatosan emelkedett. [...] 1930-ban 1577 magyar, 429 német, 18 horvát, 31 szerb, 60 sokác és 5 egyéb anyanyelvű lakosa volt. [...] 320/18. *Szerb utca* : *Rác utca* : *Gatyszár utca* : n. *Racegasze* 'Raizengasse' [*Jókai Mór u*] U. Régen itt főleg szerbek (rácok) laktak. 320/20. *Rác-temető* : n. *Racefríthóf* 'Raizenfriedhof' [*Bartha Lajos tér*] Tér. Korábban itt szerb temető volt. 320/47. *Lékvár utca* : n. *Pëkmëszgasze* 'Marmeladegasse' [*Vécsey Ernő u*] U. Szennyes, olajos víz folyt ki az *Öreggyár* [*Cementgyár*] területéről. A porral elkeveredett pépes anyag *lekvárra* emlékeztette az embereket. 320/69. *Tuskós* : *Panyovë* : szh. *Pányëve* : szh. *Pányëv* 'Panjove' [...] S. sz. Az É-i határrészben régen nagy erdőség volt. Az irtásföldön maradt *tuskók*-ról kapta a nevét. A szh. *panj* 'fatörzs, rönk, tuskó' szóból alakult *Panyove* név is az egykori erdő emléke. 320/86. *Püspökboj* : *Rácboj* [...] Lh. Maj. – *Boja* középkori magyar falu (Györffy 1: 288) a török hódoltság elején elnéptelenedett. A hódoltság végén itt rácok (szerbek) laktak. 1700 körül ismét pusztává lett. A múlt század elejétől kezdett újra benépesedni. Beremendhez hasonlóan soknemzetiségű volt: magyar, német, r. kat. és g. kel. vallású délszláv (főleg szerb) lakosság élt együtt. 320/90. *Nyivica* : n. *Nyivice* : szh. *Nyivica* 'Njivče' [...] S. sz. r. [...] A *Nyivica* név a szh. *njiva* 'szántóföld' és a *njivče* 'egy darabka szántóföld' szavakkal lehet kapcsolatban. 320/94. *Högy ajja* : *Hëgy ajja* : n. *Unerkeperich* 'Unteres Gebirge' : szh. *Prósznye* 'Prosnje' [...] Fölötte és tőle Ny-ra van a Beremendi-hegy. 320/102. *Dóla* : *Telek* : n. *Strósz* 'Straße' : szh. *Dola* 'Dola' Vö, S, sz. A *Dola* név a szh. *dolina* 'völgy' rövidült változata. 320/107. *Szállás* : *Szelistye* : szh. *Szëlistyë* 'Selišće' [...K9/b: *Selistye* P. *Selistye*] S, sz, r. A szh. *Szelistye* 'Selišće' alapján egykor itt település (falú?), ill. szálláshely létezett. 320/117. *Adica* : n. *Adice* 'Adica' : szh. *Adica* 'Adica' S, sz, r. A szh. *adica* 'kis sziget, szigetecske' alapján a helyet egykor víz vette körül. 320/125. *Homokos* : *Homoki-dülő* : *Piëszka* : szh. *Pieszkóvi* 'Peskovit' [...] Homokos talajáról. 320/141. *Falu ajja* : szh. *Podszëlom* 'Pod selom'. 320/143. *Kápolna* : *Kápolna-dülő* : n. *Kapell* 'Kapelle' : n. *Kapelefeld* 'Kapellefeld' : szh. *Kapelica* : szh. *Kod Kapelice* 'Kod kapela' [...] A dülő szélén [...] ma is áll egy kápolna, erről kapta a hely a nevét. 320/159. *Mennykő* : *Gromolica* : n. *Gromnic* : szh. *Gromolica* 'Gromolica' [K8/e: *Gromolicza*... K16: *Gromolica*] [...] A szh. *grom* 'mennydörgés, villám, mennykő' köznévi alapján ezt a területet gyakran sújthatta villám. Stb. – **Kásád**: *Kásád* : szh. *Kasad* 'Kašad' [...] Kásád középkori magyar falu a török hódoltság alatt elnéptelenedett. A 17. század végén horvát lakosság népesítette be. Horvát lakossága azóta is változatlan. Pesty szerint „Lakói r. katolikusok, illir ajkú úgynevezett sokacok. Nyelvük boszniai nyelv”. A múlt század közepén kezdtek német, a század utolsó harmadától magyar anyanyelvűek itt megtelepedni. 1930-ban 122 magyar, 41 német és 406 horvát

(sokác) anyanyelvű lakosa volt [...] 1970-ben külterületével együtt 128 magyar, 58 német és 377 horvát lakosa volt. [...] 319/2. szh. *Krcsëvina* 'Krčevina' [...] Régebben kenderföld volt. 319/6. *Beremendi utca* : szh. *Skuluszka ulica* 'Skulska ulica' [*Beremendi u*] U. Itt van az iskola. 319/14. szh. *Vodënicistyë* 'Vodeničišće' [...] Mf. sásos, bokros hely. 319/22. szh. *Pod jëszënikom* 'Pod jasenikom' [...] A név jelentése 'köriserdő alatt'. 319/36. szh. *Plandistyë bunar* 'Plandišće bunar' Kút. A név 'delelő kút' jelentésű. 319/72. *Torjanci út* : szh. *Torjáncki put* : szh. *Na sirokoj lënjij* Út. Torjanc felé vezet. Széles lénia. 319/81. szh. *Triban* 'Triban' : szh. *Privoz* 'Privoz' [...] S, mocsaras terület. Régen átkelőhely volt, csónakkal itt jártak át a *Bálo* nevű dűlőhöz. Halászni is lehetett a vízben. P. szerint „soha ki nem száradó tó, melyet lakosai kenderáztatásra és fürdésre használnak, e vízben vannak több igen veszélyes helyek”. 319/90. szh. *Mláka* 'Mlaka' S, füves, nádas terület. A név jelentése: 'pocsolya, mocsár'. Stb. (BMFN. II. 931–3, 937–41, 941–4, 944–9).

A *Dráva menti sokácok* településtörténeti összefoglalójából egyértelműen kitűnik, hogy a törökidő után **Alsószentmárton** és **Kásád** falvakat horvátok (sokácok) népesítették be, a magyar és német lakosság jóval később, csak a 19. században települt be. A horvát nyelvűek túlsúlya mind a két községben egészen a 20. századig megmaradt. Ez a körülmény rányomta bélyegét a helynevek nyelviségére: egyik településen sincs német névadat, magyar is elvétve, azok is majdnem kizárólag belterületi elnevezésként fordulnak elő. Ez szerintem minden bizonnyal azzal függ össze, hogy a magyarok és a németek a horvátoknál jóval később kerültek mind a két faluba, így a horvátok őslakosok voltak, és ennek következtében ők lettek a helynévadók. **Beremend**nek az egyes nemzetiségek szerinti (magyar, német, horvát és szerb nyelvű) földrajzi nevei számarányaikban meglehetősen nagyfokú eltérést mutatnak, amelyet népesedéstörténete is tükröz: a török kiűzése után a betelepült nemzetiségek létszáma között nagy különbségek voltak. Ennek következtében igen kevés a horvát eredetű helynevek száma, a német nyelvűeké viszont gyakoribb, a magyar bel- és külterületi elnevezések pedig csak a 19. század második felétől nyertek a korábbinál nagyobb teret. **Beremend** nyelvi helyzete a magyar lakosságnak Tolna és Veszprém megyéből történt áttelepülése után változott meg. Ez jól kitűnik a Pesty Frigyes-féle 19. századi gyűjtésből, amely a következő településtörténeti összefoglalót tartalmazza: „P. sz. „Hozzártartozik: *Ráczoja puszta*, *Vörös csárda*, *Beremen* lakói: magyarok, németek, rácok, sokácok. *A vegyes lakosság itt egymással [1865-ben] csak a rác nyelvét használja* [a kiemelés tőlem Sz. J.]. Magyar lakossága 30 év előtt Tolna és Veszprém megyékből származott ide” (BMFN. II. 942).

Szabó József
ny. egyetemi tanár
SZTE

SUMMARY

*Szabó, József***Linguistic and ethnographic traces of South Slavic
(Croatian, Serbian, and sporadically Slovenian) immigration in
geographical names of Southern Transdanubia, part 2**

The author used published lists of geographical names from three counties of Southern Transdanubia (Baranya, Somogy, and Tolna) for his investigations. In the introduction, he gives a survey of the history of South Slavic immigration to Hungary during and after Turkish rule. The first, longer, part of the paper focuses on occurrences of South Slavic (Croatian, Serbian, and a few Slovenian) geographical names.

Keywords: published lists of geographical names in the counties of Southern Transdanubia (Baranya, Somogy, Tolna); the history of South Slavic immigration to Hungary during and after Turkish rule

A tetszikelés szociokulturális értéke

A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban¹

1. Bevezetés

A magyar megszólítási rendszer, illetve az udvarias nyelvhasználat sajátos eleme a tetszikelés (*tetszik* segédige + főnévi igenév), amely a tegező és a magázó viszonyt kiegészítve, a nemtegező formák egyik változata. A tetszikelés használata alkalmas a személyközi viszonyok alakítására, a többi megszólító formához hasonlóan hangsúlyos szerepe lehet a beszédpartnerek viszonyának a konstruálásában. Prototipikusan udvarias kapcsolattartási formaként érvényesül, használati körének, stílus-hatásának megítélése azonban igen ellentmondásos a beszélők reflexióiban.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a tetszikeléshez kötődő beszélői viszonyulást és stílustulajdonítást az orvos-beteg kommunikációban. A tetszikelés szerepét tehát hangsúlyozottan a stílus nézőpontjából vizsgáljuk, résztvevő megfigyeléssel és kérdőívvel gyűjtött adatok alapján. A bevezető részt követően (1) röviden ismertetjük a stíluselemzés elméleti hátterét (2), majd bemutatjuk az adatgyűjtés módszereit (3), tárgyaljuk a vizsgált nyelvi jelenségre vonatkozó korábbi kutatások eredményeit, illetve vizsgálatunk tetszikelésre vonatkozó kérdéseit (4). A tetszikelés stílusára vonatkozó elemzésünk a használati gyakoriság adataira, a kérdőívekben használt stílusminősítésekre és a kérdőívek alapján kirajzolódó tipikus stílusstratégiákra épül (5). Végezetül a tárgyalt szempontok alapján összefoglaljuk kutatásunk eddigi eredményeit (6).

2. A kutatás elméleti háttere

A tetszikelés stílusának vizsgálata során építünk egyrészt a megszólítások szociolingvisztikai elemzésének hagyományára, különös tekintettel annak újabb, a stílust is tekintetbe vevő eredményeire (Clyne–Norrry–Warren 2009), másrészt az úgynevezett. interakcionális stilisztikai elemzések gyakorlataira (Tannen 1984/2005; Moore 2003; Schilling-Estes 2004; Coupland 2007). A tetszikelő forma szociokulturális szerepének értékelésében pedig hangsúlyozottan Tolcsvai Nagy Gábor (1996, 2004, 2005, 2012) kognitív stílusértelmezésének a stílus szociokulturális tényezőiről alkotott modelljét használjuk.

A megszólítási változatok társas jelentésének szociolingvisztikai értelmezésében hagyományosan érvényesülő hatalom és szolidaritás dimenziója mellett (Brown–Gilman 1960) az újabb elemzésekben más szempontok bevezetésének szükségessége is felmerült. Clyne, Norrry és Warren munkájában (2009) a megszólítások működésének értelmezéséhez Svennevignek (1999: 33–5) a társadalmi távolságról alkotott modellje is hozzájárul. Ez a felfogás a társadalmi távolságot olyan többdimenziós jelenségként értelmezi, amelyben a szolidaritás (szolidaritás-hatalom), a familiaritás (intimitás-ismeretlenség) és az érzelem (vonzóság-közömbösség-elutasítás) dimenziói együttesen érvényesülnek. Ennek a modellnek a megszólítások értelmezésében való hasznosíthatósága elsősorban abban rejlik, hogy mindhárom tényező skalárisan érvényesülhet, a szerepük azonban az egyes valós helyzetek megalkotásában eltérő mértékű lehet (vö. Clyne–Norrry–Warren 2009: 28). A magyar megszólítások változatos használatának, szociokulturális szerepének értelmezésében ezért figyelembe vesszük a társadalmi távolság multidimenzionális jellegét is.

¹ A tanulmány az OTKA K 81315 sz. pályázat támogatásával készült.

Munkánkban a stílus szociolingvisztikai megközelítései közül elsősorban azokhoz kapcsolódunk, amelyekben a stílus az önreprezentáció, az énmegjelenítés részeként jelenik meg (vö. Eckert–Rickford 2001; Schilling–Estes 2004). A stílust azonban nem egyszerűen úgynevezett beszélőtervezésként (*speaker design*) fogjuk fel (Schilling–Estes 2004: 388), hanem mint az alakuló kontextusban zajló társas jelentések képzését, amelybe így elkerülhetetlenül bevonódik a helyzet egészének alakítása, „tervezése”, beleértve a beszélő identitását és a hallgató szerepét is (vö. Coupland 2007: 80). Összhangban az úgynevezett interakcionális stilisztikai elemzésekkel, a társas jelentés létrehozásának keretében a választások miértjére is keressük a választ, azaz a megszólítások választását a helyzet dinamikus megalkotására törekvő stratégiák részeként írjuk le.

Tolcsvai Nagy (1996: 134–66, 2004: 155) a nyelvi interakció során érvényesülő szempontok kognitív feldolgozásából eredeztetve a stílus szociokulturális tényezőiként öt tartományt jellemez: a magatartás, a helyzet, az érték, az idő és a nyelvváltozatok tartományát. Ennek a modellnek a tetszikelés szociokulturális szerepének értékelésében való alkalmazását az indokolja, hogy a benne tárgyalt tényezők hatékonyan használhatók fel a mindennapi kommunikáció stílusváltozatainak a leírására.

A megszólítási formák, így a tetszikelés is, ezen szociokulturális tényezők közül elsősorban a helyzettel hozható kapcsolatba. Emellett azonban – mivel a tartományok működése nem választható szét élesen – a többi tényező is érvényesülhet az értelmezésben, sőt meglátásunk szerint a magatartás és az érték dimenziója sokszor fontos szerephez is juthat.

A helyzet változója Tolcsvai Nagy (2012: 45) meghatározása szerint: „[...] a beszélőnek a hallgatóhoz, s ezáltal a megértett beszédhelyezethez való viszonyát profilálja. Ez a viszony a beszélőtársak egymásról való kölcsönös ismeretén és annak adott pillanatnyi (újra) feldolgozásán alapul, melynek része a hatásszándék és az elvárás. A helyzet tényezője a formális, közömbös és informális tartományokat tartalmazza, kontinuum jelleggel.”

A beszédpartnerek viszonyának a létrehozásában és folytonos újraalkotásában számos nyelvi elem vesz részt. A megszólítási formáknak azonban meghatározó és kulturális hagyományozódó szerepe van ezen viszony alakításában. Hagyományosan a T/V² használatának megoszlását elsősorban a helyzet altartományaiként megjelölt informális-formális kettősséggel szokták jellemezni, formális és informális megszólító névmásokat különböztetve meg (Brown–Gilman 1960). A magyar megszólító formák variabilitása és használata, elsősorban a V változatai révén felhívja a figyelmet arra, hogy pusztán ez a kettősség nem elégséges a különbségek jellemzésére, azaz a helyzet alakításának modellezésében más hatótényezőket is célszerű lehet figyelembe venni. A tetszikelés használati módjainak, szerepeinek a feltárása segíthet abban, hogy a helyzet megalkotásában érvényesülő egyéb altartományokat is felismerjünk és bevonjunk az értelmezésbe, empirikus adatok alapján árnyalva Tolcsvai Nagy (1996, 2004) eredeti elméleti modelljét.

Ha a helyzet változóját a formális-informális skála mentén vizsgáljuk, akkor az orvosi kommunikáció az egyik legformálisabb szituációnak számít. Erre utalhat például a megszólítások vizsgálatának egy korábbi eredménye is, amely szerint az orvos-beteg találkozó az a szituáció, amelyben a legkevésbé mutatható ki a tegeződés terjedése, a T formák előfordulása még az erőteljesen formálisnak számító hivatali ügyintézés során is nagyobb gyakoriságot mutat (Domonkosi 2002a: 147). A V forma különböző változatainak használata azonban ebben a szituációban is jelzi, hogy a helyzet, vagyis a beszédpartnerek közötti viszony minősége nem jellemezhető pusztán a formális-informális jelleg skalarításával.

A beszélők közötti viszony, a helyzet értelmezésére a szociolingvisztikában a formális-informális kettősség mellett a familiaritás, a távolságtartás, a tiszteletadás, a barátságosság és az involváltság fogalmait is alkalmazzák (Tannen 1984/2005). Bartha-Hámori (2010) például az involváltság-távollátás, szolidaritás-hatalom, konvergencia-divergencia, direkttség-indirekttség fogalompárok figyelembevételét tartják célszerűnek társalgási diskurzusok elemzése során. A tetszikelés használati stratégiáinak értelmezésében többek között ezeket a tényezőket is figyelembe vesszük.

² Brown–Gilman (1960) klasszikus tanulmánya nyomán a beszédpartnerre való utalás kétválasztásos differenciálódásának szokásos jelölése. A T formához tipikusan bizalmasabb, a V formához távolságtartóbb, hivatalosabb értéktulajdonítás társul.

3. Az adatgyűjtés módszerei

A tetszikelés stílusára vonatkozó kérdőíves kutatásunk kiindulópontjául háziorvosi rendeléseken végzett résztvevő megfigyelés szolgált.³ Ez 2012 őszén zajlott négy férfi háziorvos rendelésén (életkor: 33, 30, 54, 53 év) egy-egy héten keresztül (l. bővebben Kuna–Kaló 2014). A több mint 400 orvos-beteg találkozás anyaga az orvos-beteg kapcsolat nyelvi mintázatait vizsgálta, és ennek során feltűnő volt a tetszikelő szerkezet gyakori használata az orvosok részéről, akár fiatal orvos és fiatal beteg viszonyában is. Sőt egyes orvosok kapcsolattartási gyakorlatában meghatározónak tűnt ennek a formának a választása. A tetszikelés ellentmondásos megítélésének ismeretében döntöttünk ennek a tendenciának a kérdőíves vizsgálata mellett. A kérdések összeállítása során felhasználtuk a rendeléseken elhangzott valós párbeszédeket is. A kérdőívet két változatban készítettük el, párhuzamos kérdésekkel, de igazodva az orvos- és a betegszerep eltérő sajátosságaihoz. A kérdőíveket 50 orvos és 50 beteg töltötte ki.⁴ Az így kapott adatmennyiség nem elegendő ahhoz, hogy átfogó kvantitatív képet nyújtson a tetszikelés használatának egyes társadalmi változók (pl. nem, életkor, lakóhely) szerinti megoszlásáról, lehetőséget adhat azonban arra, hogy az orvos-beteg viszonylatban érvényesülő főbb tetszikelési arányokra és stratégiákra rámutasson.

Tanulmányunkba a résztvevő megfigyelés adatait nem vonjuk be, az elemzés elsődlegesen a kérdőívek anyagának feldolgozására épül. Az adatok értékelése és értelmezése során figyelembe vettük, hogy a kérdőíves felmérés lehetőségei mindig korlátozottak; azaz a kérdőív kitöltésének erősen reflexív szituációja, a valós közléshelyzeteket legfeljebb körülírni tudó kérdések miatt nem alkalmas arra, hogy az orvos-beteg kommunikációban zajló dinamikus kontextusalkotást teljességében megragadjuk. A tetszikelés mindig a beszélők közötti viszony megalkotásának dinamizmusában érvényesül, ugyanakkor úgy véljük, hogy a használatára vonatkozó reflexiókhoz, a stílustulajdonításokhoz és a stílushatásokhoz való hozzáférés a kérdőív reflektált módszereivel is hatékony lehet, ahogy ezt a megszólítások vizsgálatának hagyománya is igazolja (Brown–Gilman 1960; Braun 1988, Clyne–Norrrby–Warren 2009). Az eredmények értékelésében mindazonáltal igyekeztünk szem előtt tartani azt a sajátosságot, hogy a kérdőíves adatgyűjtés eredményei nem a nyelvhasználati valóságot, hanem a nyelvhasználók arról alkotott képét (vö. Ervin-Tripp 1972: 219), illetve az egyes formákhoz tartozó sztereotíp társas jelölőértéket jelenítik meg (Agha 2007: 282).

A kérdőív összeállítása során egyrészt törekedtünk arra, hogy a tetszikelést a magyar megszólítások változataival együtt, a kapcsolattartási módok lehetőségei közé beágyazva vizsgáljuk; másrészt fontosnak tartottuk, hogy ne csak az egyes formák használati arányairól, illetve tipikus helyzeteiről kapjunk képet, hanem nyitott kérdésekkel a beszélők spontán minősítéseiről, értékeléseiről is nyerjünk adatokat. Az egyes nyelvhasználati választások okára, mértjére ezért minden esetben következetesen rákérdeztünk. Ez a kérdéstípus a vélekedések bővebb kifejtésére ad lehetőséget, így véleményünk szerint az érvelések rávilágíthatnak az orvosok és a betegek tudatos megszólítási, illetve stílusstratégiáira. A kérdések egy része a formák általános stílusértékére irányul, míg a kérdések másik típusa differenciált helyzetek kontextusérzékeny minősítését célozza meg (l. bővebben a Függelékben).

4. A tetszikelés helye a magyar megszólítások rendszerében

A magyar nyelvben a T és a V elkülönülését a beszédpartnerre való utalás második és harmadik személyű lehetősége teremti meg. A tipikusan udvariasabbnak, távolságtartóbbnak, formálisabbnak tartott nemtegező kapcsolattartási mód, azaz a V-forma nyelvünkben tovább differenciálódik: az *ön* és a *maga* megszólító névmások, a névmás nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok, illetve a *tetszikk*el alkotott szerkezetek ugyanis egyaránt részt vehetnek a beszédpartnerrek közötti viszony alakításában. Harmadik személyben a beszédpartnerre utaló névmási elemek

³ Az orvosoknak szóló (Ok.) kérdőív 19, a betegeké (Bk.) 21 kérdést tartalmazott. A kérdőíveket erőteljesen kicsinyítve és tömörítve a Függelékben csatoltuk. A kérdőívekre való hivatkozás a későbbiekben *Ok.*, illetve *Bk.* rövidítésekkel történik.

⁴ Az orvos-beteg kommunikáció elemzése több etikai kérdést felvet. A kutatás egész ideje alatt szigorúan betartottuk a Magyar Pszichológiai Társaság etikai alapelveit: Az adatközlőket tájékoztattuk a kutatás tágabb céljáról. A résztvevők anonimátást biztosítottuk, és az adatokat minden esetben bizalmasan kezeltük.

mindegyikének és a tetszikelésnek is sajátos stílusértéke és használati köre van, egyik forma sem tekinthető semlegesnek és általános használatúnak.

A tetszikelés használata a korábbi szociolingvisztikai és pragmatikai kutatások eredményei szerint különböző társas viszonylatokat jelezhet: 1) egyrészt a gyermek és a felnőtt közötti kapcsolattartás tipikus eszköze; 2) másrészt a nem egyenrangú, de bizalmas kapcsolatok meghatározó érintkezési módja; 3) emellett pedig a fokozott udvariasság, előzékenység érzékeltetője is lehet, különösen kérést, érdeklődést kifejező megnyilatkozásokban (Hollós 1975; Domonkosi 2002a, 2002b, 2010; Szili 2003; Koutny 2004; Dömötör 2005). Udvariassági formaként a nemtegező formák árnyalására alakult ki; a kutatások adataiból viszont úgy tűnik, hogy bizonyos viszonylattípusokban önálló, a magázástól, önözéstől elkülönülő kapcsolattartási móddá vált (Domonkosi 2002a: 203). Használatának legfőbb irányító változója a megszólított kora; emellett a nemek szerinti eltérések is tapasztalhatók: nőkhöz fordulva a férfiak és a nők egyaránt gyakrabban használják. A fentebb jelzett különböző használati módok arányai pedig jelentős különbségeket mutatnak az egyes korosztályok kapcsolattartási gyakorlatában (Domonkosi 2002a: 206).⁵

A tetszikelés önállóvá válásának egyik oka a névmási és névszói megszólítások használatának bizonytalansága, ugyanis a tetszikelő szerkezetek megkönnyítik a beszédpartnerre utaló névmási és nominális elemek elhagyását. A tetszikelő szerkezet hosszúsága, körülményessége révén feltűnőbb a V egyéb változatainál, és szinte minden helyzetben jelöltebb is, eltekintve a gyermek-felnőtt viszonytól, illetve azon esetektől, ahol a beszédpartnerek között nagy a korkülönbség.

4.1. A tetszikelés stílusértelmezésének főbb kérdései

Kutatásunk során – kapcsolódva a tetszikelés vizsgálatának korábbi eredményeihez és igazodva a vizsgált szituációtípus sajátosságaihoz – az alábbi kérdésekre kerestük a választ a tetszikelés szociokulturális értékével és stílushatásával kapcsolatban:

- 1) Milyen tipikus stílus tulajdonítások/stílusminősítések figyelhetők meg a tetszikeléssel kapcsolatban?
- 2) Hogyan jelölik ki ezek a stílusminősítések a tetszikelés helyét a V változatai között?
- 3) Hogyan érvényesülnek a tetszikelés szerepei az orvos-beteg kommunikációban, illetve az orvos-beteg viszony nyelvi megalkotásának milyen stratégiáiba épül bele a tetszikelés használata?
- 4) Hogyan modellezhetők a tetszikelés szerepei a helyzet szociokulturális tartományában?

5. Tetszikelés az orvos-beteg kommunikációban

Az orvos és a beteg közötti viszony alapvetően aszimmetrikus és hierarchikus, az orvos tudásából, illetve a foglalkozás társadalmi státuszából adódóan. Így az orvos-beteg találkozás elsősorban formális, hivatalos helyzetnek tekinthető, amelyet a megfelelő „3 lépés távolság” jellemez – ahogy egyik orvos adatközlőnk fogalmazott. Ugyanakkor egyre több pszichológiai, nyelvészeti és orvosi munka mutat rá arra, hogy a bizalom, az empátia, az együttműködés a gyógyító kapcsolat fontos alapja.⁶ Mindez egyfajta közeledést igényel, amely legtöbbször az orvos társas-nyelvi viselkedésében jelenik meg, azaz úgymond felülről vonódik be az orvos-beteg viszonyba.

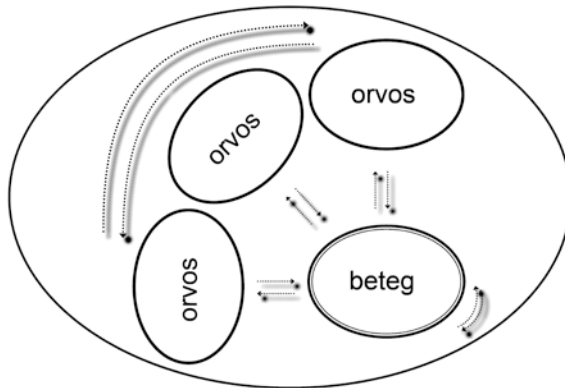
A gyógyító kapcsolatban változás zajlik: amíg korábban az autoriter orvosi viselkedés volt a jellemző és egyeduralgó, addig mára az orvos és a beteg között egyre inkább a partneri viszony

⁵ A tetszikelés használatának megoszlásában egyértelműen számolni kell területi különbségekkel, ugyanis például a Vajdaságban a szerkezet használatának teljes hiányára utalnak adatok (Raffai 1998: 179–88; Göncz 1999: 146), a korábbi kutatások azonban nem szolgálnak további megbízható eredményekkel ebben a tekintetben. Vizsgálatunkban a területi eloszlás felmérését nem céloztuk meg.

⁶ Lásd bővebben: Bálint 1990, Ehlich et al. 1990, Stewart–Brown et al. 2003, Heritage–Maynard 2006, Warren et al. 2006, Pilling 2008, Csabai–Csörsz–Szili 2009, Kuna–Kaló 2014.

igénye fogalmazódik meg mind a beteg, mind az orvos részéről. Ez egyfajta elmozdulást jelez az erősen hierarchikus (függőleges) viszonytól az egyenrangúbb (vízszintes) kapcsolat felé. A viszony hierarchikussága, továbbá az orvos és a beteg távolsága azonban mindig egy-egy konkrét helyzetben alakul, részben viselkedésbeli, nyelvi tényezők révén. Alakításában az adott helyzet, a fiatal orvos és fiatal beteg ismeretsége és számos más tényező is fontos szerepet játszhat. Ezt a történetileg és folyamatában is dinamikusan alakuló viszonyt szemlélteti az 1. ábra. A vékony szaggatott nyílak a viszony folyamatosan mozgásban, alakulásban lévő jellegét hivatottak ábrázolni, amely egyaránt vonatkozik az orvos és a beteg közötti hierarchikus viszonyra (függőleges), valamint a közöttük lévő távolság alakítására is (vízszintes). A viszony alakításában mindkét fél részt vesz, ugyanakkor az orvos nyelvi viselkedése a hagyományosan hierarchikus helyzet miatt meghatározóbb ebben a folyamatban.

Elemzésünkben ezt a folyton alakuló viszonyt vesszük alapul. Későbbi ábráinkban az orvos és a beteg kapcsolatát is ebben a dinamikus viszonyban értjük és értelmezzük, ugyanakkor az egyszerűsítés kedvéért sematikus módon ábrázoljuk. Az ábrákon az orvos és a beteg egymáshoz viszonyított helyzete szándékosan különbözik: a közelítő stratégiánál egy szinten (l. 6., 7. ábra), az alá-fölé rendelő viszony esetén függőlegesen eltoltt helyzetben szemléltetjük az orvos-beteg viszonyt (l. 8., 9., 10. ábra). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek az ábrák nem tudják érzékeltetni azt, hogy értelmezésünk szerint az orvos és a beteg egymáshoz való viszonya egy-egy szituációban is dinamikusan alakul, akár többször is elmozdulhat a függőleges és a vízszintes tengelyen egyaránt (l. 1. ábra).

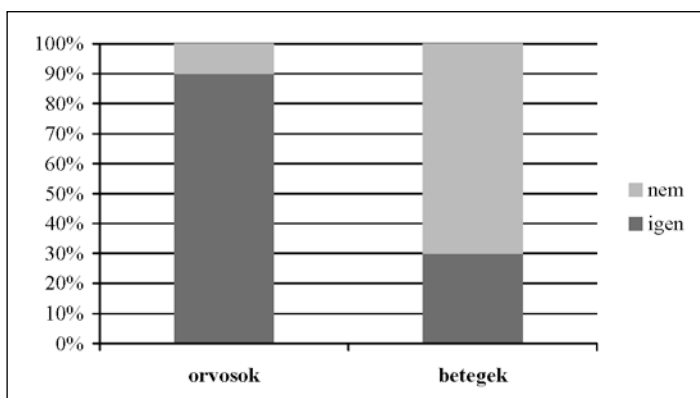

1. ábra. Az orvos-beteg viszonyának dinamikus alakulása

Jelen dolgozat egyik célja az, hogy megmutassa, hogy a megszólítások, azon belül is kifejezetten a tetszikelő szerkezetek hogyan vesznek részt az orvos-beteg viszony alakításában. A továbbiakban a kérdőív egyes, kifejezetten a tetszikelésre vonatkozó eredményeit mutatjuk be a stílus szempontjából. Az elemzésünk kvalitatív elveket követ: nem statisztikailag mutatja be az eredményeket, hanem a főbb kérdésköröket és tendenciákat szemlélteti. Eredményeinket három szempont alapján tárgyaljuk: 1) röviden sőt ejtünk a *tetszik* használati arányaira és körére vonatkozó eredményekről; majd bemutatjuk az orvosok és a betegek tetszikeléshez kapcsolódó 2) stílusminősítéseit és 3) és a kifejtett vélemények, reflexiók alapján valószínűsíthető használati stratégiáit.

5.1. A tetszikelés használati arányai az orvos-beteg kommunikációban

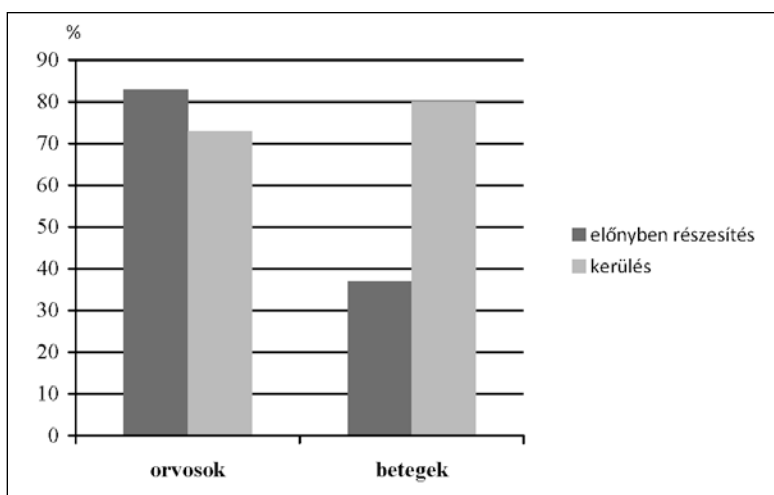
A kérdőív 4., 6., 7., 8. kérdéseire adott válaszok alapján megállapítható, hogy az orvosok sokkal nagyobb arányban jelölnek meg olyan helyzeteket, amelyekben a tetszikelő formát választják, vagy előnyben részesítik. A 4-es kérdésre adott válaszok alapján elmondható, hogy amíg az orvosok 90%-a használ tetszikelő formát, és csak 10%-uk nem; addig a betegek esetében ez az arány 30%-ban igen, illetve 70%-ban nem (l. 2. ábra).

2. ábra. A teszikelés használata az orvosok és betegek önértékelése alapján (Ok., Bk. 4. kérdés)

Az adatok alapján a betegekhez forduló teszikelés választásának egyértelmű irányító változója a kor. Ezt mutatják az orvosok által a 7. kérdésre adott válaszok és indokok: 83%-uk esetében van olyan helyzet, amelyben előnyben részesítik a teszikelést, főleg idős betegek megszólításában. Ugyanakkor a *tetszik* használatának egyes helyzetekben való kerülése is magas arányt mutat (73%, ennek okairól l. bővebben 5.3.1.).

A beteg adatközlők válaszai ezzel szemben azt mutatják, hogy a döntő többség esetében (63%) nincs olyan helyzet, amelyben a teszikelést előnyben részesítenék az orvossal való kommunikációban, sőt igen nagy arányban (80%) kifejezetten a teszikelés kerülését tartják jellemzőnek. A *tetszik* esetleges választása a megszólított korának szerepe mellett a kérés beszédaktusával, illetve az elvárhatónál nagyobb figyelem igénylésével kapcsolható össze. Ezek a tényezők szerepelnek ugyanis a teszikelés esetleges előnyben részesítésének indokaként (l. 3. ábra). A használatban megfigyelhető szabályszerűségeket a teszikelés stratégiáinak tárgyalása során mutatjuk be bővebben.

3. ábra. A *tetszik* választása, illetve kerülése az orvosok és a betegek önértékelése alapján (Ok., Bk. 7. és 8. kérdés)

5.2. A tetszikelés stílusminősítései

Adatközlőink számos spontán stílusminősítést, értékelést adtak meg a tetszik használatára vonatkozóan a kérdőívek nyitott kérdéseire.⁷ A leggyakoribb minősítések: a *közvetlen, kedves, tiszteletteljes, barátságos*; illetve ezek kombinációi. A 12. kérdés esetében tipikus válaszadási módnak számít, hogy két-három jelzővel írják körül az adatközlők a forma stílusát, hangulatát, néhány esetben pedig utalnak akár a forma speciálisabb értékeire is, ahogy ezt az alábbi példák is szemléltetik:

- *tisztelettudó, barátságos, közvetlen, de sokszor lehet udvariaskodó, hízeglő, akár nevelésig is;*
- *kedves, udvarias, közvetlen;*
- *tiszteletet, megbecsülést sugárzó;*
- *[...] megfelelő helyen és időben, idős személyeknél tiszteletet és közvetlenséget egyszerre;*
- *enyhébb, de a tiszteletet ugyanúgy megadja, mégis közvetlenebb;*
- *egy idős beteg esetén véleményem szerint a tiszteletet, bizalmat, egyenrangúságot jobban kifejezi;*
- *közvetlen, kedves, tiszteletteljes.*

Az adatközlők egy részének reflexióiban tehát a minősítések tipikus kombinációi jelennek meg: a tiszteletre, a közvetlenségre és a kedvességre utalva. Ezek az együttjárások arra hívják fel a figyelmet, hogy a helyzet megalkotása nem modellezhető egyetlen lineáris skálán, hiszen a helyzetalkotásban működő tényezők több rendszerező szempont alapján is jellemezhetők.

Az egyik ilyen rendszerező szempont (1) a **tisztelet, azaz a beszédpartnerhez való értékelő viszonyulás** kifejezése, amely a *tiszteletadó, tiszteletteljes/tiszteletlen – udvarias/udvariatlan* minősítésekben nyilvánul meg. Ez a szempont jelzi azt, hogy az értékdimenzió nemcsak a közös figyelem tárgyához (vö. Tolcsvai Nagy 2012: 44), hanem a beszédpartnerhez való viszonyban is megjelenhet.

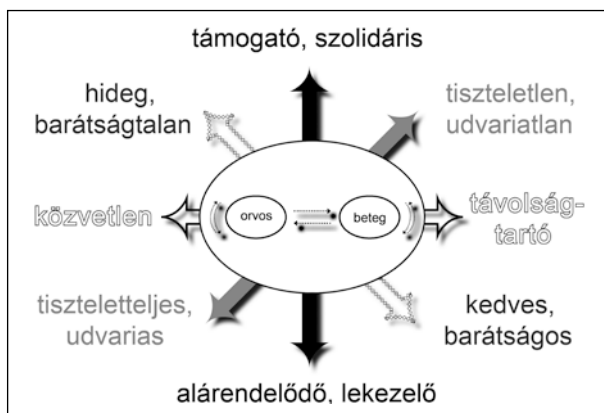
Egy másik szempont, amely gyakran felfedezhető a tetszikelés használatának adatközlői jellemzéseiben: (2) a **beszédpartnerek alá- és fölrendeltségének** kérdése. Ez a tényező megjelenik egyrészt például az *alárendelő, önlekiicsinylő, megalázkodó, lekezelő/ támogató, szolidáris* minősítésekben, másrészt az adatközlők hosszabb, kifejtettebb értelmezéseiben is felismerhető, például *Azt sugallja, hogy nem egyenrangú a két fél*. Az alárendeltség szerepének kiemelése a nyelvhasználati reflexiókban a megszólítások értelmezésében hagyományosan szerepet játszó szolidaritás-hatalom (Brown–Gilman 1960), státuszorientált-szolidaritásorientált (Reményi 1996, 2000) tényezők érvényesülésére utal a helyzet megalkotásában. Az adatközlők által megadott stílusminősítések ugyanakkor felhívják a figyelmet arra is, hogy a spontán minősítésekből kirajzolódó hétköznapi, „népi” stílusmodell a kommunikációs partnerek dinamikus kölcsönviszonyával számol a helyzet létrehozásában: ugyanis míg például az *önlekiicsinylő, alárendelő* minősítések olyan viszonyt jeleznek, amelyben a beszélő a saját helyzetbeli szerepét, addig a *lenéző, alárendelő, lekiicsinylő* minősítések pedig olyan, amelyben a beszédpartner szerepét helyezi előtérbe.

A harmadik szempont (3) a **beszédpartnertől való társadalmi távolság** kifejezése, amely a *közvetlen/távolságtartó* minősítésekben mutatkozik meg. Ez a tényező ugyan szorosan összefügg az előzővel, a társadalmi távolság alakításába azonban nemcsak a hierarchiabeli, hanem egyéb különbségek és azonosságok is bevonódnak, például a beszédpartnerek ismeretségének mértéke, szimpátiája (vö. Svennevig 1999: 34–5).

Ezeket a szempontokat kiegészíti (4) a **beszédpartnerhez való érzelmi viszony** kifejezése, amit a *kedves/rideg – barátságos/barátságtalan* minősítések jelölnek. A társadalmi távolság és az érzelmi viszony kifejezése egyaránt lehetővé tesz közelítést és távolítást, Svennevig (1999: 34) ezért például a társadalmi távolság egyik összetevőjének tarja az emocionális dimenziót. Az érzelmi viszony jelölése az involválódás mutatójaként is értelmezhető, amelyet a beteg felé irányuló figyelem és empátia miatt célszerű lehet elkülöníteni a társadalmi távolság egyéb összetevőinek érzékeltetésétől.

⁷ L. Ok. 12. és 17., valamint Bk. 12. és 19. kérdései.

A minősítések sokaságának ez csak egy lehetséges rendszerezése, hiszen – miként utaltunk is rá – az itt elkülönített szempontok is összefüggenek egymással. A minősítések sokfélesége, és egymást árnyaló tipikus együtt-előfordulásaik azonban egyértelműen jelzik, hogy több, különböző tényező van jelen a tetszikelés használatának és szociokulturális szerepének megítélésében. Ezek a szempontok a megszólítások használatában nem mutatnak paralel disztribúciót, nem párhuzamosan rendszereznek, azaz például egy udvarias megszólítás nem feltétlenül kedves és közvetlen. A 4. ábra együttesen szemlélteti a megkülönböztetett négy hatéerő végpontjait, amelyek mindegyike skalárisan érvényesülhet a helyzet megalkotásának folyamatában. Meglátásunk szerint ezeknek a jellemzőknek a különböző együttállásai hatékonyan modellezhetik a magyar V-formák különböző változatait, azok összetett társas jelölő értékét. A tetszikelés ezek alapján prototipikusan tiszteletadó, ugyanakkor közvetlen és kedves, egyes esetekben a felek státuszviszonyait hangsúlyozó helyzet megalkotásához járul hozzá.

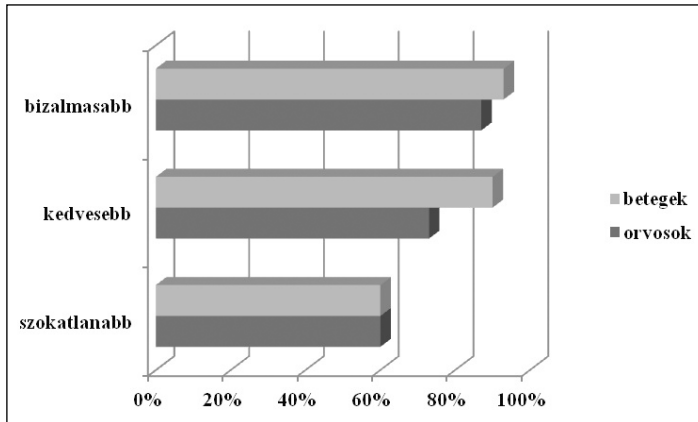
4. ábra. A helyzet megalkotásában működő tényezők modellje

A tetszikelés stílusminősítéseiről szólva, érdemes röviden utalni az orvosi kérdőívben 18-as, a betegekében 20-as számú kérdés eredményeire. A kérdés szándékosan kontextusfüggetlen minősítést kér, ennek ellenére több adatközlő specifikálja a kort, a nemet, illetőleg megjegyzi, hogy a tetszikelő megnyilatkozásokhoz nehéz vagy nem is lehet általánosan megragadható értéket, viszonyulást rendelni. Ennek ellenére ezek a válaszok, minősítések is egyértelműen kijelölik a tetszikelés szociokulturális értékét a V formák között: a V egyéb változatainál a bizalmasabbnak, kedvesebbnek, szokatlanabbnak minősíti az adatközlők többsége (l. 5. ábra).

A tetszikelés választékosságának minősítésében azonban releváns eltérés mutatkozik az orvos és a beteg adatközlők között. Az orvosok a tetszikelő, a betegek a *tetszik* nélküli formákat minősítették választékosabbnak. Ez összhangban van azokkal az adatokkal, amelyek szerint az orvosok nagyobb arányban használják, a betegek pedig jellemzően kerülik a *tetsziket*. Habár ez a kérdés nem utal a szerepekre, az adatközlők mégis megalkotják önmagukat orvosként vagy betegként a kérdőív sajátos diskurzusában, azaz ez az eredmény is az eltérő szerephez tartozó eltérő – a tetszikelést inkább választó vagy elkerülő – stratégiák következménye lehet. Érdemes szem előtt tartani azt is, hogy az Ok 18./Bk. 20. kérdésben az eddig elemzett minősítésektől eltérően a *választékos* nem mint spontán minősítés szerepelt, hanem a kérdőív vezette be a használatát. Ezért az eltérő eredmények a fogalom esetlegesen eltérő értelmezéseivel is összefügghetnek.

A különböző megszólító formák és a tetszikelés is a helyzet megkonstruálásának részesei, az adatközlők által a tetszikelésre megadott spontán minősítések egy része mégis a beszélői viselkedés/magatartás sajátosságait emeli ki: *lenéző, sértő, hízelgő, megbecsülést sugárzó* stb. Ezek az adatközlők által megadott minősítések mutatják a stílus kognitív modelljének (Tolcsvai Nagy 2005, 2012) empirikus árnyalási lehetőségeit. A hétköznapi minősítések ugyanis jelzik a stílustulajdonítók sokféleségét, rámutatva az egyes tartományok közötti összefüggésekre. Ahogy arra modelljében

Tolcsvai Nagy (2005: 87) is utal, a szociokulturális tényezők egymástól csak módszertanilag választhatók el. Tátrai (2012: 52) a legkomplexebb változó, a magatartás kapcsán javasolja a stilisztikai viszonyulás fogalmának a bevezetését. A beszélői magatartásra vonatkozó minősítések azt az elképzelést erősítik, hogy a helyzet nyelvi megalkotásában is fontos szerepe van a beszélők attitűdjének, tehát érdemes lehet alkalmazni ezt a szélesebb körűen értett viszonyulásfogalmat.

5. ábra. A tetszikelés kontextusfüggetlen értékelése
(Ok. 18., Bk. 20. kérdés)

5.3. A tetszikelés stratégiái

A résztvevő megfigyelés tapasztalatai és a kérdőívek adatai alapján is elmondható, hogy a tetszikelést az orvos-beteg kommunikációban elsősorban az orvosok használják. Ez ellentmond annak, hogy általános értékű, fokozottan udvarias, enyhítő formának tekintsük ebben a helyzetben (vö. Domonkosi 2002a: 205). A használatra vonatkozó arányokból, illetve az indoklásokból és érvelésekből a tetszikelés használatának eltérő stratégiáira következtethetünk. Mindkét csoport esetében több különböző stratégia mutatható ki, amelyek az orvos- és a betegszerep kölcsönviszonyban megvalósuló sajátosságaival, az orvos és beteg közötti kapcsolat alakításával függenek össze.

5.3.1. Az orvosok stratégiái a tetszikelés használatában

Az orvosok saját nyelvhasználatról alkotott képe szerint többségük kommunikációs gyakorlatában jelen van a tetszikelő forma. A tetszikelés használatához és kerüléséhez fűzött magyarázatok, indoklások és érvelések különböző stratégiákra engednek következtetni.

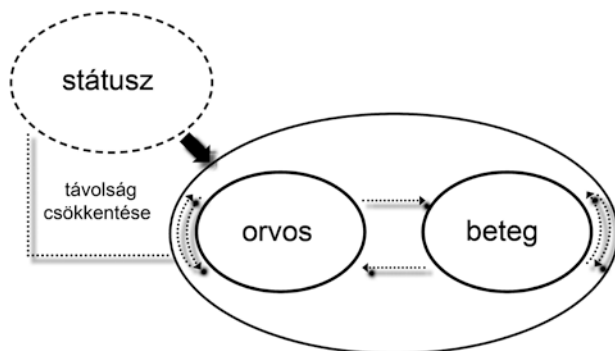
Az egyik legjellemzőbb ezek közül az, hogy orvosok a tetszikelő forma választásával a betegekhez fordulás **közvetlenebb helyzetét** igyekeznek megalkotni. A reflexiók alapján a tetszikelés elsősorban az idősebb betegek megszólításában fordul elő. Ez a használati mód összefügg a tetszikelés egyik általános, korábban is megfigyelt szerepével: a bizalmas, de nem egyenrangú viszonyban, nagy különbség esetén előforduló használattal.

A tetszikelésnek a V-formák közötti közvetlenebb, kedvesebb jellege a beszédpartnerhez való érzelmi viszony kifejezésének az igényét mutatja. A közvetlenebbnek tartott nyelvi forma választása tehát **empátiát, involváltságot, közelítő stratégiát** jelez (l. 6. ábra). A szaggatott nyílak az 1. ábránál bemutatott módon a dinamikus kölcsönviszonyt, míg a vastag nyíl – összhangban a további ábrákkal is – a társas távolság szabályozásában a nyelvi forma révén éppen aktiválódó mozgást jelzi. Az alábbi példák ezt a közelítő viszonyulást szemléltetik, elsősorban a kérdőív 4. kérdésére

kapott válaszok alapján, amelyekben az orvosok megindokolják, hogy miért használnak tetszikelő formákat a rendelésen:

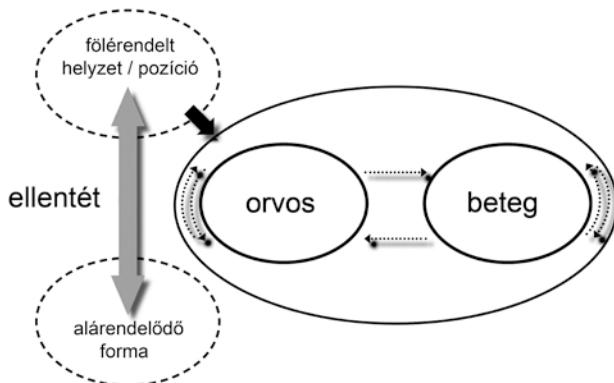
- *idős emberekhez, így közvetlenebb, könnyebb meggyőzni;*
- *kikérdezésénél, tájékoztatáskor jellemzően idősebbeknél; szívélyes;*
- *idősebbekhez szólva; kedvesebb, közvetlenebb, nem olyan merev;*
- *idős, magányos ember nem tartja ridegnek az ellátást, a tiszteletet így is meg lehet adni, közvetlenebb, könnyebben megnyílik a beteg.*

Bár a tetszikelés ilyen használatára utaló reflexiókban tipikusan hangsúlyozódik a kor szerepe, a résztvevő megfigyelés tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy fiatalabbakhoz fordulva is gyakori a használata. A kérdőíves kutatásunk egyik inspirálója éppen ez a felismerés volt.

6. ábra. A közelítés stratégiája az orvosok kommunikációjában

A tetszikelés választása az **alá-fölé rendeltségi viszonyok** szerepét is aktiválja a helyzet megalkotásában. A korábbi kutatások (Domonkosi 2002a, 2002b, 2010; Koutny 2004) és a beszélők reflexiói a *tetszik* használatát prototipikusan az alárendelő szerephez kapcsolják. Ebben az esetben azonban az orvos, azaz a hierarchikusan fölérendelt fél kommunikációjában jelenik meg. Az egyértelműen fölérendelt helyzetből használt alárendelő forma a társadalmi távolság csökkentőjévé válik, azaz az orvos ezzel is a partneri kapcsolat megteremtésére törekedve, a státuszviszonyok nyelvi megfordítása révén alkotja meg a beszédtárs pozícióját (l. 7. ábra).

7. ábra. Alárendelő forma használata fölérendelt pozícióból

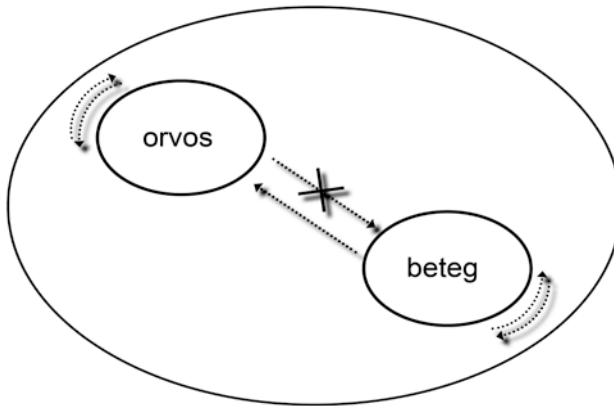
A tetszikelés ebben az esetben közelítő szerepű ugyan, mégsem tekinthető szolidáris kommunikációnak. A szolidáris helyzeteket ugyanis általában a szimmetrikus, kölcsönösen használatos formák jelzik (Brown–Gilman 1960; Agha 2007); itt azonban a tetszikelés aszimmetrikus, csak az egyik fél által használt forma.

A reflexiókban ez a stratégia kevésbé mutatkozik meg kifejtve, a prototipikusan alárendelő forma és a hagyományosan fölérendeltnek tartott pozíció ellentmondását azonban ezzel magyarázhatjuk. Az érvelések között talán a megszólitott kiszolgáltató helyzetére való utalás jelezheti a stratégia tudatosságát:

- *kiszolgáltatóbb helyzetű betegek (idős kor, alacsony műveltség), szükségük van kapaszkodóra, befogadásra, elfogadásra.*

Az orvosok saját nyelvhasználatról alkotott képében megjelenik a tetszik **tudatos kerülésének** a stratégiája is (l. 8. ábra). A kifejtett vélekedések arra utalnak, hogy az orvos adatközlők egy része a prototipikusan alárendelő funkció ellenére lekezelőnek tarja, a **beteg alárendelt szerepbe helyezését** tulajdonítja a tetszikelő formák választásának. Ennek oka részben a bizalmasság, részben a használat előbb említett aszimmetrikussága lehet. A beteg ugyanis nem kezdeményezheti a helyzet bizalmasabbá tételét, a státuszviszonyok nyelvi megfordítását, a közelítő stratégia használatának a joga ebben a tekintetben kizárólag a fölérendelt partneré. A hagyományosan alárendelő forma pedig azáltal, hogy az adott szituációban csak a fölérendelt használja/használhatja, mégis lekezelőnek minősülhet, és hozzájárulhat az alárendelt szerep kijelöléséhez:

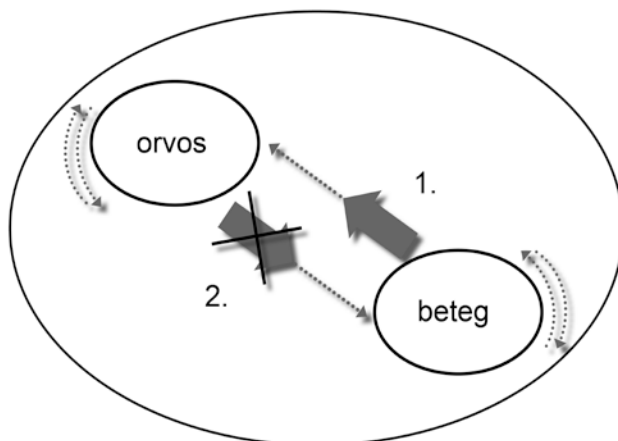
- *jellemzően kerülöm, ne érezze lekezelőnek a viselkedést, ne érezze tiszteletlennek;*
- *Szinte minden esetben kerülöm. Túlságosan alá-főlérendelt viszonyt érzek, hangsúlyozza a beteg alárendeltségét.*

8. ábra. A beteg alárendelt szerepbe való helyezésének kerülése

A tetszik tudatos – és így az érvelésekben is kifejtett – kerülésének másik lehetséges oka a **beteg viselkedésére adott reakció**. A helyzet formálása ugyanis folyamatos, dinamikus, mind a két beszélőtől függő, egyezkedésre épülő folyamat; azaz a bizalmasabb, közvetlenebb hangvételnek a tetszikelés kerülésében is megmutatkozó elutasítása lehet reaktív stratégia a beteg közelítő, főként bántó viselkedésére. Ezt szemléltetik az alábbi példák és a 9. ábra:

- *támadó, lekezelő magatartású személynél, mert határozottabb, távolságtartóbb így;*
- *nagyon merev, rigid, katonás személyiségnek; nem illik a személyiségéhez;*
- *öntelt, bizalmaskodó betegek, magas műveltségű betegek; előbbinél a távolságtartást jellem, utóbbinál nem akarok „anyáskodni”.*

9. ábra. A beteg viselkedésére adott reakció

Néhány orvos indoklásaiban megmutatkozik egy olyan, kevésbé rugalmas tendencia, amely az **általános, differenciálatlan használatra vagy kerülésre** utal, és így nem is értelmezhető egyértelműen stratégiaként. Az általános használat esetén, átfogó, minden helyzetben érvényesíthető udvariassági funkciót tulajdonítanak a formának:

- *Mert az esetek 99,9%-ban igyekszem ezt használni.*

Ehhez hasonló általános érvényű tendencia mutatkozik meg a *tetszik* tudatos kerülésében is, amelynek oka általában az orvos személyes beállítódása:

- *Nem kedvelem.*

A tetszikelés – elsősorban fiatal – betegekhez fordulva sajátos stratégiába is épülhet, értéke ironikus-sá is válhat. Az **ironikus használat** tipikusan kioktató, megleckéztető, a beteget negatívan megítélő megnyilatkozásokban érvényesül, azaz a tetszikelés tipikus udvariassági szerepe, kérési funkciója, illetve a kioktatás és elítélő vélekedés ellentmondása, relativizálja a tetszikelés értékelésbeli megfelelőségét (vö. Tátrai 2011: 203), ezáltal téve ironikussá, gúnyossá a használatot. A nem tipikus, szokatlan használat révén bármely megszólítás válhat ironikussá, de minél jelöltebb, feltűnőbb egy forma, annál könnyebben értékelődik át, ez lehet az oka annak, hogy a tetszikelés megfigyeléseink szerint igen gyakran ismerhető fel ilyen szerepben. A fiatalokhoz forduló használat ironikus volta azzal magyarázható, hogy a tetszikelő formák választását legtípusabban az idősebb beszédpártner indokolja, ezért a kor változóját tekintve szokatlan alkalmazásban könnyen felismerhető az irónia. A megszokottól eltérő, játékos, ironikus célú megszólításhasználat a korábbi kutatások tanúsága szerint nagyon bizalmas viszonyban, illetve hangsúlyozottan hierarchikus helyzetekben a fölérendelt fél részéről jellemző (Domonkosi 2002a: 210). A tetszikelés ironikus használata ebben a helyzetben a fölérendelt fél joga, ezáltal a státuszviszonyokat helyezi előtérbe, és így bántóvá is válhat. Az ironikus használat lehetőségét jelzik az alábbi nyelvhasználói reflexiók:

- [előnyben részesített tetszik] *fiataloknál kioktatás;*
- *Van amikor a tetszikelés mögött egy nyomatékosító, pedagógiai jellegű tartalom van.*

A tetszikelés változatos szerepei, illetve használatának eltérő stratégiái adataink és megfigyeléseink alapján olyan helyzeteket eredményezhetnek, amelyekben a hatásszándék és a stílushatás nagymértékben különbözik, azaz a stratégia nem ér cél. Tipikusnak számít például a tetszikelés olyan meg-

valósulása, amelyben az **udvariasnak szánt forma sértő, bántó hatást** ér el. Az egyezkedésben megmutatkozó ilyen elkülönbözések arra vezethetők vissza, hogy míg a tetszikelés egyik meghatározó használati köre a megszólított korát hangsúlyozza, addig más szerepében a kortól függetlenül csak fokozottan udvarias. A tetszikeléssel a beszélő olyan pozícióba helyezi a megszólítottat, amelyben a tudatos reflexiók szintjén annak a kora kerül előtérbe. A bántó, sértő stílushatás gyakori érvényesülése összefügghet tehát azzal, hogy a tetszikelés használatának az egyik leginkább reflektált, az adatközlők által is igen gyakran kiemelt mozzanata a korra való utalás. Megfigyeléseink szerint azonban a használati gyakorlatban valójában nem mindig érvényesül a nagy korkülönbség.

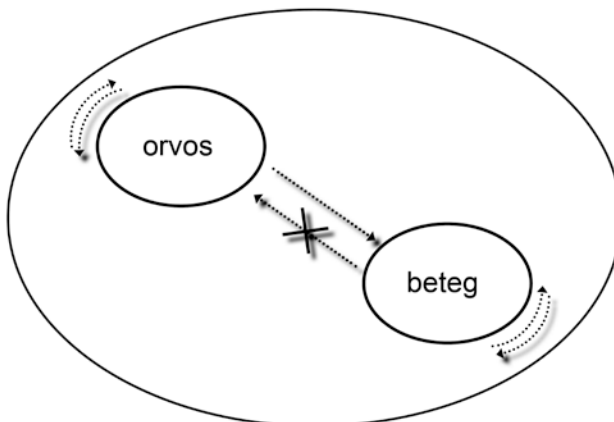
5.3.2. A betegek stratégiái a tetszikelés használatában

Adataink azt mutatják, hogy az orvosok esetében megmutatkozó aránynál jóval nagyobb az **általánosan kerülő, teljesen elutasító** tendencia, a forma gyermekes jellegével, mesterkéltné, erőltetett stílusával magyarázva:

- *Nem kerülöm, hiszen sose jönne a számra.*
- *Mert eszembe se jut.*
- *Mindig [kerülöm]. Gyerekek tetszikelnek.*
- *Minden helyzetben [kerülöm]. Mesterkéltné, erőltetettnek érzem.*

A kerülés néhány adatközlő reflexióiban szorosan az orvos-beteg kommunikációhoz kötődik, összefügg bizonyos szerepviszonyok megalkotásának az elutasításával. A betegek ugyanis jellemzően nem jelölnek ki önmaguk számára alárendelő pozíciót, kerülnek a kiszolgáltatottságot és a bizalmaskodó hangnemet (l. 10. ábra):

- *Mindig kerülöm. Mert bizalmaskodó és a gyógyításban inkább a szaktudáson van a hangsúly.*
- *Orvosoknak sosem tetszikelek. Valahogy nem érzem egyenrangúnak. Megadom nyilván a tiszteletet az orvosnak, de a tetszikeléssel, úgy érzem, alárendelt helyzetbe hoznám magam.*
- *Túlzottan alárendelődik a beteg, ha ő tetszikeli az orvost.*

10. ábra. Az alárendelő pozíció kerülése

A kerülésre törekvés a betegek esetében igen erős tendenciának látszik. A **tipikus használat, a szó-kás ereje** ennek ellenére felülírhatja a hierarchia okozta kerülési szándékot. A tetszik két igen tipikus, a korábbi kutatások által is kimutatott szerepe (Domonkosi 2002a: 205) még ebben a helyzetben

is megmutatkozhat. Egyrészt a nagy **korkülönbség**, esetleg a **megszólitott korának és nemének együttes érvényesülése** motiválhatja a *tetszik* választását:

- *Idősebbek és nők esetében tisztelettudó, udvarias formának tartom.*
- *Azt sugallja, hogy nem egyenrangú a két fél. Kivéve ha időseknek címzik.*

Másrészt a tetszikelés ritka használatának indokai között szerepel egy másik általánosnak tartható funkció is: a **kérés beszédaktusának, a szívesség, az elvárhatónál nagyobb figyelem igénylésének** kifejezése. Ez a szerepet szemléltetik a következő megfogalmazások:

- *Amikor kérdést teszek fel a háziorvosomnak. Illendőbb.*
- *Tessék nekem felírni egy XY gyógyszert. kérést könnyebb így megfogalmazni.*
- *Előfordulhat, ha valami szívességet kérek, ami nem tartozik a kötelességei közé. mert úgy érzem, hogy akkor szívesebben megteszi.*
- *Szívességekérés, vagy az általánostól eltérő szolgáltatás igénylése esetén. Udvariasabbnak érzem ezt a formát.*

6. Összegzés

Összegzésként tekintünk át, hogy eredményeink alapján milyen válaszokat adhatunk a kutatásunkat meghatározó, a tanulmány 4.1. pontjában ismertetett kérdésekre. A bemutatott adatok alapján a tetszikelés használatához kapcsolódó leggyakoribb stílustulajdonítások: *közvetlen, kedves, barátságos, udvarias, tiszteletteljes*. Nagy arányban szerepel a véleményekben a korra, a nemre és a felek státuszviszonyaira való utalás is. A tetszikelés ezek alapján prototipikusan tiszteletadó, de mégis közvetlen és kedves, a felek korát, nemét és státuszviszonyait figyelembevevő forma. A V egyéb változatainál bizalmasabb, kedvesebb, de szokatlanabb. Ahogy egyik adatközlőnk fogalmazott: „nem problémamentesen udvarias”, ezért a használatához kapcsolódó stílustulajdonítások változatosak, akár ellentétes előjelűek is lehetnek.

Ahogy szemléltettük, a tetszikelésre vonatkozó stílustulajdonításokat célszerű nem önmagukban, hanem egy-egy beszélői stratégia, a beszédpartnernek viszonyának megalkotására irányuló folyamat részeként értelmezni. Ezek a stratégiák az orvosok és a betegek esetében jelentős eltérést mutattak. Az orvosok esetében – tekintetbe véve a beszédpartner korát is – jellemző a *tetszik* közéleti célzó használata, ezzel szemben a betegek esetében az alárendelődést elutasító kerülés a meghatározó. Az orvosok stratégiáit tekintve sajátos, hogy fölérendelt helyzetből használva a tipikusan alárendelődő forma a társadalmi távolság csökkentőjévé válik.

Elemzésünk során az is megmutatkozott, hogy a tetszikelés változatos szerepeket játszhat a helyzet megalkotásában, és ez a folyamat nem csak a formális-informális tengelyen értelmezhető. Fontos szerepet kaphat még a helyzet dinamikus megalkotásában a beszédpartnerhez való értékkelő viszonyulás; az alá- és fölérendeltség (hatalom-szolidaritás); a társadalmi távolság-közelség és az érzelmi viszonyulás is. Ezeket a tényezőket tehát érdemes figyelembe venni a helyzet tartományának modellezésében is, árnyalva a Tolcsvai Nagy-féle modell altartományait.

További kutatásaink során kiterjedtebb vizsgálatot tervezünk egyrészt az itt bemutatott orvos-beteg találkozások tekintetében, másrészt a *tetszik* használatának mindennapibb helyzeteire nézve is. A nagyobb számú adatközlő és a kiterjesztett földrajzi felmérés teheti majd lehetővé a megszólítási forma átfogó, használatközpontú leírását.

SZAKIRODALOM

- Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- Brown, Roger – Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. In: Thomas A. Sebeok (ed.): *Style in Language*. MIT Press, Cambridge. 253–76.

- Coupland, Nikolas 2007. *Style: Language variation and identity*. (Key Topics in Linguistics). Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Clyne, Michael – Norrby, Catrin – Warren, Jane 2009. *Language and Human Relations. Styles of Address in Contemporary Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bálint Mihály 1990. *Az orvos, a betegek és a betegség*. Animula, Budapest.
- Csabai Márta – Csörsz Ilona – Szili Katalin 2009. *A gyógyító kapcsolat élménye. Kézikönyv és oktatólemez a kapcsolati készségek fejlesztéséhez*. Oriold és Társa Kiadó, Budapest.
- Domonkosi Ágnes 2002a. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen.
- Domonkosi Ágnes 2002b. A „tetszikelés” szerepei nyelvhasználatunkban. *Édes Anyanyelvünk* 1: 4.
- Domonkosi Ágnes 2010. Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica* 29–52.
- Dömötör Adrienne 2005. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- Eckert, Penelope – Rickford John R. (eds.) 2001. *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ehlich, Konrad – Koerfer, Armin – Redder, Angelika – Weingarten, Rüdiger (Hrsg.) 1990. *Medizinische und therapeutische Kommunikation. Diskursanalytische Untersuchungen*. Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Ervin-Tripp, Susan 1972. On Sociolinguistic rules: Alternation and Co-occurrence. In: Gumperz, J. John – Hymes, Dell (eds.): *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. Holt, Rinehart and Winston, New York. 213–50.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó–Fórum Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.
- Heritage, John – Maynard Douglas (eds.) 2006. *Communication in medical care: Interaction between primary care physicians and patients*, Cambridge.
- Hollós, Marida 1975. Comprehension and Use of Social Rules in Pronoun Selection by Hungarian Children. In: Ervin-Tripp, Susan – Claudia Mitchell-Kernan (eds.): *Child Discourse*. Academic Press, New York, 211–23.
- Koutny Ilona 2004. *A 3. út: a tetszikelés*. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Kongresszus. Budapest. <http://www.nytd.hu/NMNYK/eloadas/koutny-ho.rtf>.
- Kuna Ágnes – Kaló Zsuzsa 2014. Az orvos-beteg kommunikáció a családorvosi gyakorlatban. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia*. A tudományok, szakmák nyelve. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 117–30.
- Moore, Emma 2003. *Learning style and identity: A sociolinguistic analysis of a Bolton high school*. Doctoral dissertation. University of Manchester, UK.
- Pilling János 2008. Az orvos-beteg konzultáció. In: Pilling János (szerk.): *Orvosi kommunikáció*. Medicina Kiadó, Budapest, 47–66.
- Raffai Éva 1998. A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged, 179–88.
- Reményi Andrea Ágnes 1994. Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. *Studies in Applied Linguistics* 1: 85–109.
- Reményi Andrea Ágnes 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 3: 41–59.
- Schilling-Estes, Natalie 2004. Investigating stylistic variation. In: Chambers, J. K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.): *The handbook of language variation and change*. Blackwell, Malden–Oxford, 375–402.
- Stewart, Moira A. – Brown, Judith Belle et al. (eds.) 2003. *Patient-centered Medicine: Transforming the clinical method*. 2nd ed. Radcliffe Medical Press Ltd., Oxon.
- Svennevig, Jan 1999. *Getting Acquainted in Conversation. A study of initial interactions*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Szili Katalin 2003. A magázás-tegezés lélektanáról. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 366–70.
- Tannen, Deborah 1984/2005. *Conversational Style: analyzing talk among friends*. Oxford University Press, New York.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2012. Viszonyulás és viszonyítás. Megjegyzések a stílus szociokulturális tényezőinek vizsgálatához. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stílusztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest, 51–71.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stílusztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus. Egy kognitív stíluselmélet vázlatja. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 6. SZTE, Szeged, 143–60.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive theory of style*. Metalinguistica 17. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest, 19–51.
- Warren, Ed (et.al.) 2006. *B.A.R.D. int he practice. A guide for family doctors to consult efficiently, effecticely and happily*. Radcliff Publishing, Oxford.

FÜGGELÉK

I. Az orvosok által kitöltött kérdőív

Kedves Adatközlő!

Az alábbi, 19 kérdést tartalmazó kérdőív kitöltésével egy nyelvészeti, az orvos-beteg kommunikációt vizsgáló kutatáshoz nyújt segítséget. A kérdőív kitöltése önkéntes és anonim, a kérdések előtt szereplő néhány személyes információra a vizsgálat értékeléséhez van szükség. Válaszait kizárólag tudományos célokra használjuk fel.

Együttműködését előre is köszönjük!

Az adatközlő adatai

nem:	milyen orvos:
kor:	hány éve orvos:
lakóhely:	

1. Kiket tegez a betegei közül?

Miért?

2. Kiket magáz a betegei közül?

Miért?

3. Magázódás esetén rendelésen a betegeihez fordulva melyik megszólítást részesíti előnyben? Aláhúzással jelölje.

- a) *Maga*
- b) *Őn*

Miért?

4. Használja-e a rendeléseken a betegeihez fordulva a tetszik/tessék szerkezetet? (Pl. Mióta tetszik szedni ezt a vérnyomáscsökkentőt?). Aláhúzással jelölje.

- a) igen
- b) nem

Miért?

5. Szokta-e nevükön szólítani, üdvözölni a betegeit? Aláhúzással jelölje.

- a) igen
- b) nem

Miért?

6. Véleménye szerint kiket illik a rendelésen/a kórházban tetszikelni (betegek, kollégák, hozzátartozók stb.)?

Miért?

7. Vannak olyan helyzetek, amikor a betegeivel való kommunikációban előnyben részesíti a tetszik/tessék szerkezetet? Aláhúzással jelölje.

- a) Igen, van(nak).

Mely helyzetekben, milyen személyekhez?

Miért?

- b) Nem, nincs(ének).

Miért?

8. Vannak olyan helyzetek, amikor a betegeivel való kommunikációban kifejezetten kerüli a tetszik/tessék szerkezetet? Aláhúzással jelölje.

- a) Igen, van(nak).

Mely helyzetekben, személyekhez?

Miért?

- b) Nem, nincs(ének).

Miért?

9. Igyekeznek elkerülni a betegekkel való kommunikáció során valamelyik megszólító forma használatát? Aláhúzással jelölje (többet is megjelölhet).

- igen, a *Magát*
- igen, az *Önt*
- igen, a *tetsziket*
- igen, egyéb:
- nem

Miért?

10. Milyen stílusúnak, hangulatúnak tartja a *Maga* megszólítás használatát?

11. Milyen stílusúnak, hangulatúnak tartja az *Ön* megszólítás használatát?

12. Milyen stílusúnak, hangulatúnak tartja a *tetszikelő* formákat?

13. Mennyire jellemzően használja a *tetszik/tessék* szerkezetet az alábbi korú, nemű betegeinél? Aláhúzással vagy bekarikázással jelölje a táblázatban.

	1: soha	2: ritkán	3: általában	4: gyakran	5: szinte mindig
15 éves lány	1	2	3	4	5
15 éves fiú	1	2	3	4	5
21 éves nő	1	2	3	4	5
21 éves férfi	1	2	3	4	5
32 éves nő	1	2	3	4	5
32 éves férfi	1	2	3	4	5
46 éves nő	1	2	3	4	5
46 éves férfi	1	2	3	4	5
62 éves nő	1	2	3	4	5
62 éves férfi	1	2	3	4	5
80 éves nő	1	2	3	4	5
80 éves férfi	1	2	3	4	5

14. Szólítják Önt a következő módokon a betegek? Aláhúzással jelölje (több lehetőséget is aláhúzhat).

• <i>Doktornő/Doktor Úr</i>	a) igen	b) nem
• <i>Maga</i>	a) igen	b) nem
• <i>Ön</i>	a) igen	b) nem
• <i>tetszikelő forma</i>	a) igen	b) nem
• <i>a keresztnévén</i>	a) igen	b) nem
• <i>a vezetéknévén</i>	a) igen	b) nem
• <i>egyéb:</i>		

15. Zavarja/zavarná Önt valamelyik a betegek által használt kapcsolattartási forma? Aláhúzással jelölje (több lehetőséget is aláhúzhat).

- igen, a *Maga*
- igen, az *Ön*
- igen, a *tetszikelő forma*
- igen, *egyéb:*
- *nem*

Ha igen, miért?

16. Szeretné, ha másképp szólítanák meg?

- a) igen
- b) nem

Ha igen, hogyan?

17. Mit gondol az alábbi helyzetekről, az orvos nyelvi viselkedéséről, a használt kifejezés megfelelőségéről, stílusáról!

- 35 éves férfi orvos mondja a 25 éves nőbetegnek rendelés elején:

Nagyon csúnyán tetszik köhögni.

- 40 éves doktornő 30 éves férfi betegnek:

Miért nem urológushoz tetszett ezzel a problémával fordulni?

- 45 éves férfi orvos 20 éves nőbetegnek:

Miért nem tetszett hamarabb jönni, ha egy hónapja fel van fázva?

- 32 éves doktornő 52 éves nőbetegnek:

Köhög, és rögtön el is tetszett kezdeni kezelni Magát antibiotikummal?!

- 58 éves férfi orvos 25 éves nőbeteg:

Nagyon le tetszett fogyni, mi történt?

18. Válassza ki a két lehetőség közül az adott minősítésnek megfelelőnek tartott formát! Aláhúzással vagy bekarikázással jelölje.

- a) Tetszik tudni, hogy ez a cukorérték nagyon magas?
- b) Tudja, hogy ez a cukorérték nagyon magas?

udvariasabb: a) b)
 választékosabb: a) b)
 bizalmasabb: a) b)
 szokatlanabb: a) b)
 kedvesebb: a) b)

távolságtartóbb:	a)	b)
hivatalosabb:	a)	b)
semlegesebb, hétköznapiabb:	a)	b)

19. Értékelje az alábbi helyzetekben elhangzott mondatokat a megadott minősítések aláhúzásával. Több lehetőséget is aláhúzhat, és minősítheti a szituációt saját szavaival is!

laza, semleges, ironikus, nevetséges, goromba, provokáló, személytelen, hideg, barátságos, udvarias, udvariaskodó, hízelgő, megalázó, mesterkélt, furcsa, erőltetett, utasító, kioktató, lekezelő egyéb

- 35 éves férfi orvos mondja a rendelés elején 32 éves nőbetegnek: **Tessék helyet foglalni.**
- 45 éves doktornő mondja a vizsgálat kezdetén 48 éves férfi betegnek: **Tessék levenni a pulóvert.**
- 38 éves férfi orvos 19 éves férfi betegnek: **Nagyon csúnyán tetszik köhögni**
- 50 éves doktornő 65 éves férfi betegnek: **Tetszik tudni hol van a belgyógyászat, tetszett már ott járni?**
- 45 éves férfi orvos 75 éves férfi betegnek: **Tetszik kérni oltást?**
- 52 éves férfi orvos 45 éves férfi betegnek: **Mikor tetszett a laborba menni?**
- 33 éves doktornő, 38 éves nőbetegnek: **Rendszeresen tetszik sportolni?**
- 60 éves férfi orvos 40 éves nőbetegnek: **Mióta tetszik érezni ezt a fájdalmat?**
- 30 éves férfi orvos 58 éves nőbeteg: **Meg szeretném hallgatni a tüdejét. Tessék segíteni nekem ebben.**
- 60 éves doktornő, 62 éves férfi beteg: **Már azt hittük nem jön, merre tetszett járni?**
- 55 éves doktornő, 40 éves nőbeteg: **Tessék várni egy kicsit!**
- 40 éves férfi orvos, 42 éves nőbeteg: **Ne tessék félni, minden rendben lesz a műtétnél!**

II. A betegek által kitöltött kérdőív

Kedves Adatközlő!

Az alábbi, 21 kérdést tartalmazó kérdőív kitöltésével egy nyelvészeti, az orvos-beteg kommunikációt vizsgáló kutatáshoz nyújt segítséget. A kérdőív kitöltése önkéntes és anonim, a kérdések előtt szereplő néhány személyes információra a vizsgálat értékeléséhez van szükség. Válaszait kizárólag tudományos célokra használjuk fel.

Együttműködését előre is köszönjük!

Az adatközlő adatai

nem:	végzettség/foglalkozás:
kor:	milyen gyakran jár orvoshoz
lakóhely:	

1. Kiket tegez az orvosai közül?

Miért?

2. Kiket magáz az orvosai közül?

Miért?

3. Magázódás esetén az orvosával melyik megszólítást részesíti előnyben? (Aláhúzással jelölje!)

- a) *Maga*
- b) *Őn*

Miért?

4. Használja-e az orvosával való kommunikációban a tetszik/tessék szerkezetet? (Pl. *Fel tetszene tudni nekem írni egy Algopyrint?*) (Aláhúzással jelölje!)

- c) igen
- d) nem

Miért?

5. Szokta-e nevéükön szólítani, üdvözölni az Önt vizsgáló orvost/orvosokat? (Aláhúzással jelölje!)

- c) igen
- d) nem

Miért?

6. Véleménye szerint kiket illik általában és a kórházban/rendelésen tetszikelni (más betegeket, orvosokat, ápolókat stb.)?

Miért?

7. Vannak olyan helyzetek, amikor az orvossal való kommunikációban előnyben részesíti a tetszik/tessék szerkezetet? (Aláhúzással jelölje!)

- a) Igen, van(nak).

Mely helyzetekben, milyen személyekhez?

Miért?

- b) Nem, nincs(enek).

Miért?

8. Vannak olyan helyzetek, amikor az orvossal való kommunikációban kifejezetten kerüli a tetszik/tessék szerkezetet? (Aláhúzással jelölje!)

a) Igen, van(nak).

Mely helyzetekben, személyekhez?

Miért?

b) Nem, nincs(enek).

Miért?

9. Igyekszik elkerülni az orvosokkal való kommunikáció során valamelyik megszólító forma használatát? (Többet is aláhúzhat!)

- igen, a Magát
- igen, az Önt
- igen, a tetsziket
- igen, a keresztnéven szólítást
- igen, a vezetékneven szólítást
- igen, egyebet:
- nem

Miért?

10. Milyen stílusúnak, hangulatúnak tartja a Maga megszólítás használatát?

11. Milyen stílusúnak, hangulatúnak tartja az Ön megszólítás használatát?

12. Milyen stílusúnak, hangulatúnak tartja a tetszikelő formákat?

13. Mennyire jellemzően használja a tetszik/tessék szerkezetet az alábbi korú, nemű orvosok esetében? Karikázza be a táblázatban

	1: soha	2: ritkán	3: általában	4: gyakran	5: szinte mindig
30 éves nő	1	2	3	4	5
30 éves férfi	1	2	3	4	5
55 éves nő	1	2	3	4	5
55 éves férfi	1	2	3	4	5
72 éves nő	1	2	3	4	5
72 éves férfi	1	2	3	4	5

14. Hogy szólítja Ön az orvosát? (Több lehetőséget is aláhúzhat!)

- *Doktornő/Doktor Úr*
- *Maga*
- *Ön*
- *tetszikelő forma*
- *a keresztnévén*
- *a vezetéknevén*
- *egyéb:*

15. Hogy szólítja Önt az orvosa (Több lehetőséget is aláhúzhat!)

- *Maga*
- *Ön*
- *tetszik*
- *keresztnév*
- *teljes név*
- *egyéb:*

16. Szeretné, ha orvosa másképp szólítaná meg? (Aláhúzással jelölje!)

- a) igen
- b) nem

Ha igen, hogyan?

17. Zavarja/zavarná Önt valamelyik az orvosa által használt kapcsolattartási forma? (Több lehetőséget is aláhúzhat!)

- *igen, a Maga*
- *igen, az Ön*
- *igen, a tetszikelő forma*
- *igen, egyéb:*
- *nem*

Ha igen, miért?

18. Előfordult már, hogy egy orvos használta Önt megszólítva a tetszik/tessék szerkezetet? (Aláhúzással jelölje!)

- a) igen
- b) nem

Ha igen, milyen helyzetben?

19. Mit gondol az alábbi helyzetekről, az orvos nyelvi viselkedéséről, a használt kifejezés megfelelőségéről, stílusáról!

- 35 éves férfi orvos mondja a 25 éves nőbetegnek rendelés elején:

Nagyon csúnyán tetszik köhögni.

- 40 éves doktornő 30 éves férfi betegnek:

Miért nem urológushoz tetszett ezzel a problémával fordulni?

- 45 éves férfi orvos 20 éves nőbetegnek:

Miért nem tetszett hamarabb jönni, ha egy hónapja fel van fázva?

- 32 éves doktornő 52 éves nőbetegnek:

Köhög, és rögtön el is tetszett kezdeni kezelni Magát antibiotikummal?!

- 58 éves férfi orvos 25 éves nőbeteg:

Nagyon le tetszett fogyni, mi történt?

20. Válassza ki a két lehetőség közül az adott minősítésnek megfelelőnek tartott formát!

- a) Tetszik tudni, hogy ez a cukorérték nagyon magas?
- b) Tudja, hogy ez a cukorérték nagyon magas?

udvariasabb:	a)	b)
választékosabb:	a)	b)
bizalmasabb:	a)	b)
szakatlanabb:	a)	b)
kedvesebb:	a)	b)
távolságtartóbb:	a)	b)
hivatalosabb:	a)	b)
semlegesebb, hétköznapibb:	a)	b)

21. Értékelje az alábbi helyzetekben elhangzott mondatokat a megadott minősítések megjelölésével. Több lehetőséget is aláhúzhat, és minősítheti a szituációt saját szavaival is!

laza, semleges, ironikus, nevetséges, goromba, provokáló, személytelen, hideg, barátságos, udvarias, udvariaskodó, hízelgő, megalázó, mesterkélt, furcsa, erőltetett, utasító, kioktató, lekezelő egyéb

- 35 éves férfi orvos mondja a rendelés elején 32 éves nőbetegnek: ***Tessék helyet foglalni.***
- 45 éves doktornő mondja a vizsgálat kezdetén 48 éves férfi betegnek: ***Tessék levenni a pulóvert.***
- 38 éves férfi orvos 19 éves férfi betegnek: ***Nagyon csúnyán tetszik köhögni***
- 50 éves doktornő 65 éves férfi betegnek: ***Tetszik tudni hol van a belgyógyászat, tetszett már ott járni?***
- 45 éves férfi orvos 75 éves férfi betegnek: ***Tetszik kérni oltást?***
- 52 éves férfi orvos 45 éves férfi betegnek: ***Mikor tetszett a laborba menni?***
- 33 éves doktornő, 38 éves nőbetegnek: ***Rendszeresen tetszik sportolni?***
- 60 éves férfi orvos 40 éves nőbetegnek: ***Mióta tetszik érezni ezt a fájdalmat?***
- 30 éves férfi orvos 58 éves nőbeteg: ***Meg szeretném hallgatni a tüdejét. Tessék segíteni nekem ebben.***
- 60 éves doktornő, 62 éves férfi beteg: ***Már azt hittük nem jön, merre tetszett járni?***
- 55 éves doktornő, 40 éves nőbeteg: ***Tessék várni egy kicsit!***
- 40 éves férfi orvos, 42 éves nőbeteg: ***Ne tessék félni, minden rendben lesz a műtétnél!***

Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes

főiskolai tanár

PhD

Eszterházy Károly Főiskola

Eger

SUMMARY

Domonkosi, Ágnes and Kuna, Ágnes

Socio-cultural values of a form of address:

The role of tetszik in doctor/patient communication

A peculiar form of address in Hungarian, belonging to the polite register of language use, is the use of the auxiliary *tetszik* ‘pleases (you)’ + infinitive (as in *Hogy tetszik lenni?* ‘How are you?’; literally: How does it please you to be?), an extra version of V-form used in addition to T-forms and V-forms proper. The aim of the present paper is to discuss the use of *tetszik* and the assessment of its role by participants in doctor/patient communication. The possible roles of the use of *tetszik* are investigated on the basis of questionnaire data from a specifically style-related point of view.

Data concerning the style of the use of *tetszik* are presented in three respects: (1) proportions of the use of *tetszik* in doctor/patient communication; (2) style assessments and attitudes to the use of *tetszik* by doctors and patients; and (3) probable strategies of its use. On the basis of the data we conclude that the use of *tetszik* is a form of address that is prototypically respectful but still familiar and friendly, and one that takes the age, gender, and relative status of the interlocutors into consideration. Our study points out that style attributions concerning *tetszik* should not be interpreted on their own but rather as part of a process constituting the interlocutors’ mutual relationship in terms of speakers’ strategies. As used by doctors, *tetszik* forms serve the reduction of distance; in the case of patients, however, the avoidance of *tetszik* forms is dominant as a strategy for rejecting an inferior status.

Keywords: doctor/patient communication, V-forms of address, socio-cultural factors of style, informal/formal speech situations, style selection strategies

A sakknyelv az Értelmező szótárban¹

I. Előzmények és témaválasztás

Évek óta foglalkozom a magyar sakknyelvvél és történetével. Az ezzel a témával kapcsolatos előadásaim és cikkeim közül a mostaninak két közvetlen előzménye van. 2010-ben az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének kulturális nyelvészeti konferenciáján azt a nyelvi képet vázoltam fel, amelyet *A magyar nyelv értelmező szótára* (= ÉrtSz.) tükröz a sakk világról (Horváth 2012). Ugyanabban az évben az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott előadásomban pedig azt tekintettem át, milyen helyet foglal el a sakknyelv és a sakkozás a *Magyar értelmező kéziszótár* megújított változatában (= ÉKsz.²), valamint *A magyar nyelv nagyszótárának* (= Nszt.) addig publikált (II., 2006-os) kötetében (Horváth 2010a).

Ezúttal az ÉrtSz. sakknyelvi anyagát vetem alá a kéziszótárbelihez hasonló vizsgálatnak. Mivel már több mint ötven éve annak, hogy az ÉrtSz. megjelent, akadhatnak olyanok, akik felteszik a kérdést: érdemes-e egyáltalán effajta elemzést végezni? Úgy gondolom, hogy erre több okból is igennel felelhetek. – Egyrészt (akár tetszik, akár nem) sok idő van még hátra a Nszt. egészének a megjelenéséig, és mindaddig az ÉrtSz. marad a legrészletesebb teljes értelmező szótárunk. Természetes tehát, hogy még sokáig fognak rá támaszkodni az egy- és kétnyelvű szótárak készítői, többek között nyilván a szaknyelvi szókészlet kezelésmódjában is. Kétségtelenül érdemes tehát felhívni a figyelmet azokra a pontokra, amelyeken egy-egy szaknyelv vonatkozásában javításra szo-

¹ Előadásként elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2013. október 31-én.

rulnak az ÉrtSz. megállapításai, megoldásai. Az effajta felülvizsgálat egyben hasznos útmutató lehet a nagyszótári kötetek írásához is. – Másrészt éppen az eltelt ötven év érdekes, tanulságos összevetésekre is lehetőséget nyújt: mind magára a szókészletre, mind lexikográfiai kezelésére nézve.

Elemzésemben először azt mutatom be, mi az, ami a sakknyelvből, illetve a sakkozással kapcsolatban helyet kapott az ÉrtSz. anyagában; ezzel összefüggésben természetesen az egyes szókészleti elemek pozíciójáról, lexikográfiai funkciójáról is szólok (II.). Ezután kritikai vizsgálat következik (III.), majd pedig az ÉrtSz. sakkszókészletének utóéletével foglalkozom (IV.). Szemlémben több helyen is felhívom a figyelmet arra, hogy a sakknyelv bizonyos elemei a nyelvhasználat más területeire is átléptek (ehhez a jelenséghez vö. még Tompáné Kmetovits Erzsébet 2003).

II. Mi van meg az ÉrtSz.-ban?

A szótár sakknyelvi, illetve sakkal kapcsolatos anyagának összegyűjtéséhez azt a keresőprogramot használtam, amelyet a nagyszótári munka megkönnyítésére Mártonfi Attila fejlesztett ki. Ennek a segítségével az ÉrtSz.-ban 176 olyan szócikket találtam, amely tartalmaz sakknyelvi, illetve a sakkozással kapcsolatban lévő elemet. Ez a szótár teljes címszókészletének a 0,3%-a.

Szemlémben az érintett elemeket főleg lexikográfiai pozíciójuk, státusuk szerint csoportosítom; de arra is figyelek, hogy az adott lexémának a sakkterminológia centrumában vagy a perifériáján, illetőleg azon kívül van-e a helye. Szükség esetén pedig utalok a sakknyelv és más nyelvi rétegek közötti mozgásra.

1. Önálló címszó sakknyelvi jelentéssel. Azokat a címszavakat sorolom ide, amelyeknek a jelentései között az ÉrtSz. legalább egy olyat felvesz, amelyik sakknyelvinek minősíthető.

A szűkebb értelemben vett terminológia legfontosabb eleme természetesen maga a *sakk*. Az ÉrtSz. öt főnévi és egy mondatzóji jelentését veszi fel. Meghatározó szerepét többek között az is bizonyítja, hogy a szócikkének végén 25 (!) előtagi utalást találunk; ez olyan összetett szavaknak a felsorolását jelenti, amelyeknek a *sakk* az előtagjuk, de önálló címszavakként nincsenek a szótárban kidolgozva. Íme a lista: *sakkasztal, sakkbábu, sakkbajnok, sakkbarát, sakkdeszka, sakkélet, sakkfeladvány, sakkgyőzelem, sakkirodalom, sakkiskola, sakkjátzma, sakk-készlet, sakk-klub, sakk-közönség, sakk-kultúra, sakklépés, sakkművészet, sakkolimpia, sakkparti, sakkrajongó, sakkrovat, sakk szövetség, sakktorona, sakkválogatott, sakkvilágbajnokság*. – A továbbiakban az előtagi utalásokat, valamint a hozzájuk hasonló helyzetű és rangú származékiakat és igeikötőieket a címszó után kapcsos zárójelben adom meg.

Az önálló címszóként kidolgozott összetett szavak egy részét éppen *sakk* elemük avatja a szűkebb értelemben vett sakkterminológia tagjává: *sakkcsapat, sakkjáték* {+ *sakkjátéki, sakkjátékos*}, *sakk-kör* {+ *sakk-köri*}, *sakkóra, sakkverseny; zsebsakk*. Más esetekben a *sakk* előtag csak egyértelműsítő szerepű, az utótag önmagában is sakkterminus: *sakkfigura* {+ *sakkfigurás*}, *sakkmester* {+ *sakkmesterverseny; sakkmesterei, sakkmesterség*}, *sakktábla* {+ *sakktáblás*}. – A felsoroltak közül a szótár a *sakkjáték* és a *sakkfigura* esetében tüntet fel olyan átvitt értelmű jelentést, amely arra mutat, hogy a sakkterminus az élet és a nyelvhasználat más területére is átlépett: *sakkjáték*: ' (átvitt értelemben, ritka, irodalmi nyelvben) fokozatosan végrehajtható tervszerű nagy vállalkozás, egymásba kapcsolódó fontos feladatok sorozata'; illetve *sakkfigura*: ' (átvitt értelemben, gúnyos) olyan személy v. személyek csoportja, aki, amely csak bábszerű, ellenkezés nélküli eszköz vkinek, vminek a kezében, hogy az vele a maga terveit végrehajtsa'. Hozzáteszem: megítélés kérdése, hogy ezek valóban rögzült jelentésáramlatok-e, vagy inkább alkalmi metaforák. – Itt említem meg a szótárban választékosnak minősített *sakkhúzás* esetét. Ez a szó nem pusztán átlépte a sakkterminológia határát, hanem ki is szakadt onnan: ma már nem is használatos a sakknyelvben, sőt az ÉrtSz. elkészítésének idején sem volt az. A szótár (helyesen) nem is vesz fel hozzá sakknyelvi jelentést, hanem ezt adja meg: 'vmely terv, vállalkozás végrehajtása során tett, okosan v. ravaszul kigondolt cselekedet, (taktikai) lépés, fogás vminek sikere érdekében, ill. vki, vmi ellen'.

A *sakk* mellett természetesen szintén a terminológia centrumához tartozik a *sakkozik* ige {+ *átsakkozik, elsakkozik; sakkozás, sakkozgat, sakkozó*}. Ugyanígy a *mat*¹ és a vele azonos jelentésű *sakk-matt*, továbbá a *megmattol*. Ezeknél sokkal kevésbé fontos és a nem sakkozók által nem is ismert, mégis jellegzetes sakkterminus a *villa*¹ abban a jelentésében, amelyet az ÉrtSz. így határoz meg:

'az a helyzet, amelyben vmelyik paraszt egy húzással két tisztet támad meg, fenyeget'. – A *sakkoz*ik esetében a szótár felhívja a figyelmet a sakk világán kívüli használatra is, a következő jelentésnek, illetve jelentésárnyalatoknak a megadásával: '(átvitt értelemben, rosszálló) pusztá eszköznek tekint vkit, és úgy használja fel vmely csak előtte ismeretes cél érdekében'; '(átvitt értelemben) <hadvezér taktikából támadásban v. védekezésben> csapatait szükség szerint ide-oda tologatja'; '(átvitt értelemben) sok feltételtől függő merész vállalkozást folytat vmivel; manőverez'. Szintén van a sakknyelven kívüli, átvitt értelmű használata a *sakk-matt*-nak, az ÉrtSz.-ban (ritkának és bizalmasnak minősítve) ezzel a jelentésmeghatározással: 'vmely, rendsz. személyes vállalkozásnak teljes veresége; reménytelen bukás'; azt már én teszem hozzá, hogy a *sakk-matt a védelem* szófordulat pedig a labdajátékok mérközéseiről tudósító riporterek, újságírók körében vált népszerűvé (l. Horváth 2010a: 330).

Természetesen a terminológia központi elemei közé sorolhatók a sakk-küzdelem hadszínterével kapcsolatos címszavak: a *tábla* és a *táblás* (mindkettő több sakknyelvi jelentésárnyalattal; vö. Horváth 2010a: 326 is), valamint a sakk-tábla egy-egy kis négyzetét jelölő *mező*.

Ugyanígy a szűkebb értelemben vett sakkterminológia részei a bábnevek. Közülük az öszszefoglaló jellegűek legfontosabbjai az ÉrtSz.-ban is megvannak: *báb, bábu, figura; tiszt*. Az egyes bábajták elnevezései természetesen szintén; a legtöbbjüknek több jelölője is akad a címszavak között: *király; vezér; királynő, királyné; bástya, torony; futó, futár; huszár, ló, ugró; gyalog, paraszt, gyalogos, fika*. A *gyalog* szócikkének utalási szakaszában van *gyalogállás* és *gyalogvesztés* is, a *király*-ében pedig *királyszárnny*; ezek kétségtelenül sakszavak. Azt viszont nem tudhatjuk (mivel a szócikkek utalási szakaszában nincsenek jelentések), hogy a *huszár* szócikkének a végén megadott *huszárcsel*, valamint a *ló* szócikkének utalási szakaszában álló *lóáldozat* és *lócseré* a sakknyelvi alkalmazásának köszönhetően került-e be a szótárba. (Azt hiszem, az a valószínűbb, hogy nem.) – A bábokkal függ össze az is, hogy a *minőség* szócikkében az ÉrtSz. nem feledkezik meg a sakknyelvi jelentésről, a bástya és a futó vagy huszár közötti értékkülönbség kifejezőjéről.

A terminológia központi tagjai a mezőknek és a báboknak a színeit jelölő szópárok is: *világos* és *sötét, fehér* és *fekete*. Ezek egyébként metonímiával az egymás ellen küzdő játékosokra is átvonódtak.

Ugyancsak fontosak a terminológiában a bábok mozgásával, mozgatóásával kapcsolatos igék és a belőlük képzett (vagy nekik másként megfelelő), műveleteket jelölő főnevek. Az ÉrtSz. címszavaiból ezeket sorolhatjuk ide: *lép¹, lépeget, lépés, ellenlépés, húz, húzás; lóugrás {+ lóugrás}; sáncol; üt, ütő* [igenévi használatban], *elüt, kiüt, lecserél*. – A szótárból kitűnik, hogy a *lóugrás* a sakknyelvből kiindulva annak a körén kívül szintén ismertté vált. – Azt is jelzi az ÉrtSz., hogy a *húzás*-nak a sakknyelvi 'lépés'-en kívül 'ravasz ötleten alapuló cselekedet' jelentésárnyalata is van. Ennek és a sakknyelvi jelentésnek a szótörténeti viszonya tisztázásra vár (vö. még Horváth 2010a: 329).

Taktikai vagy stratégiai mozzanatok, műveleteket jelölnek a következők: *áldoz, áldozat, gyalogáldozat; véd¹, elhárít*; az utóbbi kettő valamivel közelebb áll a perifériához a társainál. A bábok mozgatózásának etikai szabályaihoz kötődik az *igazít* ige sakknyelvi jelentésárnyalata: 'hozzáér vmelyik bábhoz, de nem kíván vele lépni, csak [pontosabban, egyértelműbben] a helyére teszi'.

Kétségtelenül a sakkterminológia része a *játszma* és a *parti²*, sőt annak tekinthető a 'játszma' jelentésű *játék* is. Szintén érvényes ez a *játszma* szakaszaira, beleértve a velük kapcsolatos igéket. A kezdeti játszmaszakasznak bőséges a képvisellete az ÉrtSz.-ban: *megnyit, megnyitás, nyit, nyitás; védelem; csel, vezércsel {+ vezérceles, vezércselez}*. Már ezért is feltűnő és igencsak zavaró a *középjáték* és a *végijáték* hiánya. Megvan viszont a 'döntetlen' jelentésű jellegzetes sakszó: a *remi*.

A címszavak közül játszmaszabályi szituációt, állapotot jelöl a *gyalogelőny {+ gyalogelőnyös}* és az *időzavar*. – Az utóbbival kapcsolatban külön cikkben foglalkoztam a sakkbeli és a rajta kívüli jelentések viszonyával, kronológiájával (Horváth 2014: 11), erre a végeredményre jutva: „az *időzavar* szó nem a sakknyelvből keletkezett, de abban, hogy 'nyomasztó időhiány' jelentésében körülbelül negyven éve jól ismert elemévé vált a köznyelvnek, a sakkozás és a sakknyelv is szerepet kapott”.

Nem vitás, hogy a *szimultán* a terminológia központi elemeihez sorolható. Periferikusabbnak mondható nála a versenyformát jelölő *torna* és *villámturna*, mivel ezek a sakk világán kívül a labdajátékoknak is jellemző szavai. Az utóbbiaknál közelebb állnak a centrumhoz a minősítések nevei: *mester, nagymester*. A *mester* szócikkében az előtagi utalások között a *mesterjelölt* is megvan, de a jelentés hiányában nem lehetünk biztosak abban, hogy sakknyelvi alkalmazásának köszönhetően-e (vagy például a céhélettel kapcsolatosan).

A perifériához közelítenek a következő, stratégiai műveleteket jelölő címszavak: *felfejlődik, felfejlődés, előnyomulás, pozícióharc*.

A sakkterminológián kívül helyezkednek el, de a játék terepe miatt szoros (metonimikus) szállal kötődnek a sakkhöz ezek: *dámajáték, ostábla, pepita*.

2. Szókapcsolatban. Vannak olyan esetek, amelyekben nem magának a címszónak van sakknyelvi jelentése, hanem a szócikkben szereplő szókapcsolatnak.

Az *ad¹*, *bekap*, *mond* igék mindegyikét a sakkterminológiához köti a *sakk* főnévvel alkotott tárgyas szintagma: *sakkot ad, bekapja a sakkot, sakkot mond*. Ezen kívül az *ad¹* szócikke a *mattot ad*, a *bekap* igéé pedig a *bekapja a sakk-mattot* szókapcsolatot is tartalmazza. Sőt az *ad¹* igéében *sekket ad* is van, jöllehet ez következetlenség, hiszen a szótárnak *sekk* ('a vezér megtámadása') címszava nincsen. – Hogy az imént felsorolt szókapcsolatok némelyike a sakk világán kívül is használatos, azt a *sakk* és a *sakk-matt* szócikkeiből tudhatjuk meg, nem pedig az igékéiből. A *sakkot ad* ilyen jelentésármalatai a bizalmas nyelvhasználatban: 'vkinek a vállalkozását, ügyét ellenintézkedéssel megghiúsítja', 'vitatkozásban cáfolhatatlan érvekkel elnémít vkit'. A szótár szerint szintén a szókincs bizalmas rétegébe került be ritka előfordulással a *bekapja a sakkot* szókapcsolat: 'kezdeményezésében nem egészen érdemtelenül vereséget szenved'. Szintén ritka és bizalmas minősítésű a *bekapja a sakk-mattot* ebben a jelentésében: 'kezdeményezésében alul marad'.

Határozós szókapcsolatban szerepel a *sakk* a *tart* igének és a belőle képzett *tartás* főnévnek a szócikkében: *sakkban tart*, illetőleg *vkinek sakkban tartása*. A szótár helyesen érzékelteti, hogy ezek a szókapcsolatok magában a sakknyelvben már nem is használatosak. A *sakkban tart* értelmezését a *sakk* szócikkében találjuk meg: 'vkinek tevékenységét korlátozza, hogy ne tudjon önállóan kezdeményezni; megbénít'. A *sakkban tartás* szókapcsolatát viszont a *tartás* szócikkében: 'tevékenységének, kezdeményezésének korlátozása, ellenőrzése'.

Minőségjelzős szókapcsolatnak az alaptagja a *sakk* az *örökös¹* melléknév szócikkében; az *örökös sakk* jelentése: 'olyan helyzet a sakkban, amikor az egyik fél a másik fél királyának bármilyen lépésére ismételt sakkot tud adni'. Szintén jelzős szókapcsolat a *nemzetközi mester* és a *nemzetközi nagymester*; ezeknek a melléknév szócikkében ilyen jelentésmeghatározását olvashatjuk: '<sakkban> olyan versenyző, aki nemzetközi versenyen a nemzetközi sakkszövetség minősítése szerint eredményesen, ill. kiváló eredménnyel szerepelt'. (Hozzáteszem: ez a definíció szakszerűtlen és pontatlan, de a nem sakkzó olvasók számára számára nagyjából megfelelően közvetíti, sűríti a lényegét. Valójában arról van szó, hogy a Nemzetközi Sakkszövetség [FIDE] az adott verseny erősségének függvényében normákat, elérendő pontszámokat szab meg, és ezeknek a [több versenyen való] teljesítésével lehet megszerezni a nemzetközi mesteri, illetőleg a nemzetközi nagymesteri fokozatot.)

3. Példában. Böven vannak olyan esetek, amelyekben a címszó lexikai minősítése, illetve jelentésdefiníciója nem tanúskodik a (szűkebb vagy tágabb értelemben vett) sakkterminológiához tartozásról, a szócikkbeli úgynevezett szabad példa (azaz a szócikkíró, szerkesztő alkotta példa) azonban jelez ilyenfajta vonatkozást, vagy legalábbis valamiféle kapcsolatot mutat a sakk világgal.

Szűkebb értelemben vett sakkterminussal természetesen ritkán esik meg az, hogy sakknyelvi volta csupán a példából derül ki, a jelentés megfogalmazásából még nem. Az ÉrtSz. szócikkei közül ilyennek tartom a *kombinál* és az *ellenccsel* esetét. – A bábnevek közül a 'vezér' jelentésű *dáma* (ez sohasem volt gyakori, és nyilvánvalóan már a szótár születésének idején is elavultnak számított) az ÉrtSz. *dáma* szócikkében nincs meg, csak az *áldoz* igéében bukkan fel, szabad példában, az *egy dámat áldoz* szintagma tagjaként. – A sakkművészet világát képviselő *feladvány* és *megfejtés* sakknyelvi volta az adott szócikk példaanyagából derül ki.

A periférián elhelyezkedő sakkterminusokra, vagyis a tágabb értelemben vett sakkterminológia elemeire viszont kifejezetten jellemző, hogy a sakkal való kapcsolatuk a példák révén mutatkozik meg. Ez nagyon is érthető, hiszen olyan szavak tartoznak közéjük – jellemzően a játék, a sport, a küzdelem tágas világának képviselőiként –, amelyek általánosabb jelentésűek, szélesebb jelentésterjedelműek annál, semhogy egy hozzájuk képest szűk területhez (esetünkben a sakkhöz) lehessen kötni őket. A következő címszavakat említhetem itt, részletezés nélkül, pusztán felsorolás formájában, magukat a szabad példákat meg sem adva: *játszik, megjátszik, játékos; sport, sporttárs; egyfordulás, vias-*

codik, párharc, védekezés, végküzdelem; ráver; végigver; verhetetlen, kikap, veszt, elvesz²; egyenlő, ellen⁽¹⁾. Idesorolható a sakkot mint tudományt képviselő *elmélet* is.

A sakkterminológián kívül esik, de művelődéstörténeti okból (Kempelen találmánya miatt) szoros szállal kötődik a sakkozáshoz az *automata*; egyáltalán nem meglepő, hogy szócikkének a példái között a *sakkozó automata* is megjelenik.

A terminológián kívüli elemek szócikkeiben a sakk megjelenése ennél általában jóval esetlegesebb, mégsem feltétlenül véletlen. Az olyan címszavak példaanyagára gondolok, amelyek valamiféle asszociatív, metonimikus kapcsolatba hozhatók a sakkal. – Ez a legszemléletesebben a *beleőrül* szócikkének a példájában mutatkozik meg: „Egészen *beleőrült* a *sakkozásba*”. – Úgy tűnik, a sakk alkalmas a képességeknek, a színvonalnak az illusztrálására. Mindenesetre erre vallanak a következő szócikkek példái: *amatőrség, antitalentum, atyamester, csimborasszó*; l. még (kissé közvetetebben) *érik, visz, leáll* (magukat a példákat pedig l. Horváth 2012: 66 és természetesen az ÉrtSz.-ban). A *képvisel* példájában közvetlenebb a sakkjáték jelenléte: „A *sakkjátékban* a tábla közepén a *figurák nagyobb erőt képviselnek*, mint a tábla szélén”. – A képzettársítás miatt szintén jellemzőnek találok a sakk szereplését ezeknek a szócikkeknek a példaanyagában: *felállít, felállítás; elfelejt, megzavar; mestervágás; reménytelen, türelem*. – Vitatható, hogy mennyire kézenfekvő vagy váratlan a felbukása ezekben: *odaért, szép, váltakozik*.

Véletlenszerűnek gondolom viszont a sakkozás megjelenését a következő szócikkek példáinak a sorában: *folyó* [igenévi használatban], *hatodik, ötödik*.

Előfordul az is, hogy a sakkozás mind a szabad példák között, mind a jelentést illusztráló irodalmi idézetben képviselhető. – A szűkebb értelemben vett sakkterminusok közül ez a *kombináció* esetében történik meg: *kombináció a sakkban* (szabad példa), illetőleg „Fél óra múlva a *kombináció* sikerrel járt, Caesar [sakk-]királya körül egyre szűkült a gyűrű” (Karinthy Frigyesztől). – A tágabb terminológiából a *világbajnok* ilyen: a *sakkozás világbajnoka* (szabad példa), illetőleg „Mindenkéül többet tudott és mindenkit megvert Abu Kair, a *világbajnok*, aki egész életét a *sakkjáték* titkainak megfejtésére szentelte” (Karinthy Frigyesztől). (A szócikkben egyébként előtagi utalásként „igazi” sakkterminus is szerepel: a *világbajnokjelölt*.) – A *csal*⁽¹⁾ szócikkének szabad példái közé és irodalmi idézetébe pedig metonimiával került a sakk: „*Csal* a dolgozatírásakor, a kártyában, a *sakkban*” (szabad példa), illetőleg „Leült velem *sakkozni* és csatát veszett [...] Pedig *csalt* is [...] Visszacente a bástyáját, mikor én félrepillantottam” (Gárdonyi Gézáttól).

4. Idézetben. Megesik az is, hogy a sakk csupán a jelentést szemléltető irodalmi idézet által kerül be a szócikkbe.

Szűkebb értelemben vett sakkterminussal ez természetesen csak kivételesen esik meg, hiszen az ilyenek sakknyelvi volta legtöbbször már a jelentésmeghatározásból kiderül. Az említhető egyetlen kivétel a *leemel*, de még ez is csak félig-meddig tartozik a terminológia centrumához, mivel ritkán használt szinonimája a *leüt* igének. A *leemel* szótárbeli jelentésáramlata, amelyet az idézet illusztrál: ’vhonnan emelve eltávolít, s máshova helyez, tesz vkit, vmit’. Maga a „sakkos” idézet pedig ez: „A *sakkmatador* [...] összehúzott szemmel [...] *emel le* a tábláról egy parasztot” (Karinthy Frigyesztől).

Több az olyan szócikk, amelyben az idézet a sakkterminológia perifériáját képviseli: *eljátsszik, lejátszott* [igenévi]; *olimpikon; megver; előny*.

A sakkterminológián kívüli szócikkeket tekintve – akárcsak a szabad példák esetében – az idézetek egy részéről is elmondható, hogy bennük a sakk megjelenése nem tűnik egészen esetlegesnek, hanem valamiféle asszociációra vall. Ilyesmí figyelhető meg a *lesöpör*; a *görnyed* és a *világkerülő* illusztrációjában: „[A császár] bosszúsán *seperte le* a [sakk]figurákat a tábláról” (Mikszáth Kálmántól), „A [...] pincér házi készítésű *sakktábla* fölé *görnyed*” (Kuncz Aladártól), „Még egy *világkerülő*t kell felemlítenem, aki [...] fűvészkedik, gombákat szed az erdön, *magában sakkozik*” (Jókai Mórtól). Jellemzőnek látszik még a sakkal való metonimikus kapcsolat ezeknek az esetére is: *fogás, dominó, továbbá (a szimultán révén) egyszerre*.

Vannak ugyanakkor olyan szócikkek is, amelyeknek az idézetébe valóban a véletlen (pontosabban az, hogy a cédulaanyagban milyen adatok álltak a szócikkírók, szerkesztők rendelkezésére) juttatta be a sakkot. – A legérdekesebb példája ennek egy Karinthy-idézet: „Azon időben *találta fel* valami *vándor fakír* a halhatatlan *sakkjátékot*”. Ezt a *fakír*, a *feltalál* és a *vándor* szócikke is felhasználja, noha a három címszó egyikének sincs köze a sakkhhoz. Más esetek a sakk idézetbeli véletlenszerű megjelenésére: *angyalfia, fest, koppintás, korrigál, köszön, öregúr, ötven*.

A szabad példákhoz is visszakanyarodva megemlítem még azt az esetet, amelyben a véletlen és a szócikkírói (vagy szerkesztői) tudatosság együtt hozta a sakkot a szótárba. Véletlen a megjelölése a *mellett* szócikkében, a cédulaanyagban talált Karinthy-idézetnek köszönhetően: „Egész nap a *sakktábla mellett* ült”. Az viszont már szócikkírói tudatosságra és egyfajta rendszerkényszerre vall, hogy ennek az idézetnek a hatására a *mellől* és a *mellé*⁽¹⁾ névutó szócikkébe sakkal kapcsolatos szabad példa került: „Felkelt a *sakktábla mellől*”, illetve „A *sakktábla mellé* ül”.

5. Utalásban. Akadnak olyan szócikkek is, amelyekben csak a végükön található utalás jelzi a sakkal való kapcsolatot. A *csapat, kör, óra, verseny* szócikkek mindegyikének utalási szakasza a *sakk* előtagú összetett címszóra (*sakkszapat, sakk-kör, sakkóra, sakkverseny*) hívja fel a figyelmet. A *zóna* szócikkében pedig előtagi utalást találunk a *zónaközi* szóra; ez a sakksportra jellemző versenyforma jelölője (az ÉrtSz. írásának idején legalábbis az volt), bár a jelentés hiánya miatt nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy itt valóban a sakkterminussal van-e dolgunk.

III. Kritikai vizsgálat

Eddig azt tekintettem át, hogy a sakknyelvből, illetve a sakkozással kapcsolatban mely szavak és milyen lexikográfiai pozícióban, funkcióban jelennek meg az ÉrtSz.-ban. Ebben a pontban pedig a szerepeltetett elemekkel kapcsolatos hibákra szeretném felhívni a figyelmet. A hiba megnyilvánulhat a szófaji vagy a lexikai minősítésben, a jelentés meghatározásában, továbbá a szabad példával vagy az idézettel is lehet baj.

1. Szófaj. A szófaji minősítéssel kapcsolatban szerencsére csak egy feltűnő következetlenséget említhetek: a színelnevezések közül (*világos, sötét, fehér, fekete*) mindegyik szerepel főnévként, de melléknévként csak a *világos*. Ez természetesen indokolatlan.

2. Lexikai minősítés. Az a tény, hogy a sakk sport is, játék is, dilemma elé állítja a lexikográfust: melyik minősítést használja? Elvileg többféle út is járható: az uniformizálás éppen úgy, mint az esetenként való mérlegetés, sőt akár a kétféle minősítés együttes alkalmazásáé. A következetességre azonban lehetőleg ügyelni kell.

Éppen a következetességen esik csorba a bábnevek esetében: a *király, a vezér, a futó, a huszár* és a *gyalog* „játéknyelvi” minősítésével szemben bántóan kilóg a sorból a *bástya* a maga „sportnyelvi”-jével.

A „sportnyelvi vagy játéknyelvi” kérdésben más helyeken is vitába szállnék a szótár megoldásával, de – elismerve, hogy a véleményből nem tudom kizárni a szubjektivitást – ezt most nem teszem meg. Példaképpen csupán azt említem meg, hogy a *szimultán* „sportnyelvi” minősítését nem feltétlenül tartom indokoltnak, de hibásnak sem mondanám.

A lexikai minősítésben akad olyan következetlenség is, amely a „sport vagy játék” kérdésével kissé közvetetebben függ össze: helyes, hogy a szótár kiemeli a *királynő* sakknyelvi használatának „nem hivatalos” voltát, de ezt a minősítést a *ló* és a *paraszt* sakknyelvi jelentése mellett indokolatlanul mellőzi.

3. Jelentés. A jelentések meghatározásában kisebb-nagyobb pontatlanságok és súlyosabb hibák is előfordulnak.

A *futó* sakknyelvi jelentésének a meghatározása a szótárban a következő: „olyan sakkfigura, amely a saját színén a táblán keresztben léphet és üthet; futár”. Nekem ez kissé pontatlannak tűnik: nem vagyok egészen biztos abban, hogy a sakkozni nem tudó olvasó a „keresztben”-t helyesen értelmezi-e. Lehetséges azonban, hogy ez felesleges aggályoskodás. – A *lecserél* számunkra érdekes jelentésáryalátát így adja meg az ÉrtSz.: „<sakkfigurát> az ellenfél azonos v. hasonló értékű figurájáért feláldoz”. Megítélés kérdése, hogy a hasonló érték és a feláldozás mozzanata kinek a tudatában mennyire illik össze. Én érzek benne egy kis ellentmondásosságot, bár lehet, hogy alaptalanul. Talán inkább csak az a baj, hogy a szócikk ezzel a szabad példával illusztrálja ezt az áryalatot: „*Lecserélte* a futót a bástyáért”. A bástya azonban valójában erősebb figura a futónál, tehát ha a futónkért bástyát kapunk, az nem csere, hanem minőségnyeres. – A *védelem* sakknyelvi jelentésáryalátát a szótár így határozza meg:

'<sakkban> a támadás elhárítása; védekezés'. Ez nem egészen rossz, de pontatlan, valójában ugyanis a sakknyelvben a *védelem* nem a védekezést jelöli, hanem védekező jellegű megnyitásfajtát, amelyet a sötét bábokat vezető játékos alkalmaz (ilyen a francia védelem, a királyindiai védelem stb.). – A *mester* sakkbeli jelentésáryalátának a megfogalmazása sem pontos: 'a sakkozásban' versenyeken kiváló eredményt elért személy'. Ehelyett itt is lényegében azt kellene írni, amit a *sakkmester* szócikkében olvashatunk: 'olyan kiváló sakkjátékos, akit a versenyeken elért eredményei alapján az erre illetékes szerv a „mester” címmel ruházott fel' (I. még a II. 2. pontban a *nemzetközi mester* szókapcsolathoz fűzött kiegészítésemet). – Hiányos a *sakkóra* jelentésének a meghatározása: 'különleges szerkezetű óra, melynek két külön számlapon mozgó mutatói a játékosoknak a lépések megtevésére kiszabott, ill. még rendelkezésre álló időt jelzi'. Ez a leírás nagyjából igaz, de kimaradt belőle egy fontos mozzanat: a játékos a saját lépésének megtétele után lenyom egy billentyűt, ezzel hozza működésbe az ellenfél gondolkodási idejét mérő órát, tehát onnantól kezdve az ellenfél gondolkodási ideje fogy; és ez így megy felváltva a játszma kezdetétől a végéig. Elismerem: nem könnyű beilleszteni ezt az elemet az amúgy sem rövid definícióba, de szükség volna rá annak a hangsúlyozására, hogy a sakk olyan sportág, amelyben nem a versenybíró méri az időt, hanem maguk a játékosok.

A *futár* szócikkében a '<sakkban> futó, huszár' értelmezés második fele nyilvánvalóan hibás, hiszen a huszár más figura, annak a *ló* a legfontosabb (de „nem hivatalos”) szinonim megnevezése. A szótárkészítők javára szól, hogy legalább utólag, az utolsó kötet helyesbítési listájában (ÉrtSz. VII. 661) megszüntették ezt a botlást. – Az ÉrtSz. így adja meg a *csel* sakknyelvi jelentésáryalátát: '<sakkjátékban> olyan lépés, amellyel az egyik fél gyalogot áldoz abból a célból, hogy előnyös álláshoz, támadáshoz jusson'. Ezt némi jóindulattal pontatlanságnak is lehet minősíteni, de inkább hibának mondanám. Részletező magyarázat helyett kiigazításképpen a Nszt.-beli helyes megoldást idézem: '<sakkjátékban:> olyan megnyitás, amelyben vmelyik fél bábót, rendsz. gyalogot áldoz abból a célból, hogy előnyös(ebb) támadó pozícióhoz jusson'. – A *vezércsel* ÉrtSz.-beli jelentésmeghatározása pedig egészen rossz: '<sakkjátékban> a játék megnyitásának egyik fajtája, amelyben a játékos a vezér előtt álló gyaloggal lép, azzal a céllal, hogy az ellenfelet annak kiütésére csábítsa, s így a gyalog feláldozásával a vezér számára szabad utat nyerjen'. Mindebből csak annyi igaz, hogy világos a játszmat a vezére előtt álló gyaloggal kezd; a többi nem más, mint félresikerült lexicográfusi rögtönzés, de igazság szerint ennél csúnyább szót vagy kifejezést kellene használnom rá. A feláldozásra szánt gyalog valójában nem a vezér előtti, hanem a balján álló szomszédja (vagyis a futó előtti); világos a 2. lépésében ezt viszi előre, és kínálja ütésre. A vezér útjának a felszabadításában is a 2. lépésnek van lényeges szerepe, az 1.-nek önmagában kevésbé. Az kétségtelen, hogy a lényegyet igen nehéz szótári jelentésdefinícióba sűríteni, de ez nem mentség az ÉrtSz. bántóan szakszerűtlen és félrevezető megoldására.

4. Példa. Sajnos több szócikkben is találhatunk olyan szabad példát, amely suta, mesterkélt. Azt hiszem, bővebb kommentár nélkül is érthető, mire gondolok, elegendő a pusztá idézés: *megjítaszik*: „*Megjítssza sakkban a vezércselt*”; *ráver*: „*Sakkban rávert tavalgy ellenfelére*”; *reménytelen*: „*A sakkozó helyzete reménytelen*”; *veszít*: „*A sakkban egy tisztet veszítet*”.

Míg ezek csupán ügyetlenségnek nevezhetők, az *ellencsel* példája súlyos hibának: „A sakkozó ügyes *ellencsele* megakasztotta a vezér támadását”. Ez olyan benyomást kelt, mintha az ellencsel valami ravasz védekezési fogás, fortély, trükk volna. Valójában azonban megnyitási változat, amelyben a játékos maga is csellel felel az ellenfele cseljátékára, azaz cselgyalogot kínáló megnyitására (I. a III. 3. szakaszban a *csel* nagyszótári meghatározását).

A *megnyitás* sakknyelvi jelentésének a megfogalmazása jó: '<sakkozásban> a játszma megkezdésének bizonyos módja'. A szócikk ezt néhány megnyitásnév említésével toldja meg: „*Francia, olasz, spanyol, szicíliai megnyitás*”. Itt viszont már baj van: az *olasz megnyitás* és a *spanyol megnyitás* élő elnevezés, a másik két megnyitás neve viszont *francia védelem* és *szicíliai védelem*.

5. Idézet. A jelentést illusztráló irodalmi idézettel szemben természetesen nem lehet olyan kifogást emelni, mint a szabad példával szemben, hiszen az idézet tartalmának helytállóságáért nem a lexicográfus felel. Szeretnék mégis egy esetet megemlíteni annak a szemléltetésére, hogy amit a szép-irodalmi szerző ír, az a sakknyelv szakmai oldalát tekintve nincs mindig rendjén: „Nem ismerte a *sakkszabályokat*, s nem tudta, hogy [...] a tábla utolsó *vonálára* felvezetett *parasztból* királyné

lesz” (a *paraszt* szócikkében, Karinthy Frigyesztől). Nem állítom, hogy ez nagy hiba, de a *vonat* a sakknyelvben a függőleges sort jelenti, a vízszinteseknek *sor* a nevük.

IV. Az ÉrtSz. és utódai

Elemzésem most következő szakaszában azt tekintem át, milyen változásokon ment keresztül a (szűkebb értelemben vett) sakkterminológia szerepeltetése az ÉrtSz.-hoz képest az ÉKsz. két kiadásában, majd a Nszt. eddigi megjelent köteteiben, továbbá saját korábbi javaslataimra (vö. Horváth 2010a) és sorsukra is kitérek.

Változások természetesen két irányban is történtek az ÉrtSz. és az ÉKsz.¹ között: egyrészt megszűnhetett a sakk említése, sőt kimaradhatott maga a szó is; másrészt az ÉKsz.¹-ban újdonságként jelentkezhetett a sakknyelvi jelentés, sőt maga a címszó is.

1. A sakkterminus kiesése. Először azokat az eseteket sorolom fel, amelyekben az ÉrtSz. még megadja a sakknyelvi jelentést (közvetlenül vagy példa révén), az ÉKsz.¹ megfelelő címszava azonban már nem: *királyné, ugró, fika; leemel, véd^(v), elhárít; parti², megnyit, csel, ellencsel; megfejtés; –* szókapcsolatban: *ad¹* (de l. ÉKsz.¹ *sakk* a.), *bekap, mond, tart* (de l. ÉKsz.¹ *sakk* a.), *tartás*.

Mi lehet a mellőzés oka? Bizonyos, hogy nem az a (bő) tíz év, amely az ÉrtSz. és az ÉKsz.¹ megjelenése között eltelt. Szerintem kétségtelen, hogy egyszerűen felfogásbeli különbségről, lexicográfusi döntésekről van szó. Az ÉKsz.¹ tömörebb, kevésbé differenciált jelentésstruktúrájú, valamint a szinkroniát következetesebben szem előtt tartó szótár az elődjénél. A sakknyelvi jelentés kihagyását ez többnyire meg is magyarázza. – Például az *ugró* ’huszár’ elavultságát és a *fika* ’gyalog’ ritka voltát már az ÉrtSz. is jelezte, tehát nem csoda, hogy az utódja megvált tőlük. A *leemel, véd¹, elhárít, megfejtés* megfelelő jelentését az ÉKsz.¹ az elődjénél általánosabban, differenciálásra, specializálásra nem törekedve fogalmazta meg, így a sakknyelviségre sem tért ki. A *megnyit* kevésbé jellegzetesen sakkszó, mint a *megnyitás*, ezért érthető, hogy a sakknyelvi jelentést az ÉKsz.¹ csak a főnévnl tartotta meg. – A *csel* sakknyelvi jelentésárnyalatának elhagyása valószínűleg abból következik, hogy az ÉKsz.¹ az ÉrtSz. rossz definícióját vette figyelembe; kár érte. Az sem helyeselhető, hogy a *parti²* szócikkéből eltűnt a sakk. – Az itt felsorolt szókapcsolatok közül a *sakkban tart* és a *sakkot ad* a legfontosabbak; ezeket az ÉKsz.¹ meg is tartotta, de nem az igének a szócikkében, hanem a *sakk* alatt közölte; ezzel a megoldással szemben nem lehet kifogást emelni.

Annak sem diakrón különbség, hanem lexicográfiai megfontolás a magyarázata, hogy azoknak a sakkszavaknak a többségét, amelyek az ÉrtSz. szócikkeinek csupán az utalási szakaszában szerepelnek, az ÉKsz.¹ nem vette át. A kéziszótárban ugyanis utalási szakasz nincsen: amit az utalók szereplőiből az ÉKsz.¹ átvesz, annak címszói rangot kell adnia. (Az ilyen átminősítés eseteit az ÉKsz.¹ újdonságai között sorolom fel.)

2. Az ÉKsz.¹ sakknyelvi újdonságai. Az esetek egy részében az jelent újdonságot, hogy az ÉKsz.¹ sakknyelvi jelentést is ad olyan címszavaknak, amelyek az ÉrtSz.-ban még ilyen nélkül szerepeltek. Máskor pedig maga a címszó is új az ÉrtSz.-hoz képest.

Jelentésbeli újdonságot ezekben a szócikkekben találunk: *csikó; csere¹, elsáncol; felad, függő, borítékol*. Egyiküket sem történeti változás juttatta a szótárba, már az ÉrtSz. ugyanígy felvehette volna őket; többségükkel az ÉKsz.¹ az elődjének a súlyos mulasztását pótolta. Kivételnek a *csikó* tekinthető: nem nagy hiba, hogy az ÉrtSz. nem tüntette fel a (nem hivatalos, sőt kissé szlenges ízű) ’huszár mint sakkfigura’ jelentést; de nem baj, hogy ennek ellenére ezt az ÉKsz.¹ megtette. – A *függő* melléknévként, a *függő játszma* szókapcsolatban jelenik meg. – A *borítékol* az ÉrtSz.-ban még csak ’borítékoz’, azaz ’íratot, nyomtatványt, pénzt> sorozatosan v. folyamatosan borítékba tesz, rak’ jelentésű. A belőle (hibaként) hiányzó sakknyelvi jelentést (’sakkversenyen a játszma félbeszakításakor a folytatás 1. lépésének leírását borítékba zárja’) az ÉKsz.¹ pótolja. Az ÉKsz. egyik kiadásában sincs még meg viszont az a valószínűleg sakknyelvi gyökerű (vö. Horváth 2010a: 330) jelentés, amelyet a Nszt. így határoz meg: ’<vmely döntés, választás, kutatás stb. eredményét, ill. vmely jövőbeli esemény bekövetkezését> előre látja, megjósolja, ill. biztosítja’. Figyelembe véve azt, hogy

a Nszt. idetartozó példái az 1990-es évekből valók, a kéziszótári hiány nem is meglepő. Másfelől az is a képhez tartozik, hogy „a sakknyelvi *borítékol* már elavulóban van, ugyanis mintegy másfél [ma már két] évtizede (a sakkprogramok megerősödése és térhódítása miatt, valamint a versenyek lerövidítésére) a sakkversenyzésből kiszorultak a függőjátszmák” (Horváth 2010a: 330).

Címszóként is újdonságok az ÉKsz.¹ anyagában a következő sakkterminusok: *patt, susztermatt, sekk; sakk-könyv; vezérgyalog; rosál, vezércsere; királyindiai, végjáték; szekundáns*. Akárcsak a jelentésekről, róluk is elmondható, hogy már az ÉrtSz. felvehette volna őket. Nagyobb részük szerepeltetése súlyos mulasztás pótlásának tekinthető. Nem érvényes ez a *királyindiai*, a *vezércsere* és a *vezérgyalog* esetére (ennek az indoklásához l. Horváth 2010a: 328–9). – A II. 2. pontban szóltam már arról, hogy a *sekk* az ÉrtSz.-ban is felbukkan, noha nem címszóként. Valamelyest hasonló ehhez, bár nem sakknyelvi vonatkozással, a *szekundáns* esete: az ÉrtSz.-ban nem címszóként, hanem a *segéd* szócikkében szerepel, a ’párbajsegéd’ jelentés szinonimájaként; egyelőre nem sikerült megállapítanom, hogy a *szekundáns* mióta része a sakkterminológiának.

Az ÉrtSz.-ban csupán utalási szakaszban, jelentés nélkül megjelenő sakkterminusok egy (igaz, kisebb) része kéziszótári címszó lett. A legtöbbjük *sakk* előtagú összetett szó: *sakkbajnok, sakkfeladvány, sakkjátszma, sakkolimpia, sakkparti, sakkrovat*. – Csak a *kényszerlépés* nem ilyen. A jelentés hiányában azt sem tudhatjuk biztosan, egyáltalán terminusként került-e az ÉrtSz. *kényszer* szócikkébe. Az ÉKsz.¹-ében mindenestre sakknyelvi és sakknyelven kívüli (választékosnak minősített) jelentéssel is szerepel: ’sakkban a játszma állásából kényszerűen folyó előnytelen lépés’, illetőleg ’kényszerhelyzetből fakadó cselekedet, intézkedés’. A kettőnek a viszonya, az elsődlegesség kérdése tisztázásra vár.

A II. 1. pontban már említettem azt a furcsa egyenetlenséget, hogy a sakkjátszma kezdeti szakaszának bőséges a képviselete az ÉrtSz. címszóanyagában, míg a *középjáték* és a *végjáték* hiányzik onnan. Az ÉKsz.¹ sakkterminusai között már a *végjáték* is megtalálható. A *középjáték* címszó szintén megjelenik, de csak labdarúgásbeli, ’mezőnyjáték’-féle jelentéssel.

3. Az ÉKsz.² sakknyelvi újdonságai. A régebbi változatot mintegy harminc évvel követő átdolgozott kiadás mind a jelentéseket, mind a címszóállományt tekintve tartalmaz sakknyelvi újdonságokat.

Azzal, hogy a *középjáték* szócikkében végre megjelenik a sakknyelvi jelentés is, megszűnik a játszma szakaszainak a képviseletével kapcsolatos egyenetlenség. Szintén régi mulasztást, bár kevésbé súlyosat pótol az, hogy a *zászló* szócikkébe bekerül ez a jelentés: ’sakkórának a gondolkodási idő leteltét jelző alkatrésze’.

Új sakkcímszavak a második kiadásban: *patthelyzet; sakkbáb, sakkmérkőzés, sakkprogram; berosál, lenyer; vezéárdozat; vakjátszma, vakszimultán*. – Nagyobb részük már az első kiadásban, sőt az ÉrtSz.-ban is szerepelhetett volna. – Természetesen nem ilyen a modern technika vívmányát jelölő *sakkprogram*. – A *sakkmérkőzés* már az ÉrtSz.-ban is felbukkant, de nem címszóként, hanem az *elvesz*² és a *táblás* példái között. – Az ÉKsz.² azt is megmutatja, hogy a sakknyelvből a *patthelyzet* és a *vezéárdozat* a sajtónyelvbe, a *berosál* pedig az argóba is átkerült. Ehhez egyrészt azt a megjegyzést szeretném hozzáfűzni, hogy a *patthelyzet* a sakknyelvben ritkán használt szó, sokkal jellemzőbb nála a *patt*; másrészt azt, hogy a *patthelyzet* a sajtónyelven kívül a mindennapi társalgásban is elő-előfordul. Ami pedig a *berosál* sakknyelvin kívüli minősítését illeti, a Nszt. szerint nem az argóhoz, hanem a bizalmas nyelvhasználatához tartozik. Én a harmadik, köztes megoldást tartanám a legjobbnak: a szlengezh sorolást.

Van két olyan sakkterminus is, amelyek az ÉrtSz.-ban még csak előtagi utalásban szerepeltek, majd az ÉKsz.¹ nem vette át őket, az ÉKsz.² viszont igen: *királyszárny, sakk-készlet*.

A régebbi kiadással szemben az átdolgozottban megvan a *lépéskényszer* címszó, de csak ebben a jelentésben: ’az a helyzet, körülmény, amely hatására vki cselekedni kényszerül’. Hiányzik tehát a sakknyelvi: ’olyan helyzet a sakkjátszmában, amelyben a játékos amiatt, hogy rá hárul a lépés kötelessége, kénytelen az állását elrontani’. Kár, hiszen a szócikkbeli jelentés valószínűleg a sakknyelvből fejlődött.

4. A Nszt. sakknyelvi újdonságai. Szemlélnemk ebben a szakaszában két fontos tényezőt feltétlenül érdemes figyelembe venni. Az egyik az, hogy a Nszt. megjelenítése eddig a *d* kezdőbetűs címszóanyag közepéig jutott el, és ez természetesen a terminusok vizsgálatának a határát is kijelöli. A másik pedig az, hogy a Nszt. nemcsak értelmező, hanem történeti szótár is. Ez egyfelől kitágítja a lehetőségeket, hiszen ma már nem használatos terminusok szerepeltetésére is sor kerülhet. Más-

felől az adatolási kényszer miatt korlátozza is őket: a szótárban csak olyan jelentés kaphat helyet, amely írott forrásból dokumentálható, még hozzá nem is „akármilyenből”, hanem a Nszt. „kanonizált” forrásainak valamelyikéből. Abban viszont persze a Nszt. hasonlít az ÉKsz. kiadásaihoz, hogy újdonságainak egy része csupán jelentésbeli, más részük viszont a címszóállományt is érinti.

Csakis a szótár történeti jellegének köszönhető, hogy a *bolond* szócikkébe bekerülhetett a régi nyelvi 'futó' jelentés (1792: Mindenés Gyűjtemény). Érvényes ez a *dáma* 'vezér' jelentésére is (1787: Bécsi Magyar Műzsa); itt azonban visszaülthetnek a II. 3. pontra: a *dámát áldoz* szerkezet szabad példaként felbukkan az ÉrtSz. *áldoz* szócikkében.

Elődei mulasztását pótolta a Nszt. azzal, hogy az *alapállás*, a *beüt* és a *cserél* szócikkébe felvette a sakknyelvi jelentésárnyalatot (az utóbbi kettőhöz vö. Horváth 2010a: 324, ill. 325), a *centrum*éba pedig (egybesűrítve) voltaképpen két ilyet is (ehhez pedig l. Horváth 2010a: 323). Javaslatom ellenére (vö. Horváth 2010a: 324) sem került viszont sor efféle mulasztás pótlására a *betol*, *bevezet*, *bevisz* igék szócikkeiben, főleg adatolási akadály miatt. Szerintem ennél nagyobb baj, hogy a *benéz* szócikke nem tünteti fel a sportnyelvre (többek között a sakknyelvre is) jellemző 'elnéz, nem v. későn vesz észre' jelentést (kissé részletesebben l. Horváth 2010a: 324). Érthetőbb, valamint adatolási nehézséggel is indokolható, hogy a *demonstrátor* és *demonstrál* szócikkek nem közlik a sakknyelvi jelentésárnyalatot (vö. Horváth 2010a: 325–6).

Új címszó lesz a Nszt.-ban a *sakkasztal*; ez az *asztal* szócikkének összetételi utalásából derül ki. A *sakkautomata* viszont nem kap majd címszói rangot, hiszen csupán utótagi utalásban tünteti fel az *automata* szócikke. Címszó lett a Nszt.-ban a *beáldoz*, de sakknyelvi jelentés nélkül (ennek értékeléséhez l. Horváth 2010a: 328). – Javaslatom ellenére (vö. uo.) sem került be viszont a Nszt. címszavai közé a *bemattol* és a *besáncol*, részben adatolási akadály miatt. Velük kapcsolatban a nem sakkzókók tájékoztatására megjegyzem, hogy nem az utóbbi két évtized *be* igekötőző divatja szülte őket, bár gyakoriságukat nyilván növelte.

Nem új címszó, hanem lexicográfiai szempontból új megoldás, hogy a *sakkcsapat* a Nszt.-ban a *-csapat* alcímszavaként, vagyis úgynevezett utótagi bokorban kapott helyet.

5. Saját korábbi javaslataimról. Mint már többször is utaltam rá, egy korábbi cikkemben (Horváth 2010a) javaslatokat tettem sakknyelvi jelentések, illetve címszavak szerepeltetésére az ÉKsz. reménybeli újabb kiadása, valamint a Nszt. számára. Mostani áttekintésemben már szó esett ezek egy részéről, beleértve sorsukat is.

Az eddig itt még nem említett felvetéseim egy részét a Nszt. eleve nem vehette figyelembe, hiszen az *a*, *á* kezdőbetűs kötet már jóval korábban, 2006-ban megjelent. Ennek a kötetnek az anyagából az *állás* és az *átló* sakknyelvi jelentésárnyalatát, valamint az *alapsor* címszót hiányoltam.

Hogy a többi javaslatomból a Nszt. mit tud és akar majd figyelembe venni, az természetesen csak a jövőben derül ki. Az érintett címszavakat most csupán kommentár nélkül sorolom fel, a javaslatok tartalmáról az érdeklődő olvasók 2010-es cikkemből tájékozódhatnak. – Javasolataim sakknyelvi jelentésekkel kapcsolatban: *vonat*, *sor*; *figura* 'tiszt'; *sánc*; *elnéz*, *elnézés*; *tengerikígyó*; *lóg* [két jelentés!], *leesik* [két árnyalat!]; *tábla* [második sakkjelentés!], *táblás* [főnév is!]; *epreszik*; *döntetlen*; *körmérgőzés*. – Javasolataim címszó felvételére: *sakkvilágbajnok*; *nagyátló*; *könnyűtisz*, *nehéztisz*; *szalonremi*; *értékszám*; *zónaverseny*; *tornakönyv*.

V. Tervek

Befejezésül, kitekintésképpen szeretném megemlíteni néhány további tervemet a sakknyelv kutatásával kapcsolatban.

Az értelmező szótárak sakknyelvi anyagának áttekintése után célszerű volna hasonló elemzést végezni etimológiai szótárainkra nézve is. Ennek az eredményeit a készülő *Új magyar etimológiai szótár* (= ÜESz.) is hasznosíthatná.²

² A szótár munkálatai az MTA Nyelvtudományi Intézetében Gerstner Károly vezetésével a K 83540-es OTKA-projekt keretében folynak; mostani tanulmányom megjelenését is ez a projekt támogatta.

Több alkalommal is foglalkoztam már az első magyar sakk-könyv (Sách 1758) nyelvezetével, szókészletével (pl.: Horváth 2010b, 2010c, 2010d, 2011). Mivel azonban a magyar sakkterminológia megalapozásában nem ennek, hanem a másodiknak (Rozsnyay 1860) volt kulcsszerepe, annak a szókészlete is vizsgálatot érdemelne.

Végül egy másfajta feladatot kívánok megemlíteni. A sakknyelvi helyesírásban sok a tisztázatlan részlet, a bizonytalanság, a következetlenség. Jó lenne felmérni ezt a területet és javaslatokat tenni a rendezésére.

SZAKIRODALOM

- ÉKsz.¹ = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás*. Akadémiai Kiadó, [Budapest].
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth László 2010a. Sakknyelv, Kéziszótár, Nagyszótár. *Magyar Nyelvőr* 134: 321–31.
- Horváth László 2010b. A magyar sakknyelv történetéből. *Magyar Nyelv* 106: 59–78.
- Horváth László 2010c. Az első magyar sakk-könyv etimológiai statisztikája. *Magyar Nyelvőr* 134: 421–36.
- Horváth László 2010d. A sakk mint hadijáték az első magyar sakk-könyv nyelvhasználatában. In: Ronkovicz József – Göcze István (szerk.): *Stratégiák és a sakk*. [Elektronikus dok., CD-R.] Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Kossuth Lajos Hadtudományi Kar, Budapest. 7 lap.
- Horváth László 2011. Неисследованная часть лексики: терминология шахматной игры в финно-угорских языках. In: Csúcs, Sándor – Falk, Nóra – Tóth, Viktória – Zaicz, Gábor (eds.): *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum, Piliscsaba 9–14. VIII. 2010. Pars IV. Dissertationes sectionum: Linguistica*, Piliscsaba, 140–5.
- Horváth László 2012. A sakk világának nyelvi képe az értelmező szótárban. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. [Magyar Szemiotikai Tanulmányok 25–26.] Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 64–8.
- Horváth László 2014. *Időzavar. Édes Anyanyelvünk* 36/2: 11.
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–2013. *A magyar nyelv nagyszótára I–V*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Rozsnyay Mátyas 1860. *A sakkjáték elemei. Vezérfonal a sakkjáték megtanulására. Kezdők számára*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Sách 1758. *Sách, avagy királyos játéknak szabott rend-tartási*. Buda.
- Tompáné Kmetovits Erzsébet 2003. Sportnyelvi eredetű szavak és kifejezések újabb köznyelvi szó- és szóláskincsünkben. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Sportnyelvünk a 21. század elején*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest, 211–23.

Horváth László
tudományos főmunkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Horváth, László

The language of chess in defining dictionaries

The author has been studying the history of Hungarian chess terminology for years now. In this paper, he looks at how chess terminology and chess as an activity are represented in *The Defining Dictionary of Hungarian* (1959–1962). Chess-related items are classified, on the one hand, in terms of what lexicographic status or position they have in the entries of the dictionary, where the possible ranks/positions are headword, collocation, (free) example constructed by the lexicographers, or literary citation illustrating the word's meaning. On the other hand, the author investigates whether

the headword of a given chess-related entry is a central or peripheral member of the terminology of chess, or else it falls outside that terminology. Lexical labels, semantic definitions, free examples and citations are submitted to a critical assessment. It is also presented how the chess-related material of *The Defining Dictionary of Hungarian* differs from that of either edition of *A Concise Dictionary of Hungarian* (1972, 2003), and from that of the volumes of *A Comprehensive Dictionary of Hungarian* published so far (2006–2013). In conclusion, the author mentions some of his plans for the future with respect to the research on chess terminology.

Keywords: Hungarian defining dictionaries, chess terminology, lexicographic function, centre and periphery, comparison of dictionaries

Érzelemkifejezési módok a digitális kommunikációban: emotikonok és reakciógifek

1. Célkitűzés

A reakciógifek az interneten a nonverbális kommunikáció új formáját jelentik, célom e mozgóképes jelek ismertetése és vizsgálata. A (net)nyelvészeti kutatásoknak a digitális kommunikációval kapcsolatos alaptételeit áttekintve bemutatom, hogy milyen eszközök szolgálnak az interneten a nonverbális jelzések átadására. A munkát egy empirikus vizsgálaton alapuló, a reakciógifekkel foglalkozó esettanulmánnyal zárom.

2. A digitális kommunikáció nyelvészeti vizsgálatának alapfeltevései

2.1. Technológiai determinizmus

A digitális kommunikáció nyelvészeti (azon belül is kifejezetten pragmatikai) szempontú vizsgálatára bizonyos fokú (erőteljesebben vagy gyengébben jelentkező) technológiai determinizmus jellemző: e munkák alapfeltevése, hogy a technológia vagy a médium lehetőségei és korlátai meghatározzák a (nyelvi) viselkedést. Úgy is mondhatjuk, hogy a digitális nyelvvaltozat (a digilektus, vö. Veszelszki 2010) – technikailag-technológiailag determinált jellege miatt – folyamatosan lépést tart az informatikai-technikai újításokkal, ezáltal maga is folyamatos változásban van. Herring, Stein és Virtanen (2013: 7) megfigyelése szerint minél erősebb valamely kutatónál a tiszta technológiai determinizmus igénye, annál inkább hajlik arra, hogy a különböző nyelvek internetes használatában univerzálékat és konvergenciát keressen.

2.2. Írásbeliség és szóbeliség: a digitális kommunikáció hiányos vagy új mód?

A technológiai determinizmus mellett a netnyelvészet további jellegzetessége az offline kommunikációval való összehasonlítás, a különbségkeresés. Az első netnyelvészeti munkák az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején jelentek meg. Ezek középpontjában az online szövegnek a beszélt nyelvhez és íráshoz való viszonya állt (Ferrara–Brunner–Whittemore 1991; Koch–Österreicher 1994; Thaler 2003; magyarul: Bódi 2004). A(z akkor még nem így nevezett) netnyelvészet művelői kezdetben, az 1990-es évek elejétől kezdve a dichotómiaként értelmezett szóbeliséghez-írásbeliséghez való újszerű viszonyban látták a digitális kommunikáció legfőbb sajátosságát (Dürscheid 1999). Ferrara, Brunner és Whittemore (1991) írott interaktív regiszterről szólnak, és az új regiszter egyik legfontosabb jellemzőjének az írásos kommunikációban a dialogikus elemek erősödését tartják. A Koch- és Österreicher-féle konceptuális és mediális írásbeliség/szóbeliség elméleti keretében (1994) a digitális kommunikáció (kiemelten pedig a cset műfaja) az időbeli közelség és térbeli távol-

ság kategóriái alapján mediálisan az írásbeliséghez, de konceptuálisan a szóbeliséghez kapcsolható. A csevegést és a vele rokon műfajokat írott kváziszóbeliségnek (Wirth 2005: 71), írott csevegésnek (Wirth 2005: 72) nevezik. A digitális kommunikációra vonatkozó magyar elnevezésekben is a szóbeliség-írásbéliség aspektusa a hangsúlyos. Ez a szemlélet tükröződik a Walter J. Ong (1982) nyomán a magyar szakirodalomban is bevezetett másodlagos szóbeliség (Nyíri 1990; Balázs 2005), Bódi Zoltán szimbolikus írásbeliség és új beszélnyelviség (Bódi 2004, 2005), Érsok Nikolettá virtuális írásbeliség (Érsok 2003) fogalmában. Az egyik, jelenleg leginkább elfogadott nézet szerint a digitális kommunikáció nyelvhasználata nem sorolható be a szóbeliség-írásbéliség dichotómiába, úgy is mondhatjuk, a szóbeliség és az írásbéliség között oszcillál (Wirth 2005).

A már nem csupán vitatottnak, hanem meghaladottnak tartott meglátás szerint a digitális szöveg a beszélt és írott nyelvhez viszonyítva hiányokat mutat („szegényesebb”, vö. Brennan 1998: 1). A korai munkákban e viszonylagos hiány és kompenzációja szolgál magyarázatul több, a digitális kommunikációra jellemző jelenség (például az emotikonok és a performatív akciósók, mint a csillagok között megjelenő **inTegeT**) használatára. Ennek megfelelően az 1990-es évektől kezdve az érdeklődés a strukturális jellemzők (emotikonok, rövidítések, akronimák, inflektívák) felé fordult (Dürscheid 2005; Wirth 2005, magyar példák: Bódi–Veszelszki 2006; Veszelszki 2007, 2009, 2010).

A beszélt nyelvi, a (hagyományos) írott szöveg és a digitális szövegek különbségének másik magyarázati módját a nyelv játékos karaktere adja: a beszélt nyelvhez képest rögzített, ám a hagyományos írásbeliséghez viszonyítva több résztvevős, a normákat lazábban kezelő kommunikáció sajátos meta-nyelvi reflexióra, ezáltal nyelvi játékokra ad lehetőséget (Danet 2001; Herring 2013). Az újabb vizsgálatok nem az írásos és beszélt kommunikációhoz képest történt elszegényedést, hiányokat emelik ki, hanem azt állapítják meg, hogy a digitális kommunikáció ezekhez viszonyítva más természetű, új szöveglétmód. Az új formák a médium sajátos feltételeiből adódnak, és ahhoz alkalmazkodnak, emellett egyre inkább erősödik a médiumhoz kapcsolódó metapragmatikai tudatosság (Herring–Stein–Virtanen 2013: 9).

3. Vizualitás a digitális kommunikációban

A korábbi szövegtovábbítási technikákhoz képest lényegesen nagyobb szerepet játszik az infokommunikációs technológiában a vizualitás (vö. Schriftbildlichkeit, Bildschriftlichkeit; Krämer–Cancik–Kirschbaum–Totzke 2012; Schlobinski 2009: 6). A Gutenberg-galaxist követő, visszatérés az archaikus típusú kommunikációhoz mozzanat a Gottfried Boehm-féle ikonikus fordulat (*ikonische Wende*; W1, Boehm 1994), W. J. T. Mitchell terminusával a képi fordulat (*pictorial turn*; Mitchell 1992, 1994). A technikai lehetőségek fejlődésével a képi kommunikáció egyre mindennaposabbá válik, a képáradat állandóan növekszik (Giulani 2006: 185), a szinte határtalan képprodukciónak világos átfogó hálózattá alakul, amely elől nincs menekvés, sőt egyesek a képek mindenütt jelenvalóságáról beszélnek (Maar 2006). A képáradat – kultúrkritikusok, pszichológusok, médiakutatók szerint – odáig vezethet, hogy a kimondott és írott szó átadhatja egyeduralmát a képnek (a *homo loquens et audiens*ből *homo videns* lesz, l. Giulani 2006: 185). Az átfogó témakör egyfajta magyarázatul szolgálhat, hogy a képeket kulturális kontextustól és nyelvismerettől függetlenül is meg lehet érteni, és komplex folyamatokat is leegyszerűsítve tudnak ábrázolni (Maar 2006: 11–4). A verbális nyelv lineárisan dekódolható, konvencionálizált szimbólumaival szemben a vizuális nyelv könnyen és gyorsan dekódolható. A képek nem állnak a tudat befolyása alatt, megkerülik az észet, szuggesztív erejüknek fogva befolyásolják gondolkodásunkat és érzéseinket (Giulani 2006: 185).

A vizualitás térnyerésére a digitális kommunikációban példaként szolgálhatnak a közösségi oldalakra feltöltött (profil)képek, a selfikészítés (a felhasználó önmagáról készít fotót, amelyet általában szerkesztés után feltölt valamely közösségi oldalra; az elnevezés a *selfie* angol szó magyarul fonetikusán írt változata), az operációs rendszerek vizuális és ikonokat használó kezelőfelülete, a képviccek és mémek – és az emotikonok, illetve a reakciógifek.

4. Érzelemkifejezési módok az interneten

Az érzelmelekifejezés újszerű módjai tűnnek fel az interneten: a hagyományos írásbeli szövegekben megszokott explicit verbális érzelmelekírások, illetve a felkiáltások (*interjections, exclamations*) mellett a digitális szövegekben megjelennek a verbális szmájlik (pl.: *facepalm, headdesk*), az aszteriszkek között közölt, szótórszerű inflektívák (német példa: **daumendrück**; magyar példa: **integet**), illetve a képi módok: az emotikonok és a reakciógifek. Christa Dürscheid (2005: 94) az emotikonokat és az inflektívákat az internetes kommunikáció strukturális jellemzői közé sorolja. E formák rövid áttekintése után a vizualitást és – a mozgóképes jelleg révén – az időbeli aspektust egyesítő érzelmelekifejezési mód, a reakciógif kommunikációs sajátosságainak járok alaposabban utána.

4.1. Verbális szmájlik és inflektívák

Szemiotikai szempontból a hagyományos írásbeli szövegek (pl. egy magánlevél) a beszélő lelkiállapotát szimptomák által impliciten, ezzel szemben a digitális kommunikáció (különösen a csetelés műfaja) konvencionális szignálok által, expliciten jelöli. Példaként hozható erre a következő érzelmelekifejezés: a hagyományos levelekben inkább az *ah!* vagy *ó!* interjekció jelenik meg, ezzel szemben csetes szövegben jellemző a performatív akciószóok használata, mint az **empfindsamsei** (Wirth példája magyarra így fordítható: **elérzékeny**).

Érzelemkifejező jelek az írott formában a gesztusleíró kifejezések, amelyeket verbális szmájliknak neveztem el. Ezek olyan szavak vagy kifejezések, amelyeket online kommunikációban (például cseteléskor) a gesztusok vagy mimika verbális, de a hosszadalmas érzelmelekírásához viszonyítva gyorsabb jelölésre használnak. Például a *facepalm* arra a gesztusra utal, amelynek során a beszélgetőpartner idegességében, zavarában, meglepetésében kezébe temeti arcát. Internetes kommunikációban szégyen, frusztráció, sokk vagy bármilyen ellenézés jelölésére használják. Olyan szófordulat, reakció, amellyel egy ostoba, neveléses kijelentést minősít a használó. Mind írott kommunikációban (rendszerint **facepalm** alakban), mind a szóbeli társalgásban előfordulhat (sőt van hozzákapcsolódó emotikon is: ez a *m-* (vagy *m-/* jel). Az *arcpálma* a *facepalm* (szó szerint: 'arctenyér') magyarosított verziója. A szóalkotás érdekessége, hogy a *facepalm* kifejezés majdnem tükörfordítás (*face* 'arc'), ám a *palm* szót nem *tenyérként*, hanem hangzáshasonlóság alapján, a szó másik jelentésével *pálmaként* magyarították a nyelvhasználok. Szövegben így fordulhat elő: *Úristen, ezt nem gondolod komolyan! arcpálma*. Fokozása a *double-facepalm*, vagyis a kétkezes *facepalm*. Gesztusleíró kifejezés, verbális szmájli továbbá a *headdesk* 'arc-asztal', amely az idegességében a fejét az asztalba ütögető embert jelenti. Ez a *facepalm* erőteljesebb verziója. Hasonló jel még a *face fault*, amely arra utal, hogy az azt használó a földre térdelve, a fejét hátulról fogja megrökönyödésében. Mind a *facepalm*, mind a *headdesk* gyakori és kedvelt mémelem (a mémekről: Veszelszki 2013a és 2013b).

Ezek az alakok a (német) inflektívákhoz hasonlítanak, amelyek a képregények angolból németre fordított nyelvezetéből kerültek a digitális kommunikáció jellegzetes szövegformáiba. Az inflektívák infinit, nem ragozott igealakok, amelyek az egyes mozdulatokat, cselekvéseket ige-tövekkel fejezik ki, például: ném. *grins* < *grinsen* 'vigyorog', ném. *heul* < *heulen* 'ordít', ném. *dichknuddel* < *ich knuddel dich* 'megszeretgetlek'. Az inflektívákat a német nyelvben az 1950-es évekbeli Micky Mouse-képregények fordítójától, Erika Fuchstól eredeztetik, aki az angol, úgynevezett „sound word”-öket ily módon ültette át németre (a fordító keresztnéve után humorosan erikativoknak is nevezik e szóalakokat; Schlobinski 2009: 20–1). Crystal (2008: 184) e hangutánzó és hangfestő szavakat a fatikus kommunikáció fogalmával kapcsolja össze: a nyelvnek az embereket összekötő, „kellemes légkört teremtő” szociális funkciója valósul meg általuk. Crystal példája a *grin* 'vigyor' és rövidítése *g-ként*.

A metaszinthez kapcsolható akcióleíró kifejezéseket a nem metasztintú nyelvi egységektől rendszerint aszteriszkek (*) különítik el. Például: *ich gehe jetzt schlafen *wink** (jelentése: 'megyek aludni *integet*'); forrás: Fix 2001: 60); **sóhaj* végülis még elérem a négyes vonatot* (Facebook-komment, saját gyűjtés); *ez annyira gáz *facepalm** (cset, saját gyűjtés). Emellett a csillagozás kiemelésre is szolgál (Crystal 2001: 35). A csillagozás mellett további hangsúlyozásra utaló jel az alsó vonal: a mondanivaló kiemelését (félkövérre, azaz bolddá tételét) szolgálja a hangsúlyozandó szó-

vegrész elé és utána tett alsó vonalak használata. Például: *figyelj nem mondom 2x* (cset, saját gyűjtés); *Daily WUT: a buszra biturbó sebességgel felszálló idősen véletlenül beleül egy nyugdíjas bácsi ölébe, mondván másfelé nézett, és nem vette észre – azért ez már stílus, nem? A következő mondatban már be is mutatkozott. Így élünk.* (Facebook-üzenőfal, saját gyűjtés).

4.2. Emotikonok

Az emotikonok érzelemkifejező grafikus jelek, olyan karakterkombinációk, amelyek a (tényleges vagy virtuális) billentyűzet, illetve grafikus jelek segítségével jeleníthetők meg. A kép (az emotikonok) és a szöveg erőteljes interakciója révén kép-szöveg konglomerátumok jönnek létre, amelyekben a kép és a szöveg kölcsönösen kiegészítik, kontextualizálják és értelmezik egymást. Vizsgálatok szerint az emotikonok egyrészt kontextus nélkül értelmezhetetlenek, vagy csupán nagyon általános jelentéssel rendelkeznek, másrészt viszont segítenek a gépelt (írott) szöveg félreérthetőségének a kiküszöbölésében (vö. Bódi–Veszelszki 2006).

Az emotikonoknak két fő típusa van: Az első ASCII-karakterekből, nagyjából írásjelekből épül fel. E típusnak számtalan variációja alakult ki az állítólag Scott E. Fahlman által 1982-ben leírt, két első forma: :-) és :-(után. Míg a „nyugati” szmájlikban az emberi arc kilencven fokkal elfordítva fedezhető fel, addig az emojik (japán, koreai vagy ázsiai arcjelek) az arcot elfordítás nélkül jelenítik meg, erre példák a következők: (>_<) (¬_¬). A másik jellemző emotikonfajtához grafikus (kép)fájl kapcsolódik. Ez utóbbinak is két fő alkatégoriája van: a statikus és a dinamikus (mozgó) emotikonok. A dinamikus, azaz animációval ellátott emotikonok – a mozgás komponense miatt – rokonságot mutatnak a reakciógifekkel.

4.3. Reakciógifek

Míg az emotikonok vagy írásjelekből épülnek fel, vagy kapcsolódik hozzájuk egy grafikus fájl, és lehetnek statikusak és dinamikusak is, addig a reakciógifek egy rövid mozdulatsort megjelenítő mozgóképek (pl.: W2). Az alaposabb meghatározásukat az 5.1. pontban adom meg. Számos gifgyűjtő oldalt találhatunk az interneten, amelyek önhirdetése igen beszédes a kép és szöveg viszonyát illetően: „Hatásosan kell érvelned? Mondd el gif-fel. Használj reakciógifet válaszként az interneten!” (W3). „... ha a szavak nem elegendők, hogy kifejezzék a valódi érzelmeket” (W4). „Nem biztos benne, hogy mit mondjon? Válaszoljon egy gif-fel! Többet mond ezer szónál!” (W5).

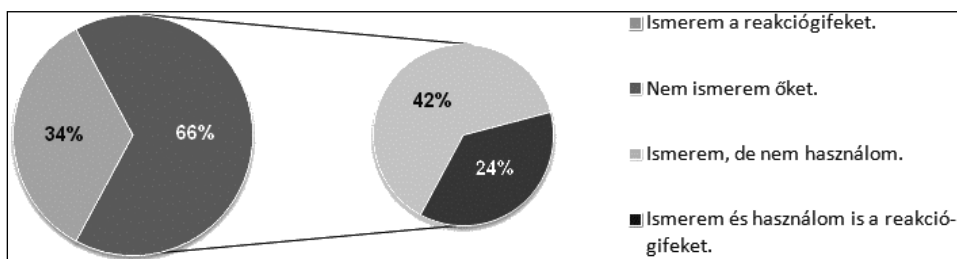
Készítettem a reakciógifekkel kapcsolatban egy kérdőíves felmérést, a továbbiakban e vizsgálat alapján mutatom be e mozgóképtípus jellegzetességeit, előfordulási helyét és a jelenleg legismertebb-kedveltebb animációkat.

5. Empirikus vizsgálat a reakciógifekről

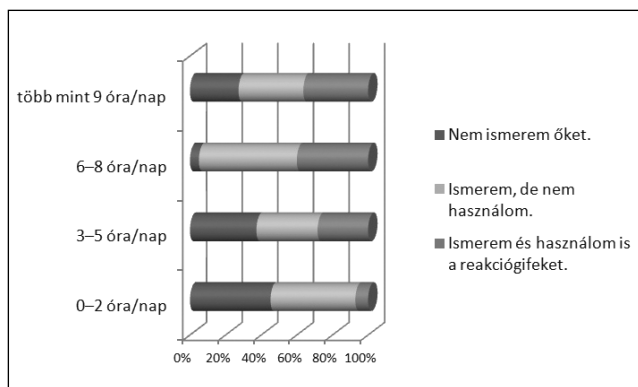
Feltételezésem szerint a reakciógifek az emotikonokhoz viszonyítva kevésbé ismert és ritkábban használt képi eszközök a digitális kommunikációban. Hogy e feltevésemet alátámasszam, 2014 nyarán kérdőíves felmérést végeztem. A kérdőívet online terjesztettem, tudatában a Google kérdőívkészítő rendszer és a digitális terjesztés előnyeinek, illetve kutatás-módszertani hátrányainak. Mivel az önkéntes kitöltés és az online kérdőív-továbbítás miatt az adatközlők véletlenszerűen kerültek a mintába, ezért a felmérés nem lehet reprezentatív. A számszerű eredmények kizárólag az itt bemutatott mintára érvényesek – ám a reakciógifek használati körének első felmérésére, tájékozódó adatfelvételre alkalmasnak bizonyult a módszer.

2014 júliusa és októbere között 140 válasz érkezett a kérdésekre. Minden válaszadó magyar anyanyelvű. A kitöltők közel háromnegyede (74%, 104 adatközlő) nő, negyede (26%, 36 fő) férfi. Életkori megoszlásuk szerint a 19–25 éves korosztály felülreprezentált a mintában: a válaszadók közel fele 19 és 25 év közötti, 16–16%-uk a 26–35 éves és a 46–55 éves korosztályba tartozik. További szociológiai adatokra (mint az iskolai végzettség, foglalkozás) – a reakciógifek szempontjából

való irrelevanciájuk miatt – nem kérdeztem rá. Fontosnak tűnt azonban a reakciógifek témakörében, hogy a válaszadók hány órát töltenek egy átlagos napon netezéssel (kértem a válaszadókról, hogy ne az online órákat, hanem a tényleges internetes tevékenységgel töltött időt számolják). Mindezek alapján a válaszadók fele (68 adatközlő) három-öt órát internetezik naponta, harminc százaléka (42-en) legfeljebb két órát, 14%-a (20 fő) hat és nyolc óra közötti időt tölt el az interneten, hét százaléka (10 adatközlő) pedig kilencnél is több órát fordít internetes tevékenységre egy átlagos napon. (Ez alapján a minta nagyjából megfelel a *Digitális média tények könyve 2014* [Sáfrány 2014] három és fél órás, internetezéssel töltött átlagidejének.) Ezzel összefüggésben meg lehet vizsgálni, vajon összefügg-e a neten töltött idő a reakciógifek ismeretével. A válaszadók kétharmada ismeri ezeket a jeleket; egyharmada, vagyis 48 válaszadó nem ismeri a reakciógifeket (számukra e kérdéskör véget is ért a kérdőív, a továbbiakban az ő válaszaik nem jelennek meg az eredmények ismertetésében; a további kérdések esetében a 92, a gifeket ismerő válaszadó közléseit elemzem). Közel kétszer annyian ismerik, de nem használják a reakciógifeket, mint akik használják is ezt a mozgóképtípust (1. ábra). Az eredmények azt a várt eredményt mutatják, hogy a naponta többet internetezők nagyobb valószínűséggel ismerik és használják is ezeket a formákat (2. ábra).

1. ábra. Ismeri a reakciógifeket (animgifeket)?

2. ábra. A reakciógifek ismerete és használata, illetve a naponta internethasználattal töltött órák összefüggése

5.1. A reakciógifek meghatározása

A reakciógifek meghatározását a kérdőívkitöltők definíciói alapján adom meg (a *Hogyan határozná meg, mi a reakciógif?* kérdésre érkezett válaszok szerint). Kértem az adatközlőktől, hogy a definíciós kérdésre internetes keresés nélkül válaszoljanak. A következőkben bemutatok néhány, a kép és a szöveg viszonyát taglaló meghatározást: *A nonverbális kommunikáció digitális megjelenítésének egyik*

módja, animált képek használatával. A verbálisan csak körülményesen kifejezhető, vizuálisan azonban gyakran egyértelmű érzelmi válasz. Egy kvázimetaphora. Animált képsorozat, amellyel az aktuális reakciónkat a verbális kommunikációs eszközöknél pontosabban és persze viccesebben közreadhatjuk. Ismert forrásból kivágott rövid videorészletek, amelyek tökéletesen illusztrálnak egy-egy, írásban nem megjeleníthető emberi reakciót. Verbális választ helyettesítő, azt kiegészítő és humorosabbá tevő képsor, forrása legtöbbször valamilyen popkulturális alkotás (ismert film, sorozat, videó).

A gifek hatásmechanizmusára az alábbi válaszok utaltak: Közlésre válaszként, vagy a saját közlés árnyalásaként beszúrt, általában mozgóképes ábrázolás, amely a diskurzusban részt vevők számára közismert jelentéssel bír; és egy-egy attitűdöt sűrít képpé. Internetezés közben egy helyzetre adott válasz, mivel a beszélgetőpartner nem látja a mimikát, így a legegyszerűbb közölni a reakciókat. Ismert emberek képével (mozgóképp általában) mondja el az illető a saját szavai helyett a mondanóját. Jellemző mozdulat, arckifejezés, mely a reakció-gif használójának válasza volna, ha az élőszóban és nem az interneten történe. Általában humoros és túlzó. Internetes szubkultúra rendeződhet köré. Többet fejez ki az emotikonoknál.

A válaszok kulcsszavait összesítve egy képben, egy címkefelhőben adom közre (3. ábra).

3. ábra. A reakciógif definíciója a kérdőív alapján, szófelhőben

Mindezek alapján, szövegesen megfogalmazva, a definíció így összegezhető: a reakciógif egy olyan rövid mozgókép(fájl), amely a digitális kommunikációban különböző beszélgetési szituációkban válaszul, reakcióként küldhető, érzelmek kifejezésére szolgál, az emotikonoknál intenzívebb érzelme-kifejezési forma, nagyrészt ismert filmekből kivágott jeleneteket mutat meg, egyik fő alkotóeleme a humor, és stilisztikai értelemben él a túlzás eszközével.

5.2. A reakciógifek használatának pragmatikai és szociolingvisztikai sajátosságai

Arra az egyszerre több választ is megengedő kérdésre, hogy milyen esetekben (milyen okból vagy célból) használ az adatközlő reakciógifeket, a leggyakoribb válasz az volt, hogy 1. ha frappánsabb a gifválasz (69 válaszadó), 2. a humoros hatás kedvéért (60 válaszadó). Emellett fontosnak tartották kiemelni a válaszadók, hogy ha a digitális kommunikációval kapcsolatban hiányérzetük támad: 3. ha úgy érzik, hiányoznak a nonverbális jelek a netes kommunikációból (32 válasz), vagy 4. ha egy emotikon nem elég kifejező (24 válasz). A nonverbális kommunikáció szerepe kapcsán megfontolandó eredmény, hogy kilencen azt választották, hogy ha nem jut eszükbe megfelelő szöveges válasz, akkor reakciógifet írnak inkább helyette.

Pragmatikai szempontból lényeges kérdés, hogy mennyiben függ az üzenet címzettjétől, hogy a feladó használ-e gifet egy üzenetben. A különböző szociolingvisztikai tényezők szerint a következőképpen rendeződik a gifek használata: az, hogy lehet-e egy címzettnak reakciógifet küldeni, függ a kommunikációs partner életkorától (51 válasz), függ attól, hogy a partner szokott-e gifcommentárt küldeni (44 válasz), és függ a címzethez való viszonytól, a kapcsolat szorosságától (34 válasz). Kisebbségi részenként csak a címzett neve (mindössze 9-en jelölték meg ezt), és 10 válaszadó szerint nem a címzett számít. A válaszadók kiemelték a digitális kommunikáció sajátosságainak ismeretét is: vagyis a címzett járatos-e a gifek használatában, birtokában van-e a képek háttérismeretének (*Általában annak küldök gif-eket, akik ismerik az aktuális gif-t, így a reakció mellett, mivel a többlettudás birtokában van, a gif is még plusz reakciót vált ki belőle; egy virtuális analfabétának nyilván nem küldök, mert azt se tudja, mit akarok én ezzel; akinek küldöm, érteni fogja-e*). Továbbá megjegyezték azt is, hogy anonim oldalakon (például imageboards) értelemszerűen nem számíthatnak a címzett tulajdonságai az üzenet feladásakor.

Rákérdeztem arra is, kik a gifek leggyakoribb szereplői, és milyen érzelmet-reakciót jelenítenek meg. Az említés gyakoriságának sorrendjében: film- vagy sorozatszereplők (75 említés), közéleti szereplők, politikusok (61 említés), akár (korábban) ismeretlen emberek is (49 említés), sportolók (20 említés).¹

5.3. A reakciógifek előfordulási területei

A válaszadók nagyrészt a Facebookon használják a reakciógifeket (57-en jelölték meg ezt a lehetőséget), emellett kisebb részt szerepet kapnak az anonim képtáblák (imageboards), a Tumblr, a Viber, a Plurk, a Reddit, a fórumok, illetve a humoros oldalak (9gag, Hugelol). Egy válaszadó megadta, hogy prezentációk készítéséhez is használja ezeket a mozgóképfájlokat. A gifek megtalálásának leggyakoribb formái a Google-keresés (49 válasz), a gifgyűjtő oldalak (28), a Facebook (25), a 9gag (24), a Tumblr (20). Ritkábban használják a Pinterestet és az Instagramot, illetve többen utaltak a Redditre, a 4chanre, az anonim képtáblákra, illetve arra, hogy véletlenül, különösebb keresés nélkül találnak rá a használt animációkra. A válaszadók nagy része nem készített még saját reakciógifeket.

Sajátos kezdeményezés a magyar budapesti Katona József Színházé: „kifejezzük az érzelmeidet” szlogenrel, gifszínház néven honlapot hoztak létre, amelyen a színház ismert színészei játszanak el egy-egy érzelmet, reakciót (W6).

A gifhasználat egyik sajátos esete a humoros, lájkgyűjtő – és ezáltal (reklám)bevételre szert tevő – oldalak stratégiája: a „10/15/20 dolog, ami...” kezdetű gyűjteményekben egy témához összegyűjtnek 10–15 jellemző mondatot, és minden kijelentést egy jellegzetes, ahhoz kapcsolódó reakciógif követ (például: W7).

A reakciógifek azonban nem csupán a közösségi oldalakon, a képtáblákon (imageboards), humoros gyűjtőoldalakon jelennek meg nagy számban, hanem egyre inkább feltűnnek az online sajtó egyes cikkeiben is – az egyes bekezdésekhez a cikkszerző egy-egy gifet rendel, egyrészt vizuálisan kommentálva ily módon az elmondottakat, másrészt megtörve a verbális egység monotonitását és statikusságát. Az online sajtó egyik új irányzata szerint a formális megszólalástól és hírközléstől a híryananyagok stílusa az informális pólus felé tolódik el. (A televíziós és rádiós újságírásban [a kereskedelmi médiumokban] is megfigyelhetünk hasonló tendenciát, a kereskedelmi médiumokban. Ennek jele lehet az, hogy a híradós műsorvezetők személyes jellegű kommentárokkal látják el a felolvasott híreket.) A hagyományos újságírás egyik nagy kihívása a civil újságírás, a *citizen journalism* (vö. Rybszleger 2014). Úgy tűnik, több esetben az amatőr hírközlők stílusát imitálják a professzionális újságírók is. Az informalizálódó stílusra utal a gifek megjelenése is a szándéka szerint hírközlő, de stílusában szórakoztató médiumokban (mindez megfelel az *infotainment* irányvonalnak). Megkérdeztem válaszadóim véleményét arról, milyennek tartják, hogy a reakciógifek megjelennek

¹ A legkedveltebb reakciógif-szereplők közé tartozik a mém Chuck Norris, a Doctor Who sorozat, a Garfield és egyéb macskák, a Pókember, továbbá a Trónok harca és a Gyűrűk ura szereplői. A politikusok is mémelemké, reakciógif-szereplőkké válhatnak. Ha a kép alatt megjelenő szöveg alapján rendezzük a megnevezett animációkat, akkor itt szerepel a *Cool story bro gif*, az *Oh my God*, a *Look at all the fucks I give* táncos animáció, a *Fuck yes*, az *I don't believe you*, *I'm drunk and I see my mom is coming to pick me up*, a *Damn girl*. További sajátos gesztus és mimika kapcsolódik a *facepalm*, a meglepetés, a szkeptikus bólogatás, mérges fejelfordítás jelöléséhez.

az online sajtóban is. Az adatközlők közül legtöbben viccesnek, ötletesnek tartják ezek megjelenését (*Ha ennek különleges szerepe van, illeszkedik a cikk stílusához, akkor annak jó kiegészítője lehet. Tetszik, ha az irottakat így is illusztrálja a szerző, vagy éppen ironikusan használ reakció-gifeket*), de közel ugyanennyien mondták azt is, hogy e mozgóképek használata komolytalanná teszi a cikket. A kérdőívkitöltők felhívták a figyelmet: ügyelni kell arra, hogy a gifhasználat illeszkedjen a cikk témájához és stílusához, a sajtóorgánium típusához, emellett arra, hogy a túlzó használat elcsépelte teheti ezt az eszközt és „fárasztóvá” a cikkeek befogadását (pl.: *Ha jó helyen jókor használják, akkor vicces lehet és ötletes, különben fárasztó; Ötletes, de egy idő után unalmas*). Az adatközlők közül tízen az online sajtóbeli cikkben előforduló gifeket kifejezetten zavarónak (sőt egy megjegyzés szerint betegesnek), egyes sajtóanyagokban pedig elképzelhetetlennek tartották.

5.4. A reakciógifek hatása a nem online kommunikációra

Több vizsgálatban (Veszelszki 2013c, 2013d) foglalkoztam azzal a kérdéssel, miképpen befolyásolja a digitális kommunikáció a face-to-face, azaz szemtől szembeni társalgást (illetve a nem digitális médiumon történő írást). Szempontunkból most az előbbi a lényeges.

Megkérdeztem a válaszadóimat, hogy előfordult-e már, hogy egy reakciógif mozdulatát utánózták élőben, és ha igen, melyik gesztus vagy mimika volt az. A válaszadók döntő többsége nem válaszolt erre a fakultatív kérdésre, vagy nem-mel felelt, a 92 adatközlőből 14-en azonban úgy nyilatkoztak, hogy használták, utánózták már élőszóbeli kommunikáció során a reakciógifek mozdulatsorát (*kézzel és arckifejezéssel utánóztam egy gif-et; érzem, hogy befolyásolja a mimikámat néha, de ez nem tudatos, és nem tudom, hogy melyik van hatással*). Legtöbben a *facepalm* gesztusát említették, de gifszerűen jelzik a gúnyos taps, a bravó, a *look at the fucks I give* mozdulatot, illetve a filmbéli Forrest Gump-féle integetés is előfordult a válaszok között.

A gifek gyakori, de nem kötelező összetevője a szöveges elem. Az „Előfordult-e már, hogy egy reakciógif szövegét használta élőszóban? Ha igen, melyik szöveg volt az?” kérdésre hasonló arányban válaszoltak igenlően, mint az előző kérdésben. A szövegek között is a legtöbbet említett gesztus a *facepalm*.²

6. Vizualitás és időbeliség. Emotikonok vs. reakciógifek

Miben is hoztak újat a korábbi érzelmkifejező módokhoz képest a reakciógifek? A verbális érzelmkifejezési módokkal (részletes verbális érzelmeírás, inflektívák) szemben – az emotikonokhoz hasonlóan – vizualitásuk révén nagyon szemléletesek. Az emotikonok statikusságával szemben (együtt azonban a dinamikus emotikonokkal, más néven az animotikonokkal) a gifek dinamizmusukkal, mozgóképes jellegükkel az időbeliség aspektusát is bevonják az érzelmkifejezés eszköztárába. A folyamatos újrajátszás (ha végére ér az animáció, kezdődik előlről) kivonja a lezártág, a lezárhatóság, a mulandóság érzését a kommunikációs aktusból. Mind a statikus, mind a dinamikus emotikonokkal összevetve megállapíthatjuk, hogy a reakciógifek (nagy többségükben, de nem minden esetben) tartalmaznak verbális komponenset, idézhető szöveges elemet is. Míg az emotikonok rajzolt (éppen ezért viszonylag univerzális) figurák, addig a reakciógifek szereplői általában ismert vagy ismeretlen arcok (természetesen itt is lehetnek eltérések: állatszereplők, rajzfilmfigurák). Ehhez illeszkedik az a további különbség, hogy az emotikonok túlnyomó többsége különösebb háttérismeret nélkül értelmezhető, befogadható, ezzel szemben a reakciógifekhez általánosan szükségesek popkulturális ismeretek (filmek, sorozatok, zenei szereplők, politikusok sajátosságai, jellemző mozdulatai, megnyilvánulásai), esetleg egyes szubkultúrák sajátosságainak ismerete. A reakciógifek a mémekhez hasonlóan divatszerűen terjednek, igen gyorsan változnak, és máris megjelent mel-

² További példák: *I would apologize, but I don't really give a...; Ain't nobody got time for that shit.; I don't believe you!; Lol; Look at the fucks I give; Perfection; Let's not play this game; You don't say; You're too precious for this world; I'm not amused [sic!]; I don't understand that reference; We have a gif for that.*

lettük egy „konkurrens” terület: a vine-ok, e hat másodperces rövid videók (W8). A későbbiekben a vine-vidéók vizsgálatával, illetve a gifek és vine-ok összehasonlításával is foglalkozni tervezek, kiemelten a történetmesélés (*storytelling*) és a narratív struktúra szempontjából.

1. táblázat. Az interneten használt érzelmkifejezési módok összehasonlítása

	Verbális érzelmleírás	Inflektívák és akronimák	Statikus emotikonok	Dinamikus emotikonok	Reakciógifek
Az érzelmkifejezés gyorsasága	lassú	gyors	gyors	gyors	gyors (de: a gif kikeresése bonyolultabbá teheti)
Vizuális	nem	nem	igen	igen	igen
Verbális komponens	kizárólagos	kizárólagos	ritkán	ritkán	gyakran
Egyediség	teljesen egyedi	viszonylag kidolgozott készlet, de könnyen bővíthető	nagyon széles készlet, technikai tudás szükséges a bővítéshez	nagyon széles készlet, technikai tudás szükséges a bővítéshez	széles készlet, gif-gyártó oldalakon könnyedén előállítható
Dinamizmus	nem	nem	nem	igen	igen
Szereplők	–	–	rajzolt figurák	rajzolt figurák	általában valós emberek (ritkábban állatok, rajzfilmmfigurák)
Popkulturális vagy szubkulturális háttérismeret szükséges	nem	nem (legfeljebb a gyakori jelek ismerete)	ritkán	ritkán	gyakran

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2005. Az internetkorszak kommunikációja. In: Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok*. Gondolat–Infonia, Budapest, 25–57.
- Bódi Zoltán – Veszelszki Ágnes 2006. *Emotikonok: Érzelmkifejezés az internetes kommunikációban*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- Bódi Zoltán 2004. Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban. *Magyar Nyelvőr* 128: 286–94.
- Bódi Zoltán 2005. Szimbolikus írásbeliség az internetes interakcióban. In: Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok*. Gondolat–Infonia, Budapest, 195–212.
- Boehm, Gottfried (Hrsg.) 1994. *Was ist ein Bild?* Wilhelm Fink Verlag. München (harmadik kiadás: 2001).
- Brennan, Susan 1998. The grounding problem in conversation with and through computers. In: Fussell, Susan R. – Kreuz, Roger J. (eds.): *Social and cognitive psychological approaches to interpersonal communication*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale NJ, 201–25.
- Crystal, David 2001. *Language and the Internet*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Crystal, David 2008. *Txng. The gr8 db8*. Oxford University Press, Oxford et al.
- Danet, Brenda 2001. *Cyberpl@y: Communicating online*. Berg Publishers, Oxford.
- Dürscheid, Christa 1999. Zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit: die Kommunikation im Internet. *Papiere zur Linguistik* 60/1: 17–30.
- Dürscheid, Christa 2005. E-Mail – verändert sie das Schreiben? In: Siever, Torsten – Schlobinski, Peter – Runkehl, Jens (eds.): *Websprache.net. Sprache und Kommunikation im Internet*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 85–97.
- Érsök Nikolettta Ágnes 2003. Írva csevegés – virtuális írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 125: 99–104.
- Ferrara, Kathleen – Brunner, Hans – Whittemore, Greg 1991. Interactive written discourse as an emergent register. *Written Communication* 8/1: 8–34.
- Fix, Tina 2001. *Generation @ im Chat. Hintergrund und explorative Motivstudie zur jugendlichen Netzkommunikation*. KoPäd Verlag, München.
- Giuliani, Luca 2006. Macht und Ohnmacht der Bilder: Eine frisch gewaschene Schürze und die gemordeten Mamelucken. In: Maar, Christa – Burda, Hubert (Hrsg.): *Iconic worlds: Neue Bilderwelten und Wissensräume*. DuMont, Köln, 185–204.

- Herring, Susan – Stein, Dieter – Virtanen, Tuija (eds.) 2013. *Pragmatics of Computer-Mediated Communication*. De Gruyter, Berlin.
- Herring, Susan C. 2013. Relevance in computer-mediated communication. In: Herring, Susan – Stein, Dieter – Virtanen, Tuija (eds.): *Pragmatics of Computer-Mediated Communication*. De Gruyter, Berlin, 245–68.
- Koch, Peter – Osterreicher, Wulf 1994. Schriftlichkeit und Sprache. In: Günther, Hartmut – Ludwig, Otto (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung*. 1. Halbband. De Gruyter, Berlin – New York, 587–604.
- Krämer, Sybille – Cancik-Kirschbaum, Eva – Totzke, Rainer (Hrsg.) 2012. *Schriftbildlichkeit*. Akademie Verlag, Berlin.
- Maar, Christa 2006. Iconic worlds: Bilderwelten nach dem iconic turn. In: Maar, Christa – Burda, Hubert (Hrsg.): *Iconic worlds: Neue Bilderwelten und Wissensräume*. DuMont, Köln, 11–4.
- Mitchell, W. J. T. 1992. The Pictorial Turn. *ArtForum*, March 1992.
- Mitchell, W. J. T. 1994. *Picture Theory*. The University of Chicago Press, Chicago, 11–34.
- Nyíri J. Kristóf 1990. Történeti tudat az információ korában. In: Nyíri J. Kristóf (szerk.): *Informatika történetfilozófiai szempontból*. Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 91–2.
- Ong, Walter J. 1982. *Orality and literacy. The technologizing of the Word*. Methuen, London – New York.
- Rybszleger, Pawel 2014. Pictorial and Textual Communication within the Scope of Citizen Journalism in Social Media. In: Benedek, András – Nyíri, Kristóf (eds.): *The power of the image: emotion, expression, explanation*. Peter Lang, Frankfurt, 87–97.
- Sáfrány Zsuzsanna (szerk.) 2014. *Digitális média tények könyve 2014*. Neo-Interactive, Budapest.
- Schlobinski, Peter 2009. *Von HDL bis DUBIDODO – (K)ein Wörterbuch zur SMS*. Duden, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.
- Schmitz, Ulrich 2003. Text-Bild-Metamorphosen in Medien um 2000. In: Schmitz, Ulrich – Wenzel, Horst (Hrsg.): *Wissen und neue Medien*. Schmidt, Berlin.
- Thaler, Verena 2003. *Chat-Kommunikation im Spannungsfeld zwischen Oralität und Literalität*. VWF, Berlin.
- Veszelszki Ágnes 2007. Asszem, nemtom, h +fejt7öek-e nkd az sms-röv. – avagy az sms-beli rövidítésekről. *Kommunikáció, Média, Gazdaság* 2007/1: 29–51.
- Veszelszki Ágnes 2009. Képirás vagy képes írás? Az infokommunikációs technológia hatása a felső tagozatosok írására. In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Ikonikus fordulat a kultúrában*. Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó, Budapest–Eger, 309–33.
- Veszelszki Ágnes 2010. Digilektus a lektusok rendszerében. In: Illés-Molnár Márta – Kaló Zsuzsa – Klein Laura – Parapatics Andrea (szerk.): *Félúton 5. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 199–215.
- Veszelszki Ágnes 2013a. Promiscuity of Images. Memes from an English-Hungarian Contrastive Perspective. In: Benedek, András – Nyíri, Kristóf (eds.): *How To Do Things With Pictures: Skill, Practice, Performance* (series Visual Learning, vol. 3). Peter Lang, Frankfurt, 115–27.
- Veszelszki Ágnes 2013b. Humor a digitális kommunikációban: az internetes mémek. In: Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó – ELTE Bölcsészettudományi Kar – Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 11–25.
- Veszelszki Ágnes 2013c. A digilektus hatása a dialóguslevelekre. *Magyar Nyelv* 109: 435–47.
- Veszelszki Ágnes 2013d. A digilektus hatása az írásbeli és a szóbeli kommunikációra egy kérdőíves vizsgálat alapján. *Magyar Nyelvőr* 137: 248–74.
- Wirth, Uwe 2005. Chatten. Plaudern mit anderen Mitteln. In: Siever, Torsten – Schlobinski, Peter – Runkehl, Jens (Hrsg.): *Websprache.net. Sprache und Kommunikation im Internet*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 67–84.

W1 = www.iconicturn.de

W2 = www.reactiongifs.com/

W3 = reactiongifs.me/

W4 = reactiongif.tumblr.com/

W5 = www.reactiongifs.us/

W6 = <http://www.gifszinhaz.hu/>

W7 = 24 Things Single People Are Tired Of Hearing. *Buzzfeed*. <http://www.buzzfeed.com/ashleyperez/24-things-single-people-are-tired-of-hearing>

W8 = vine.co

[Az internetes források 2015. január 21-én elérhetőek voltak.]

FÜGGELÉK

1. melléklet: A kérdőív

Kedves Válaszadók! Az internetes kommunikációban előforduló gif-ek használatáról készült e kérdőív. Az adatok megadása önkéntes, kutatási célokat szolgál. A kérdőív anonim. Nagyon köszönöm a segítségüket!

Veszelszki Ágnes

Életkora:

14 év alatti	14–18 éves	19–25 éves	26–35 éves	36–45 éves	46–55 éves
56–65 éves	66 év fölötti				

Neme:

Férfi Nő

Hány órát tölt egy átlagos napon netezéssel? Ne az online órákat, hanem a tényleges internetes tevékenységgel töltött időt számolja.

0–2 órát 3–5 órát 6–8 órát 9-nél több órát

Hallott-e már a reakció-gif-ekről (reaction gif, animgif)?

Nem ismerem.
Ismerem, de nem használom.
Ismerem és használom.

Hogyan határozná meg, mi a reakció-gif? Kérem, internetes keresés nélkül válaszoljon.

Kik a gif-ek leggyakoribb szereplői? Az egyéb megadásánál konkrét szereplőket is megnevezhet.

Film- vagy sorozatszereplők
Sportolók
Közéleti szereplők, politikusok
Akár (korábban) ismeretlen emberek is
Egyéb:

Milyen esetekben (milyen okból vagy célból) használ reakció-gif-eket?

Ha nem jut eszébe megfelelő szöveges válasz.
Ha úgy érzi, hiányoznak a nonverbális jelek a netes kommunikációból.
Ha frappánsabb a gif-válasz.
Marketingcéllal.
A humoros hatás kedvéért.
Ha egy emotikon nem elég kifejező.
Egyéb:

Melyik internetes oldal(ak)on használja legtöbbit a reakció-gif-eket?

Facebook Tumblr Instagram Egyéb:

Mennyiben függ az üzenet címzettjétől, hogy használ-e gif-et egy üzenetben?

Függ a kommunikációs partner életkorától.
Függ a címzett nemétől.
Függ attól, hogy a partner szokott-e gif-kommentárt küldeni.
Függ a címzetthez való viszonytól.
Nem a címzett számít.
Egyéb:

Melyik a kedvenc reakció-gif animációja? Kérem, adjon meg néhány példát reakció-gif-ekre! (Például URL vagy cím megadásával.)

Honnan, milyen forrásból gyűjti a reakció-gif-eket?

Google-kereséssel	Tumblr	9gag	Instagram	Facebook
Pinterest	gif-gyűjtő oldalakon	Egyéb:		

Készített-e már saját reakció-gif-eket? Ha igen, hol tette ez(eke)t közzé?

Nem készítettem még ilyet.				
Tumblr	9gag	Instagram	Facebook	Pinterest
Egyéb:				

Előfordult-e már, hogy egy reakció-gif mozdulatát utánozta élőben? Ha igen, melyik gesztus vagy mimika volt az?

Előfordult-e már, hogy egy reakció-gif szövegét használta élőszóban? Ha igen, melyik szöveg volt az?

Mi a véleménye arról, hogy a reakció-gif-ek megjelennek az online sajtóban is?

Ötletes.	Vicces.	Komolytalanná teszi a cikket.	Kifejezetten zavaró.
Egyéb:			

Ha van a témával kapcsolatban még bármilyen ötlete, megjegyzése, kérem, itt jelezze:

Veszelszki Ágnes
 egyetemi adjunktus
 ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Veszelszki, Ágnes

Ways of non-verbal communication on the internet: emoticons vs. reaction gifs

The texts of digital communication lie on the frontiers of traditional orality and literacy (cf. Koch and Oesterreicher's notions of conceptual and medial orality and literacy), and visuality plays a far more important role in ICT than it played in earlier text transmission techniques. These two basic characteristics result in novel ways of expressing emotions: in addition to the explicit verbal description of emotions and the use of interjections customary in traditional written texts, digital texts also feature verbal smileys (e.g.: *facepalm*, *headdesk*), stem-like "inflectives" inserted between asterisks (borrowing the German term *Inflektiv* which means a verb-form without inflection, mainly in the language of comics, German example: **daumendrück**), and visual elements: emoticons and reaction gifs. While emoticons may take the form of keyboard characters or image files and can be static or dynamic, reaction gifs always represent an animated series of images. Reaction gifs are short motion picture files that can be sent as response in different conversational situations in digital communication to express emotions, but in a more intensive way than emoticons; they also present scenes extracted from mostly well-known movies, and one of their main components is humor. The paper is an attempt to identify the communication-related characteristics of reaction gifs, as a form of expressing emotion unifying visuality and the time aspect. After an overview of fundamental assumptions of linguistic research on digital communication, the author presents the results of an empirical research on reaction gifs.

Keywords: digital communication, orality, visuality, literacy, smiley, inflective, emoticon, reaction gif

Egy életmódkalauz szövegének retorikai elemzése és a felnőttek szövegértő olvasása

Bevezetés

Az írott szövegek retorikastruktúra-elmélet szerinti elemzése az utóbbi két évtizedben terjedt el az angol nyelvű szakirodalomban. Hazánkban eddig viszonylag keveset foglalkoztak ezzel – a nyelvészet számos területén használható – elmélettel. Magnuczné Godó Ágnes 2003-ban íródott doktori disszertációjában használja a retorikastruktúra-elméletet. A magyar és az angol nyelvben előforduló, kultúrától függő intellektuális hagyományokkal és az ezekhez kapcsolódó nyelvi sémákkal foglalkozik. Károly Krisztina *A retorikai szerkezet újratemtése a magyar–angol sajtófordításban* című munkája 2014-ben jelent meg a Magyar Nyelv folyóiratban két részben. Ez a dolgozat a teóriának a fordításkutatásban való alkalmazhatóságát mutatja be.

Dolgozatomban az elméletnek a szövegértő olvasás kutatásában betöltött szerepét vizsgálom. Első lépésben az elmélet alapján elemzek egy szöveget, ábrával szemléltetem a különböző szövegegyeségek összefüggéseit, alá-, fölé- és mellérendelő viszonyait. Ezután, két különböző módszerrel – egy úgynevezett RST-fa megalkotásával és a szövegfajtaból kiindulva, következtetések sorozatával – megkeresem a szöveg legfontosabb egységét, amelyet a retorikastruktúra-elmélet a *hatás helyének* nevez. Munkámban a fentiek mellett a felnőttek olvasásértési képességét kívánom vizsgálni az elemzett szöveg segítségével. A szövegértés vizsgálata az alkalmazott nyelvészeti kutatások egyik fontos területe. A kutatók leggyakrabban a gyermekkorúakat vizsgálják, céljuk általában az iskolai tanítás-tanulás elemzése, javítása a szövegértő olvasás szempontjából. Ebben a dolgozatban a tanulmányaikat már befejezett felnőttek olvasási teljesítményét vizsgálom. A felnőttek olvasásértésével viszonylag ritkán foglalkoznak, annak ellenére, hogy közoktatásunk egyik célja olyan készségek, képességek fejlesztése, tanítása, amelyek nemcsak iskoláskorban fontosak, hanem felnőttkorban is lehetővé teszik a hatékony tájékozódást, a munkavállalást, és ezeken túl megalapozzák az – olyan sokat emlegetett – élethosszig tartó tanulást. A felnőttek teljesítményének kiterjedtebb vizsgálata – véleményem szerint – olyan adatokkal gazdagíthatná a nyelvtudományt, amelyek pozitívan hatnának az általános és középiskolai tanulási-tanítási folyamat tervezésére.

Első hipotézisem szerint a *hatás helyének* megtalálása és a szövegértést ellenőrző egyéb kérdésekre adott válaszok helyessége szorosan összefügg. Második hipotézisem az, hogy a többet és gyakrabban olvasó felnőttek jóval eredményesebben képesek a *hatás helyének* megtalálására. Feltételezem továbbá (harmadik hipotézis), hogy a jobb olvasók nagyobb kritikával olvassák a tanácsokat, mint a többi vizsgálati személy, mivel képesek arra, hogy a „sorok között olvasva” felismerjék az esetleges manipulációt, felfedezzék az író hozzá nem értésére utaló jeleket stb.

Elemző munkám során példaként tekintettem Virtanen 1995-ben megjelent *Analyzing Argumentative Strategies: A Replay to a Complaint* című tanulmányára, amelyben a retorikastruktúra-elmélet segítségével elemez egy rövid, hétköznapi nyelven írott levelet, megkeresi a *hatás helyét*, végezetül angol anyanyelvű vizsgálati személyeket és más anyanyelvű angol szakos egyetemistákat kér meg ugyanerre. Virtanen megállapítja, hogy még az elemzett egyszerű szöveg esetében is van különbség a két csoport olvasásértési teljesítménye között (Virtanen 1995: 539–47). Jelen vizsgálat célja annak bizonyítása, hogy a retorikastruktúra-elmélet a magyar nyelv esetében is igen jól alkalmazható a szövegértés kutatásában. Tudomásom szerint nem alkalmazták még a szövegértés vizsgálatában, ez tehát a kutatásom újdonsága.

A retorikastruktúra-elmélet

A retorikastruktúra-elmélet, angolul Rhetorical Structure Theory (rövidítve RST) kommunikációval, szemantikával és a szöveg koherenciájával foglalkozik. Az RST-analízis számos területen használható, többek között a számítógéppel történő szövegalkotásban, a nyelvelmélet fejlesztésében, az íráskészség fejlesztésében, valamint különböző szövegek elemzési kereteként. Az elméletet Mann

és Thompson dolgozta ki az Amerikai Egyesült Államokban, de később többen bővítették, árnyalták (<http://www.sfu.ca/rst/>).

Az elmélet alapja az a gondolat, amely szerint minden interakciónak célja van: vagy egy, vagy akár több résztvevőre nézve. Amennyiben a beszélő és a hallgató közös nyelvet birtokolnak, ez a cél rendszerint megvalósul, ellenkező esetben viszont megbukik. A kommunikáció hatékony, ha megteremti a sikeres végkifejlet lehetőségét, azaz a résztvevők célja megvalósulhat. A fentiek magától értetődőnek tűnhetnek, ennek ellenére nem minden nyelvészeti irányzat tekint ebből a szempontból a tárgyára, a retorika, a retorikai elemzés viszont hagyományosan igen (Mann–Matthiessen–Thompson 1992: 40–2).

Az RST-t bemutató egyik tanulmány, amelyet Mann, Matthiessen és Thompson írt 1992-ben, egy levél elemzése kapcsán ismertette az elméletet. Az elemzett levél célja, hogy az olvasók pénzzel támogassanak egy bizonyos szervezetet. Ahhoz, hogy ez a végkifejlet megvalósulhasson, a címzeteknek tisztában kell lenniük azzal, hogy pénzt kértek tőlük, meg kell érteniük, hogyan tehetnek eleget a kérésnek, és motiválnak kell lenniük a reagálásra. A tanulmányban Mann, Matthiessen és Thompson megkísérelte leírni azt, hogy a levélben hogyan manifesztálódnak a fenti követelmények. A szerzők célja egyrészt az volt, hogy bemutassák, milyen út vezet el az adott szituációtól a nyelvhasználatig, megmagyarázva hogyan és miért esett a levél íróinak választása a konkrét nyelvi formákra, másrészt az, hogy leírják, a nyelvből és a szituációból milyen módon következik a hatás, megmagyarázva egyes nyelvi formák sikeres vagy sikertelen mivoltát. Az RST tehát – a retorikai elemzésnek megfelelően – a beszélő, illetve az író szándékát, az általa elérni kívánt hatást állítja a középpontba, ellentétben a diskurzuselemzés más ágaival, amelyek a szándékolt hatást nem vizsgálják.

A szövegek egy része egésznek, koherensnek tekinthető, más szövegek viszont hiányosnak tűnnek az olvasó számára, nem állnak össze kerek egészé. Az RST főként az előbbieket szerkezeti elemzésére alkalmas (Mann–Matthiessen–Thompson 1992: 39–78).

A retorikastruktúra-elmélet nem kísérli meg az egy szövegre jellemző összes lehetséges szerkezet leírását, ehelyett három fő szerkezetfajtát vesz figyelembe. Az első a holisztikus szerkezet, amely a szöveg típusának sajátosságaiból következik, az 1992-es tanulmányban ezt a levélre jellemző formai sajátosságok leírására használták. Második a relációs, vagyis az összefüggő szerkezet, amely a koherens szöveg szerveződését írja le, az eredeti tanulmány a levél és az utóirat belső szerkesztését írta le. A harmadik pedig a szintaktikai struktúra. Az RST a három közül a másodikra, a relációs, vagyis az összefüggő szerkezetre fókuszál, és összefüggést feltételez az egyes szerkezetek között. Az elmélet keretét biztosít a szöveg egyes részei közti retorikai összefüggések leírásához.

Az elmélet kidolgozóinak eredeti célja az 1980-as években az volt, hogy egy szövegalkotó számítógépes program létrehozásához nyújtsanak nyelvészeti háttérrel. Az elmélet az eredeti célkitűzésnél szélesebb körűen hasznosítható: a szövegalkotás mellett a szövegelemzésben is, méghozzá többféleképpen. Az elmélet megalkotásához 400 különböző szöveget analizáltak: adminisztratív jellegű szövegeket, emlékeztetőket, magánleveleket, a kiadóhoz írt leveleket, hirdetések, tudományos cikkeket és összefoglalókat, felhívásokat, hirdetményeket, utazási broszúrákat és recepteket. A szövegeket megvizsgálva a szerzők arra a lényeges következtetésre jutottak, hogy a szövegszerkezet számos jelensége a szöveg két, egymással párt alkotó részének kapcsolatából következik. Két rész kölcsönös relevanciája, szövegbeli elhelyezkedésük és formájuk azonosítható a részeket összetartó mindig visszatérő kapcsolatokkal. Ezek a kapcsolatok időnként, tehát nem mindig, kötésszókkal azonosíthatók. A kapcsolatok a szöveg különféle nagyságú részei között figyelhetők meg egy tagmondatról több bekezdés együtteséig. Az RST-elemzés legkisebb lehetséges egysége általában a tagmondat, de a mellékmondatban kifejtett alanyok és tárgyak, illetve a korlátozó jellegű vonatkozó mellékmondatok nem állnak önmagukban.

A fent említett 400 szöveg elemzése számos olyan feltevés megalkotásához vezetett, amelyek nagy valószínűséggel más szövegekre is igazak. Ezeket a feltevéseket az alábbiakban ismertetem.

Az első feltevés a szöveg szervezettségére vonatkozik, eszerint a szöveg jelentéssel bíró részekből áll, a részek egyfajta rendszer vagy sablon elemei, kombinációjuk teremti meg a szöveg nagyobb részeit, illetve az egész szöveget.

A második feltételezés szerint a szövegek egységesek és koherensek, ellenkező esetben nem tekintjük őket szövegnek.

A harmadik feltevés szerint az egységesség és a koherencia az egyes részek funkciójából, illetve a szöveg egészének tulajdonított funkcióból származik. Az író egy bizonyos cél érdekében

alkotta meg a szöveget, ez annak minden részében és a szöveg egészében is tetten érhető, és ez a tény teremti meg a koherenciát. Egy másik hipotézis szerint az egységességet az adott témához kapcsolódó már megszokott szövegszerkezet teremti meg, mint például az időbeli egymásutánosság vagy az egy szereplőre történő ismételt utalások. Megint mások jóval elvontabb jelentéstani mintázatokat vélnek a koherencia megteremtőjének, például a metonímiát.

A negyedik feltételezés a homogenitásra és a hierarchiára vonatkozik. Az RST leírja a relációs szövegszerkezetet, illetve annak összefüggéseit a holisztikus és a szintaktikai struktúrával. A relációs szerkezeteken belül az RST homogenitást feltételez: a szöveget minden szinten egy sor elérhető szerkezeti mintázat strukturálja, ezek a mintázatok az RST-sémákkal azonosíthatók. A relációs szerkezetek azonosak lehetnek a különböző méretű szövegegységek esetében, gyakoriságuk azonban különbözhet, és függhet a szöveg fajtájától és más tényezőktől is.

A szöveg összefüggésének megalkotását a következőképpen látja az elmélet: a több mondatból álló szövegekben egy sor mindig visszatérő reláció, azaz viszony teremt kapcsolatot a párban álló részek között. Egyes nyelvészek véleménye eltérő ezekről a kapcsolatokról. Egy feltételezés szerint a strukturális mintázatok hasonlóak a grammatikai szerkezetekhez. Egy másik felfogás szerint a strukturális mintázatok lényegében szemantikai jellegűek, és különböző témájú szövegekhez különböző szerkezetek járulnak. Fontos megjegyezni, hogy az RST nem feltételezi, hogy minden szerkezet relációs jellegű, és azt sem, hogy a relációs szerkezetek kizárják a szemantikai szerkezetet. Az elmélet azt sem állítja, hogy minden mintázat szövegpárokra alapul, feltételezi azonban a fentiek dominanciáját.

A következő feltételezés a relációk aszimmetriája, vagyis a szövegekben leggyakrabban előforduló kapcsolat aszimmetrikus, ez a nukleusz-szatellit, az angol eredetiben *nucleus-satellite* kapcsolat. A kapcsolat egyik tagja központi jellegű, ezt nevezik nukleusznak, a másik tagja pedig periférikus, ez a szatellit. A fogalmakat eredetileg a csillagászatban, illetve a fizikában használták. Az előbbiben a bolygó és a körülötte keringő kisbolygó vagy hold jelentésben, a fizikában pedig az atommagra és a körülötte keringő elektronokra vonatkozhatnak a fogalmak. Például:

- (N) Presumably, there is a competition among trees in certain forest environments to become as tall as possible
- (S) so as to catch as much of the sun as possible for photosynthesis (Mann–Matthiessen–Thompson 1992: 73).
- Az angol nyelvű példa jól érzékelteti az aszimmetriát: központi jellegű információ, hogy a fák versengenek, melyikük tud magasabbra nőni, ehhez képest kevésbé fontos a versengés célja, a hatékony fotoszintézis.
- A továbbiakban a nukleusz helyett a *mag* szót használom majd, a szatellit helyett pedig a *függelék* terminust. Például:
- (F) A gyerekeknek nagyon ízlett a gyümölcstorta, amit a múlt héten sütöttél.
- (M) Csinálj ma is egyet!

A fenti példa egy ÖSZTÖNZÉS, LEHETŐVÉ TÉTEL vagy KÉPESSÉ TÉTEL. A mag az olvasó egy cselekedetét mutatja be, amely nem valósul meg a függelék vonatkozásában. A függelék elolvasása megnöveli az olvasó képességét vagy hajlandóságát a magban leírt cselekvésre. A példaszöveg lényege a felszólítás (mag), a többi információ csak ennek a kiegészítése (függelék).

Az RST azt feltételezi, hogy a viszonyok funkcionális jellegűek, kategorizálásuk az általuk kifejtett hatás alapján lehetséges. A viszonyok leírhatók az író céljával, az írónak az olvasóval kapcsolatos feltételezéseivel és bizonyos szerkezetekkel, amelyek a szöveg témájával függenek össze. A viszonyok valójában nem a szövegben előforduló szósorok között vannak, inkább azok között a jelentések és szándékok között, amelyeket a szósorok reprezentálnak.

A mag-függelék párok két csoportba sorolhatók, ezek a következők: bemutató (az olvasóra ható) viszonyok; tárgyi (semleges) viszonyok. Azokat a kapcsolatokat, amelyekben több mag alkot relációs szerkezetet többmagú viszonyoknak nevezzük.

A *bemutató*, azaz az *olvasóra ható viszonyok* szándékolt hatása az, hogy az olvasóban valamilyen hajlandóságot növeljenek. A hajlandóság irányulhat a cselekvés vágyára, pozitív viszonyulásra a cselekvés iránt vagy a magban foglalt mondanivaló elfogadása iránt. A bemutató viszonyok az olvasó

személyére hatnak, a retorikában ez a *pathosz* területe. A *tárgyi viszonyok* vagy *semleges kapcsolódások* az előző csoporthoz képest kevésbé hatnak az olvasó szándékára, motivációjára, hajlandóságára, kevésbé céljuk az olvasó véleményének vagy érzelmi állapotának befolyásolása, inkább logikai jellegek. A *semleges kapcsolódások* a retorikában a *logosz* területének felelnek meg.

A *többmagú kapcsolatok* esetében a sémák tagjai között egyenrangú kapcsolat, mellérendelés van, ezért mag-függelék viszony helyett mag-mag viszonyról beszélhetünk. A viszonyok csoportosítása az egyes számú táblázatban látható.

Az összes mag-függelék és mag-mag pár bemutatására – terjedelmi okok miatt – itt nincs mód. Szemléltetésképpen kettőt-kettőt mutatok be, ezeken kívül azokról a viszonyokról beszélek, amelyek szerepelnek az elemzett szövegben.

Az első viszony a *SZEMBEÁLLÍTÁS* vagy *ELLENTMONDÁS*. Ebben a viszonyban a mag és a függelék egymással ellentétes, az összeférhetetlenség miatt mindkettő elfogadása lehetetlen. A függelék és a viszony megértése növeli az olvasó pozitív viszonyulását a mag iránt. Például:

(M) (mag) *Katival most már tényleg szigorúbbnak kell lennünk;*

(F) (függelék) *különben megbukik az érettségén.*

(M) *Ha sok gyümölcsöt eszel, egészségesebb leszel, mert több vitamin kerül a szervezetedbe.*

(F) *Az sem helyes, ha valaki több kilót fogyaszt egy nap, mert a gyümölcsökben sok a cukor.*

1. táblázat.

(Mann 2005, Károly 2014 nyomán)

Mag-függelék párok		Többmagú viszonyok
Bemutató viszonyok	Tárgyi viszonyok	
Szembeállítás vagy ellentmondás	Körülmény	Összekapcsolás
Háttér	Feltétel	Ellentét vagy
Engedmény	Kidolgozás	neutrális ellentét
Ösztönzés, lehetővé tétel vagy	Értékelés	Szétválasztás
képessé tétel	Értelmezés	Hézag (relációhiány)
Bizonyíték	Eszköz	Felsorolás
Megerősítés, igazolás vagy indoklás	Nem akart ok	Többmagú újbóli állítás
Motiváció	Nem akart eredmény,	Következés vagy
Előkészítés	okozat vagy következmény	egymásutániság
Újbóli állítás	„Máskülönben”	
Összefoglalás	Cél	
	Megoldás	
	Feltételnélküliség	
	„Hacsak nem”	
	Szándékos vagy akart ok	
	Akart eredmény,	
	okozat vagy következmény	

A *HÁTTÉR* viszony lényege, hogy az olvasó nem érti tökéletesen a magban foglalt mondanivalót a függelék elolvasása nélkül. A függelék elolvasása segíti az olvasót a mag megértésében. Például:

(M) *A gyümölcsfogyasztás egészséges:*

(F) *a rágás erősíti a fogakat, a rostok élénkítik az emésztést, a vitaminok ellenállóbbá teszik az embert a betegségekkel szemben.*

(M) *A kóbor macskáktól érdemes óvakodnunk.*

(F) *Ezek az állatok sajnos karmolhatnak, haraphatnak, és betegségeket terjeszhetnek.*

A KÖRÜLMÉNY viszonyban a függelék egy keretet ad a tárgyon belül. Az író szándéka, hogy az olvasó felismerje, hogy a függelékben lévő szituáció keretet ad a mag magyarázatára. A HÁTTÉR viszonytól eltérően, itt a mag és a függelék is egy bizonyos szituáció. Ez a reláció a magyar és az angol nyelvben is grammatikalizálódott egy főmondat és egy alárendelő mellékmondat formájában. Például:

- (M) *Akkor sikerült a legjobban a pörkölt,*
 (F) *amikor bográcsban főztétek.*

- (F) *Amikor tavaly Párizsban jártam,*
 (M) *akkor szerettem meg igazán a francia festészetet.*

A FELTÉTEL viszony esetében a függelék egy feltétel: egy feltételes jövőt vagy egy nem megvalósult szituációt tartalmaz. A mag megvalósulása a függelék megvalósulásától függ, az író szándéka, hogy az olvasó megértse. A reláció kifejezhető feltételes mondatokkal, de más formában is. Például:

- (M) *Mindig a hetesnek kell krétát hoznia a portáról,*
 (F) *ha elfogy óra közben.*

- (M) *Akkor szoktam kitakarítani,*
 (F) *amikor vendégek jönnek.*

AZ ÖSSZEKAPCSOLÁSNAK nevezett többmagú kapcsolat esetében a részek mindegyikének összehasonlító szerepe van. Az író szándékának megfelelően az olvasó fölismeri, hogy a részek összekapcsolódtak és összehasonlítás történik. Például:

- (M1) *Nem hiszem, hogy emiatt jobban fogsz kedvelni,*
 (M2) *de azt sem, hogy meggyűlölsz.*

- (M1) *Cégünk 10 éve foglalkozik klímaberendezések gyártásával,*
 (M2) *magas teljesítményű porszívókat pedig 8 éve készitünk.*

AZ ELLENTÉT viszonyt NEUTRÁLIS ELLENTÉTNEK is nevezik, ezzel különböztetik meg a szembeállításától és az engedménytől. A viszonyban két mag van, nem több. A szituációt a két magban több szempontból azonosként kezeljük, néhány szempontból viszont különbözőként fogjuk fel. A különbségeket összehasonlítjuk. Az olvasónak fel kell ismernie a hasonlóságokat és különbségeket, amelyeket az összehasonlítás során végzünk. Például:

- (M1) *A madarak fészket építenek,*
 (M2) *a rókák föld alatti üreget ásnak.*

- (M1) *A felmérések szerint a férfiaknak általában jobb a térbeli tájékozódásuk,*
 (M2) *a nőknek ezzel szemben a verbális képességeik magasabb szintűek.*

Anyag, módszer

Elemzésem tárgyául egy gyermekek nevelésével foglalkozó életmódkalauz szövegét választottam. Az életmódkalauzok szövegei hasonlítanak az ismeretközlő szövegekre, hiszen nem fiktív jellegűek, céljuk az olvasó tájékoztatása egy bizonyos témakörben. Mégsem tekinthetők egyszerűen ismeretközlőnek, még hozzá kifejezett tanácsadó szándékuk miatt, céljuk egyértelműen az olvasó magatartásának a megváltoztatása. Az életmód-tanácsadó könyvek általában egyszerűek, lényegre törőek, hiszen céljuk, hogy jól követhető tanácsokat adjanak különbözőképpen iskolázott olvasóiknak. A gyermeknevelés témaköre rendkívül széles olvasóközönséget érint, az erről szóló könyveket nem csak egy szűk, diplomás réteg olvassa.

A szöveget először egységekre bontottam, ezeket számok jelzik. Az RST-elemzés legkisebb egysége általában a tagmondat, külön említem majd azt a helyet, ahol az egység ettől különbözik. Ezután megvizsgáltam az egyes egységek egymáshoz képesti viszonyrendszerét. Az alá- és mellérendelő kapcsolatokat egy, úgynevezett RST-fa szemlélteti. Az RST-fa elkészítése után megkerestem a *hatás helyét*, azaz a szöveg legfontosabb egységét.

A vizsgálat második részében egy – a szerző által kidolgozott – online olvasástesztet használtam, amelyet 50 felnőtt töltött ki. A vizsgálati személyek egy – közösségi oldalakon közzétett – felhívásra jelentkeztek. Feltételezhető, hogy valamennyi vizsgálati személy átlagos vagy a feletti motivációval rendelkezik az olvasás ügye iránt, hiszen a felmérésben való részvétel önkéntes volt, a válaszadók semmilyen jutalomban nem részesültek. Az 50 fő közül 29 nő és 21 férfi volt. Többségük (41 fő) felsőfokú végzettségű, a többiek középiskolát végeztek.

Az online teszt első része egy hosszabb folyamat eredményeképpen nyerte el végleges formáját. Az első változat papíralapú volt, a résztvevők (10 fő, mindegyikük felsőfokú végzettségű) azt az utasítást kapták, hogy keressék meg a szövegben és aláhúzással jelöljék azt a mondatot vagy tagmondatot, amely önmagában helyettesíteni tudná az egész szöveget, vagy más szavakkal: a szöveg lényegét tartalmazza. Ez az instrukció nem volt kellőképpen érthető vagy pontos, ezért az eredmények nem lettek értékelhetők. Ezután módosítottam a tesztet: a szöveg lényegét négy lehetőség közül (a, b, c, d) kellett kiválasztaniuk a vizsgálati személyeknek. Egy lehetőség egy szövegből származó idézetet és annak magyarázatát jelentette. A teszt második változatát – amely szintén papíralapú volt – is próbának vettem alá 10 új, szintén felsőfokú végzettségű résztvevővel. Az így kapott eredmények már értékelhetőnek tűntek, így ezt a tesztet alakítottam online felméréssé.

Az online teszt 50 résztvevője a szöveg lényegének meghatározása után a szövegértést vizsgáló egyéb kérdésekre is válaszolt. Az olvasásteszt utolsó két kérdése a szövegértés kritikai szintjére irányult.

A szövegértő olvasás fokozatait a hazai szakirodalomban először Lénárd Ferenc rendszerezte. Úgy gondolta, hogy az olvasás legalacsonyabb fokozata a szövegben szereplő tények megértése, a legmagasabb pedig az esztétikai szintű olvasás, amikor a szöveg értelmezésén túl annak nyelvi megformáltságára, stílusára is reflektál az olvasó (Lénárd 1979: 48).

Adamikné Jászó Anna szerint a megértés első és legegyszerűbb szintje a szöveg szó szerinti megértése. Ennél magasabb szintet képez az értelmező, azaz interpretáló olvasás. Ennél is magasabb szint a kritikai, azaz bíráló olvasás, majd a kreatív, alkotó olvasás szintje következik. Az olvasási szintek egymásra épülnek, hierarchikus rendszert alkotnak (Adamikné 2003: 95–6, 2006: 310–22). Az Adamikné által leírt olvasási fokozatok a Nemzeti alaptantervbe is bekerültek.

Kritikai olvasás során a befogadó értékeli a szöveget. Az értékelés szempontja lehet például a szöveg igazságtartalma, a leírt gondolatok erkölcsi tartalma, a téma időszerűsége, a valóság és a fikció aránya, a szereplők cselekedeteinek lélektani hitelessége stb. (Adamikné 2003: 99). A kritikai olvasás fokának igen fontos szerepe van napjainkban, hiszen rengeteg, egymásnak ellentmondó, időnként manipulatív célú szöveget olvasunk. Azok, akik nem képesek a magas szintű bíráló olvasásra, könnyen válnak manipuláció áldozataivá, illetve fogadnak el gondolkodás, ellenőrzés nélkül igaznak különböző információkat.

Az online olvasási feladatlap a I. számú mellékletben olvasható. A teszthez egy kérdőív is tartozott, amelyben rákérdeztem a vizsgálati személyek nemére, életkorára, iskolai végzettségére. Ezután az olvasási szokásaikról is nyilatkozniuk kellett. A kérdőív a dolgozat II. számú melléklete.

A szöveg RST-elemzése, az olvasásfelmérés eredményei

A vizsgálati személyeknek az alábbi szöveget kellett elolvasniuk. (A kérdőívben a szövegegységeket jelző számok természetesen nem szerepeltek.)

(1.) Ebben a korban sok szülő és pedagógus életét megkeseríti az úgynevezett hiperaktív gyerek. (2.) A szakemberek különféle terápiákat javasolnak, (3.) de a szülő segítőkész közreműködése nélkül nem számíthatunk eredményre. (4.) Azt tanácsoljuk a szülőknek, hogy rendszeres, megtervezett napirendet biztosítsanak a gyermeknek, (5.) mert ez csökkenti a gyermek tudatában lévő belső káoszt. (6.) Az is

éppilyen fontos, hogy a szülő közvetlenül és világosan beszéljen csemetéjéhez, (7.) legyen következetes, (8.) és dicsérje gyakran. (9.) Alakítsunk ki egy számára zavartalan helyet, (10.) ahol nyugodtan tud tanulni. (11.) Fontos a mozgás is, (12.) mert támogatja a koncentrációt. (13.) Ajánljuk például a gumiasztalon való ugrálást, a biciklizést, a lovaglást. (14.) Nem ajánljuk viszont az erőgyakorlatokat.

(Horváth Éva – Szepesi Dóra, 2000. *Boldog szülő, boldog gyermek, Életmódkalauz* nyomán)

Az olvasó számára az első mondatok elolvasása és a téma megértése után feltűnhet a szöveg igen rövid terjedelme. Hogyan lehet egy ilyen bonyolult témáról kevesebb mint fél oldalban úgy írni, hogy az ismeretek közlése mellett még tanácsokkal is ellássa az olvasókat? Fontos kiemelni, hogy a téma nem folytatódik a következő fejezetben, és olyan utalásokat sem találunk, amelyek felhívnák a figyelmet a további tájékozódás szükségességére. Ha valaki nem tudná, mi a hiperaktivitás, a szöveg elolvasása után sem lesz okosabb, nem kap ugyanis összegző jellegű definíciót, magyarázatot a jelenség mibenlétére vonatkozóan. Gondolhatjuk azonban, hogy ha valakinek hiperaktív gyermeke van, sokat profitálhat a szövegből, hiszen abban több tanács, javaslat olvasható. A kérdés azonban ismételt felmerül: lehetséges valóban hasznosítható tanácsokat adni egy ilyen rövid terjedelmű szövegben? A fentiek okán érdemes kissé távolságtartóan közelítenünk az íráshoz, természetesen nem elvitatva, hogy egy-egy tanács megfelelően alkalmazva hasznosnak bizonyulhat.

A szöveg egy utalással kezdődik: „Ebben a korban...”. A szerzők itt arra utalnak, hogy az elemzett alfejezet egy *Fejlődési szakaszok, korcsoportok 6–12 éves korig* című fejezetben található, az alfejezet címe *A hiperaktív gyerek*.

Érdemes megvizsgálni, kinek is szól az alfejezet. A könyv ajánlásában, a második lapon ezt olvashatjuk: „Szülőknek, nagyszülőknek, leendő szülőknek és gyermekekkel foglalkozó felnőtteknek.” Az utóbbiakon minden bizonnyal a pedagógusok értendők. A konkrét alfejezetben inkább csak a szülők figyelmére számítanak a szerzők, ők az üzenet címzettjei, nekik szólnak a gyermeknevelési javaslatok. Az ajánlásban szereplő egyéb szereplők közül az első mondatban megjelennek a pedagógusok is. Mind a szülők, mind a pedagógusok a probléma passzív szemlélőjeként tűnnek fel a szöveg elején: „...sok szülő és pedagógus életét megkeseríti az úgynevezett hiperaktív gyerek”.

Nézzük most meg, kik is a szöveg retorikai értelemben vett írói. A többes szám több okból is indokolt lehet. Egyrészt azért, mert a könyv szerzői valóban ketten voltak, másrészt az általuk használt egyik ige (*számíthatunk*) többes szám első személyű volta miatt. A retorikai értelemben vett írók nagy tudással rendelkező és egyben empátikus egyéneknek látszanak, mivel egyrészt képesek tanácsok megfogalmazására, másrészt, mintegy a szülőkkel együttműködve, az ő oldalukon állva *számítanak* valamilyen eredményre. A többes szám ilyen alkalmazása jellemző egyébként a recept-könyvekre és más tanácsadó jellegű munkák szövegére is. A T/1. alkalmazásának oka hasonló: eredetileg az író (általában egy személyben) a tudás birtokosa, de megosztja tudását az olvasóval, és egy-egy étel elkészítésénél vagy egy más cselekvés végrehajtásakor olyan, mintha az író és az olvasó együtt, egységet alkotva cselekednének.

Megemlítik még a *szakembereket* is. Az ő megjelenésüket többféleképpen magyarázhatjuk, egyrészt harmadik személyeként, akik függetlenek az írótól és az olvasótól. Lehetséges az is, hogy a szerzők magukat is a szakemberek közé sorolják. Ezt támasztja alá, hogy ugyanabban a mondatban esik szoruk, ahol a *számíthatunk*, T/1. személyű igét is megtalálhatjuk. Sőt a korábban általam passzív szereplőként jellemzett pedagógusokkal való azonosság sincs kizárva.

A retorikai szerkezetek elméletének egyik fontos állítása, hogy minden interakciónak *célja* van. Az elemzett szöveg esetében többféle módszerrel határozhatjuk meg ezt a célt.

Az egyik mód egy RST-fa megalkotása. A szöveg egy bekezdés, értelmét tekintve mégis két jól elkülöníthető részre osztható. Az első három egység témamegjelölésként értelmezhető (a fa bal oldali ága), a továbbiak (a fa jobb oldali ága) a szülők számára ajánlott konkrét cselekvéseket írják le. A szöveg első része *magnak* a második *függeléknek* tekinthető. Az RST-elemzés ábrázolása során mindig egy nyíl irányul a függeléktől a mag irányába. A két nagy egység között lévő retorikai viszony az ÖSZTÖNZÉS. Az ÖSZTÖNZÉS, LEHETŐVÉ TÉTEL VAGY KÉPESSE TÉTEL esetében a mag az olvasó egy cselekedetét mutatja be, amely nem valósul meg a függelék vonatkozásában. A függelék elolvasása megnöveli az olvasó képességét vagy hajlandóságát a magban leírt cselekvésre. Jelen esetben a viszony leginkább a KÉPESSE TÉTELNEK felel meg. Az olvasó akkor tud *közreműködni* a gyermek nevelésében, ha tudja, mit kell tennie, milyen konkrét szabályokat érdemes követnie.

Ha az első egységet tovább elemezzük, további mag-függelék viszonyokat láthatunk. Az első mondat (1.) függelék, előkészíti a másodikat. ELŐKÉSZÍTÉS esetén a függelék a szövegben a mag előtt áll, megértése fokozza az olvasó hajlandóságát arra, hogy elolvassa a magot. Az író szándéka szerint az olvasó érdekeltőbb lesz az olvasás iránt, illetve fokozódik az érdeklődése, kíváncsisága. A második mondat két tagmondatból áll, ezek a szöveg (2.) és (3.) jelzésű egységei. A köztük lévő viszony az ELLENTMONDÁS. Erről a relációról a fentiekben már írtam. A különböző terápiák állnak itt szemben a szülők közreműködésével. A szöveg alapján a szülők szerepe tűnik fontosabbnak, ezért a róluk szóló tagmondat (3.) tekinthető magnak: „de a szülő segítőkész közreműködése nélkül nem számíthatunk eredményre”.

A szöveg második nagy egysége a (4.)-től a (14.)-ig tart, és négy, egymással egy szinten lévő részre bontható tovább: ezek a következők: (4.)–(5.); (6.)–(8.); (9.)–(10.) és (11.)–(14.). A négy egység között nem találunk szoros kapcsolatot, a retorikastruktúra-elmélet ilyen esetben HÉZAGNAK vagy RELÁCIÓHIÁLYNAK nevezi az egységek viszonyát.

A (4.) egység jó példa arra, hogy az RST-elemzés alapegysége nem minden esetben egyezik meg a tagmondatokkal. A főmondat és a tárgyi alárendelő mellékmondat egy egységnek tekintendő, hiszen itt a mellékmondat témája a főmondat mondanivalójának szerves része. „Azt tanácsoljuk a szülőknek, hogy rendszeres, megtervezett napirendet biztosítsanak a gyermeknek”. Ehhez a maghoz függelékként viszonyul az (5.) rész: „mert ez csökkenti a gyermek tudatában lévő belső káoszt”. A viszony az elmélet szerint HÁTTÉRKÉNT értelmezhető.

A (6.), (7.) és (8.) részek egymáshoz képest magok, viszonyuk tehát mellérendelő, méghozzá FELSOROLÁS. A FELSOROLÁS viszony azt jelenti, hogy az egyik mag összehasonlítható a többivel egy lista révén, amelyhez csatlakoznak. A lista ebben az esetben a szülőtől elvárt cselekedetek listája. „Az is éppilyen fontos, hogy a szülő közvetlenül és világosan beszéljen csemetéjéhez, legyen következetes, és dicsérje gyakran.”

A következő mag a (9.), ehhez a (10.) rész kapcsolódik függelékként. A köztük lévő retorikai viszony a CÉL. A CÉL viszonyban a mag egy cselekvés, itt egy zavartalan hely kialakítása, a függelék pedig egy meg nem valósult szituáció, ebben az esetben az, hogy a gyerek nyugodtan tanul. A függelék a mag cselekvése által valósul meg, azaz a gyermek akkor tud nyugodtan tanulni, ha a szülő zavartalan helyet alakít ki számára.

A (11.)–(14.) részből elsőként a (12.) emelhető ki, amely függelékként viszonyul a másik háromhoz, a viszony HÁTTÉR jellegű. A (11.) a (13.) és (14.) egységek mellett magként szerepel, a viszony a KIDOLGOZÁS. A KIDOLGOZÁS viszony lényege, hogy a függelék kiegészítő információkat tartalmaz a magban kifejtett tárggyal vagy annak egy vagy néhány elemével kapcsolatban. A (13.) és (14.) egymással mellérendelő viszonyban van, a viszony jellege ELLENTÉT. Az elemzett egységek: „(11.) Fontos a mozgás is, (12.) mert támogatja a koncentrációt. (13.) Ajánljuk például a gumiasztalon való ugrálást, a biciklizést, a lovaglást. (14.) Nem ajánljuk viszont az erőgyakorlatokat.”

Ha az RST-fáról eltávolítjuk a függelékeket, végül egy mag marad, a (3.) egység: „de a szülő segítőkész közreműködése nélkül nem számíthatunk eredményre”. Ez a szövegben a *hatás helye*. Virtanen a függelékek fokozatos eltávolítását *metszésnek* nevezi (Virtanen 1995: 544). A metszés metaforája valóban tökéletesen alkalmas a lényegkiemelés folyamatának leírására, hiszen fokozatosan távolítjuk el, metszünk le a függelékeket, azaz a kevésbé fontos szövegrészeket, egészen addig, amíg egyetlen egység marad, illetve – más szövegek esetében – néhány fő egység.

Az RST-elemzés mellett kiindulhatunk a szövegfajtájából is: egy tanácsadó jellegű írásról van szó. Az előzőekben megállapítottuk, kiknek szól a könyv, amelyből a szövegrész származik, és azt is, hogy a konkrét alfejezet címzettjei a szülők, tehát a hiperaktív gyerekek szülei. A retorikai értelemben vett írók többlettudással rendelkeznek az adott nevelési kérdésben. Mivel ez tanácsadó szöveg, könnyen belátható, hogy az írók célja a szülők ösztönzése egy bizonyos viselkedésforma kialakítására, azaz a gyermekek hatékony nevelésére. Ezzel a módszerrel ugyanarra a következtetésre jutunk, mint az RST-fával: a szöveg legfontosabb egysége a harmadik tagmondat.

A szöveghez kapcsolódó online olvasástervezésben a *hatás helyét* 4 lehetőség közül kellett kiválasztaniuk a vizsgálati személyeknek (I. számú melléklet), az 50 főből 40 választotta az elemzésben bemutatott megoldást, tehát azt, hogy a szöveg a szülő szerepéről szól. 8 fő vélte úgy, hogy a szöveg a napirendről szól, és ketten gondolták azt, hogy a kommunikációról.

A bevezetésben bemutatott első hipotézis szerint a *hatás helyének* megtalálása összefügg az egyéb szövegtést ellenőrző kérdésekre adott válaszok helyességével, a szövegben lévő logikai kapcsolatok, ok-okozati viszonyok megértésével. A feladatlap 2. kérdése a következő volt: *Miért fontos a rendszeres napirend a hiperaktív gyerek számára?* A 3. kérdés négy rövid feleletválasztós gyakorlatot tartalmazott, a megfelelő kötőszót kellett kiválasztaniuk az olvasóknak. Mindkét (2. és 3.) feladatban az okozhatott nehézséget, hogy a szöveg alapján kellett őket megoldani, és ez – esetenként – eltérhetett a vizsgálati személyek előzetes ismereteitől, illetve a kötőszavak esetében a nyelvértékük által sugallt megoldástól. A feladatok megoldását a tesztek feldolgozása során pontoztam, a maximális pontszám 5 volt. Az a 40 fő, aki megtalálta a *hatás helyét* átlagosan 4,3 pontot ért el (86%), a többiek átlagosan 4,7-et (94%). Az eredmények alapján a fenti hipotézis nem támasztható alá. Ennek oka lehet a kérdések kis száma. Úgy gondolom, egy későbbi vizsgálatban érdemes lenne egy hosszabb kérdéssorral megkísérelni a feltevés bizonyítását.

Feltételeztem továbbá, hogy azok, akik munkájuk közben vagy szórakozás, információszerzés céljából többet olvasnak naponta, illetve gyakrabban olvasnak ismeretközlő, tanácsadó jellegű szövegeket, sikeresebbek lesznek a szöveg lényegének a megtalálásában. Ez a feltételezés sem mutatkozott helyesnek. Ebben az esetben nem valószínű, hogy a mérőeszköz hiányossága miatt nem valósult meg a hipotézis, hiszen az olvasási szokásokra három kérdés is vonatkozott. (*Mennyit olvas egy nap munkavégzésével kapcsolatban? Mennyit olvas egy nap szórakozás, információszerzés céljából? Milyen gyakran olvas ismeretközlő vagy tanácsadó jellegű szövegeket?*) A választ 5, illetve 6 lehetőség közül kellett kiválasztaniuk a vizsgálati személyeknek, így viszonylag árnyalt képet kaphattunk az olvasási szokásokról. Elképzelhető, de korántsem bizonyos, hogy nagyobb populáció vizsgálatával könnyebben bizonyítható az összefüggés.

Ezen a ponton felmerülhet a kérdés: bizonyítható-e ebben a dolgozatban egyáltalán, hogy van létjogosultsága az RST-elemzésnek a szövegértés kutatásában, ha – a rendelkezésre álló adatok alapján – a *hatás helyének* megtalálása sem a szövegben előforduló logikai kapcsolatok felismerésével, sem az olvasási szokások alapján valószínűsíthető olvasási képességgel nem függ össze? Egyetlen olyan feltételezés maradt, amellyel még nem foglalkoztunk: a jobb olvasók könnyebben megtalálják a *hatás helyét*, és kritikusan viszonyulnak a szöveghez, tehát ez a két képesség összefügg egymással.

A kritikai olvasás képességére két kérdés vonatkozott. Ezek a következők voltak: (4.) *Képzeld el, hogy az Ön gyermeke hiperaktív! Mennyire érezte hasznosnak a szövegrész elolvasását?* (5.) *Milyen mértékben fogadná meg az olvasott tanácsokat?* A válaszadók során a vizsgálati személyeknek egy 1–10-ig terjedő skálán kellett a megfelelő számot bekarikáznuk, de ez csak bevezetésül szolgált a valóban fontos feladathoz, a válaszok indoklásához. Az online teszt előnye, hogy a vizsgálati személyek nem tudták kihagyni az indoklást, mert a program csak úgy engedte őket a következő kérdéshez, ha irtak valamit, így mind az 50 résztvevő megindokolta válaszait. Ebből a 100 válaszból következtem arra, hogy a vizsgálati személyek kritikusan viszonyultak-e a szöveghez. Az 50 vizsgálati személy közül 27 fogalmazott meg – egy vagy mindkét indoklásában – valamilyen kritikát az olvasottakkal kapcsolatban, tehát a résztvevők több mint fele kritikusan viszonyult a szöveghez. Ez többféle formában is megmutatkozott az indoklásokban. A legnagyobb számban (14) azok a vélemények voltak, amelyek szerint a szöveg túl általános, tartalma közismert, vagy nem csak a hiperaktív gyerekekre vonatkoznak az állítások. Kilenc fő gondolta úgy, hogy a szöveg túl rövid, kevés információt tartalmaz a téma komolyságához képest. A többi kritikát csak egy vagy két vizsgálati személy írta le. Ezek a következők: a szöveg nem hangsúlyozza a fontos és kevésbé fontos tennivalók közötti különbséget; a tanácsok „későiek”, iskolás korra már régen el kellett volna kezdeni a terápiát; konkrét információk hiánya (az étkezés szerepe, az erőgyakorlatok tilalmának indoklása); a probléma kezelése túl könnyűnek tűnik a szöveg alapján; a hiperaktivitás nem is valódi probléma, csak a rosszul értelmezett társadalmi elvárások miatt kezelik annak. Néhány válaszadó több kritikát is megfogalmazott.

Azok közül, akik megtalálták a *hatás helyét* (40 fő) 23 viszonyult kritikusan a szöveghez, ez a válaszadók 58%-a. A többi vizsgálati személy (10 fő) közül mindössze négyen fogalmaztak meg kritikát, tehát 40%-uk. A számok alapján úgy tűnik, van összefüggés a *hatás helyének* megtalálása és a kritikai olvasás között.

Következtetések

A kutatás célja az volt, hogy bizonyítsuk a retorikastruktúra-elmélet alkalmazhatóságát a szövegértés hazai kutatásában. Az elmélet alapján elemeztem egy életmód-tanácsadó szövegét, és bemutattam az egyes szövegegységek összefüggéseit szemléltető RST-fát. Megkerestem a szöveg legfontosabb egységét, azaz a *hatás helyét*. A vizsgálat második részében 50 felnőtt olvasási szokásait és olvasásértését vizsgáltam. A rendelkezésre álló adatok alapján megállapítottam, hogy az RST szerinti hatáshely és az olvasók intuitív megítélése általában egybeesik; emellett a *hatás helyének* megtalálása és a kritikai szintű olvasás képessége is összefügg egymással. Valószínűsítem, hogy több vizsgálati személy részvételével, egy terjedelmesebb mérőeszközzel elvégzendő vizsgálat további, a gyakorlatban hasznosítható összefüggést tárhatna fel a szöveg lényegének kiemelése és az olvasási szokások, valamint a lényegkiemelés és az ok-okozati viszonyok megértésének az összefüggéseiről.

Véleményem szerint a retorikastruktúra-elmélet alkalmazása egy modern, újszerű aspektussal egészíthetné ki a hazai olvasáskutatást. Segíthetne – többek között – a lényegkiemelés képességének a vizsgálatában. Szintén érdekes lenne megnézni, hogy milyen sorrendben alakul ki a retorikai kapcsolatok megértésének képessége az olvasástanulás során; melyek azok a relációk, amelyeket a legtöbbször félreértenek az olvasók stb. Sok olyan eredmény születhetne, amely beépíthető lenne az olvasástanítás módszertanába, ezáltal növelhetné az oktatás, a készségfejlesztés hatékonyságát.

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna 2001. *Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2003. *Csak az ember olvas*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2002. A szövegértő olvasásról. *Magyartanítás* 4: 4–14.
- Adamikné Jászó Anna 2006. *Az olvasás múltja és jelene*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Hacker, J. Douglas 2004. Self-Regulated Comprehension During Normal Reading. In: Robert B. Ruddell – Norman J. Unrau (eds.) *Theoretical Models and Processes of Reading*. International Reading Association, Newark, 755–79.
- Károly Krisztina 2014. A retorikai szerkezet újratertemtése a magyar–angol sajtófordításban. *Magyar Nyelv* 1: 17–29; 2: 144–59.
- Károly Krisztina (megjelenés alatt). *A retorikastruktúra-elmélet a kontrasztív retorikai vizsgálatokban és a fordításkutatásban*.
- Lénárd Ferenc 1979. *A közoktatás fejlesztése és a pszichológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magnuczné Godó Ágnes 2003. *Cross-cultural Perspectives in Academic Writing. A Study of Hungarian and North American Students' L1 Argumentative Rhetoric*. PhD doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Mann, William C. – Matthiessen, Christian M. I. M. – Thompson, Sandra A. 1988. Rhetorical Structure Theory: toward a functional theory of text organisation. *Text* 8/3: 243–81.
- Mann, William C. – Matthiessen, Christian M. I. M. – Thompson, Sandra A. 1992. Rhetorical Structure Theory and Text Analyses. In: Mann, William C. – Thompson, Sandra A. (eds.): *Discourse Description. Diverse Linguistic Analyses of a Fund-raising Text*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 39–78.
- Mann, William C. 2005. RST – *Rhetorical Structure Theory*. <http://www.sfu.ca/rst/>.
- Paris, G. Scott – Wasik, A. Barbara – Turner, C. Julianne 1991. The Development of Strategic Readers. In: Barr, Rebecca – Kamil, L. Michael – Mosenthal, Peter – Pearson, P. David (eds.): *Handbook of Reading Research*. Volume II. Longman Publishing Group, New York–London, 609–40.
- Tirkkonen-Condit, Sonja 2002. Process Research: State of the Art and Where to Go Next? *Across Languages and Cultures* 3/1: 5–19.
- Virtanen, Tuija 1995. Analyzing Argumentative Strategies: A Replay to a Complaint. Organisation in Discourse. Proceedings from Turku Conference. Warvik, B., S-K. Tanskanen – Hiltunen (eds). *Anglicana Turkue-nsia* 14: 539–47.

FÜGGELÉK

I. számú melléklet

Egy életmódkalauz szövegének retorikai elemzése és a felnőttek szövegértő olvasása

- 1. Az alábbi szöveg egy életmód-tanácsadó egy alfejezete. Olvassa el figyelmesen a szöveget! Válassza ki azt a részt (A–D), amely Ön szerint a szöveg lényegét, legfontosabb állítását tartalmazza! Egy olyan állítást keressen, amely összefoglalja a szöveget!**

Ebben a korban sok szülő és pedagógus életét megkeseríti az úgynevezett hiperaktív gyerek. A szakemberek különféle terápiákat javasolnak, de a szülő segítőkész közreműködése nélkül kevésbé számíthatunk eredményre. Rendszeres, megtervezett napirendet kell biztosítani a gyermeknek, mert a magatartászavar egy bizonyos belső káoszra adott válaszreakciója. A szülő beszéljen közvetlenül és világosan csemetéjéhez, legyen következetes, és dicsérje gyakran. Alakítsunk ki egy számára zavartalan helyet, ahol nyugodtan tud tanulni. Fontos a mozgás is, mert támogatja a koncentrációt. Ajánlott például a gumiasztalon való ugrás, a biciklizés, a lovaglás. Nem ajánlottak viszont az erőgyakorlatok. *Horváth Éva – Szepesi Dóra, 2000. Boldog szülő, boldog gyermek, Életmódkalauz. Bioenergetic, Budapest, 34–5.*

- A (...) a szülő segítőkész közreműködése nélkül kevésbé számíthatunk eredményre.
 B Rendszeres, megtervezett napirendet kell biztosítani a gyermeknek (...)
 C A szülő beszéljen közvetlenül és világosan csemetéjéhez (...)
 D Nem ajánlottak viszont az erőgyakorlatok.

- 2. Miért fontos a rendszeres napirend a hiperaktív gyerek számára? Válaszoljon a szöveg alapján!**

.....

- 3. Válassza ki a megfelelő kötőszót! Az állítások értelme egyezzen meg a szöveg mondanivalójával! Ne arra figyelje, hogyan hangzik szebben a mondat!**

- a. A szülő beszéljen világosan a gyerekekhez, **és/de/mert/ezért/vagy/sem** fontos a következetesség a nevelésben.
 b. A hiperaktív gyermek számára ajánlott például a biciklizés, **és/de/mert/ezért/vagy/sem** az erőgyakorlatok nem.
 c. A hiperaktív gyerek számára fontos egy zavartalan hely kialakítása, **és/de/mert/ezért/vagy/sem** ott nyugodtan tud tanulni.
 d. A mozgás támogatja a koncentrációt **és/de/mert/ezért/vagy/sem** fontos.

- 4. Képzelve el, hogy az Ön gyermeke hiperaktív! Mennyire érezte hasznosnak a szövegrész elolvasását? 1–10**

Indokolja válaszát!

.....

- 5. Milyen mértékben fogadná meg az olvasott tanácsokat? 1–10**

Indokolja válaszát!

.....

II. számú melléklet

Kérdőív a vizsgálati személyek számára

Kérem, húzza alá a megfelelő választ!

- 1. Neme:** férfi nő
- 2. Életkora:** 18–25 26–35 36–50 51–65 66–80 80 fölött
- 3. Iskolai végzettsége:** alacsonyabb, mint az általános iskola 8 osztálya
általános iskolai
középiskola
felsőfokú
- 4. Munkavégzésével kapcsolatban átlagosan mennyit olvas egy nap?**
Nem olvasok
10 percnél kevesebbet
10–30 percet
30 percet – 2 órát
2–4 órát
4 óránál többet
- 5. Szórakozás, információszerezés céljából átlagosan mennyit olvas egy nap?**
Nem olvasok
10 percnél kevesebbet
10–30 percet
30 percet – 2 órát
2–4 órát
4 óránál többet
- 6. Milyen gyakran olvas ismeretközlő vagy tanácsadó jellegű szövegeket?**
Nem olvasok
Évente kevesebb, mint 5 alkalommal
Körülbelül havonta
Körülbelül hetente
Hetente többször
- 7. Milyennek értékeli saját olvasásának színvonalát egyszerűbb szövegek esetében?**
Nehezen értem, amit olvasok
Inkább nehezen értem, amit olvasok
Szinte tökéletesen értem a szövegeket
Tökéletesen értem a szövegeket
- 8. Milyennek értékeli saját olvasásának színvonalát bonyolultabb szövegek esetében?**
Nehezen értem, amit olvasok
Inkább nehezen értem, amit olvasok
Szinte tökéletesen értem a szövegeket
Tökéletesen értem a szövegeket

SUMMARY

*Csépány, Nikoletta***Rhetorical analysis of a lifestyle consulting text and adults' reading comprehension**

In this paper I concentrate on using the Rhetorical Structure Theory (RST) in the study of reading comprehension. In the first section of the paper I analyse a lifestyle consulting text within the framework of the theory. As a result of the analysis, the comprehensive locus of effect is identified. The comprehensive locus of effect is the most important portion of the text that represents the essence of the whole text. In the second section of the paper I examine the reading habits and comprehension of 50 adults. They had to read and understand the lifestyle consulting text. Results show that the comprehensive locus of effect according to the RST usually coincides with the intuitive perception of the readers. Furthermore, there is correlation between the ability to find the comprehensive locus of effect and the critical level of reading comprehension.

Keywords: Rhetorical Structure Theory, reading comprehension, comprehensive locus of effect

A rézfászu bagoly

Adatok. Létezik egy gyermekijesztő: *Elvisz a rézfászu bagoly*. Változatai: *Vigyen el a rézfászu bagoly*, *Ott jön a rézfászu bagoly és megesz*. Nyelvjárási alakjai az Új magyar tájszótárban: *rézfászu bagó*, *rézfászu bagoj* (ÚMTSz. 2002: 728) stb. (Dunaszentgyörgy, Lovászpata, Gomba, Nagyszalonta, Zilah, Balmazújváros). Jelentése: 'gyermekeket ijesztgetésre kitalált félelmetes mesebeli lény; rézbagoly'. *Föl ne mönny ap pallásra, mer elkap ar rézfászu bagoj*; *Evisz a rézfászu bagó, te!* Szitkozódás: *A rézfászu bagoj vigyen el* (Csenger). További szitkozódás (káromkodás): *Basszék meg a rézfászu bagoly!* (Pusko 2002: 87). A rézfászu bagoly megtalálható a Magyar néprajzi lexikon *gyermekijesztő* címszavában is: „Mesei és hiedelemalakok: banya, boszorkány, vasorrú bába, rézfászu bagoly, bakaraszt, markoláb [...], manó, plutó, dromó, ördög, prikulics [...], garabonciás, lidérc, tüzes ember” (MNL. 2. 1979: 349). Míg azonban az ugyancsak különleges, és talán ehhez hasonló hiedelemlelőnynek, a vasorrú bábanak van külön címszava, a rézfászu bagolynak nincs. A bába állandó jelzője, a *vasorrú*, a bagoly állandó jelzője, a *rézfászu* nem lehet véletlen, és valószínűleg régmúltba vezető magyarázata lehet. A szóbeliség korába, amikor az állandó jelzők fontos szerepet játszottak a történetmondásban.

Analógia: a vasorrú bába? Közelítsünk a kérdéshez a vasorrú bába felől, amely ugyancsak különleges mesei vagy hiedelemalak. A nyelvhasználatban a vasorrú bába szinte azonos a boszorkány fogalmával (ez esetben hiedelemalak), pedig inkább mesei figura, mesék hőse, természetfeletti lény. További nevei: *vasfogú bába*, *vasbába*. A szibériai török népek hőseinekiben: *rézorrú banya* (teleut); „ólmos szemekkel, rézorrzal egy banya ült” (szagáj); *rézorrú banya*, *rézorrú anyó* (sór). Gyakorlati magyarázat is van a rézorra, mégpedig legközelebbi nyelvrokonainktól, az obi-ugoroktól. Az obi-ugorok így, rézorrzal ábrázolják szellemeiket: arcukat, szájukat, orrukat vérrel, hússal, zsírral kenték be, de hogy a faarc ne korhadjon el hamar, a báb kiemelkedő orrát (cink, ólom, bádóg, réz vagy ezüst) fémlappal fedték be (MNL. 5. 1982: 512). A Magyar néprajzi lexikon szócikke nagymértékben a rögtön következő Solymossy-tanulmányra épít.

Mesei alakként a vasorrú bába így szerepel a Czuczor–Fogarasi-szótárban, ugyancsak „praktikus” magyarázattal a vasorra: „népmesékben nagy szerepet játszó boszorkányféle bűvös banya, kinek tühgyes orra van, s ha a vasfalat ostromolja, hét mérföldről ugrik neki” (CzF. VI. 1874: 862; MNL. 5. 1982: 512).

A bába elől szinte elmaradhatatlan (állandó) jelző, a *vasorrú* sokaknak elindította a fantáziáját. Solymossy Sándor (1927/1991) kutatta ki mitikus párhuzamait, amelyek az ázsiai türk népekhez vezetnek: *rézorrú banya*, *rézorrú anyó*, *rézorrzal egy banya* (Solymossy 1991: 52), továbbá: *ólomfejű barát*, *vasfejű farkas*, *rézfarkas*. Solymossy szerint az ázsiai népeknél (így legközelebbi nyelvrokonainknál) a lélekhit nyomán fabábot, bálványképet állítottak, amelyeket olykor bálványházikóban tartottak. A bábok orrát kultikus vagy praktikus célból fémből illesztették rá. Solymossy szerint (1927/1991: 59) „a hazai vasorrú s az ázsiai türk-tatár rézorrú anyó” összekapcsolódik.

A rézorr és rézpénisz pszichoanalitikus összekapcsolása. Solymossy etnológiai párhuzamait, értelmezéskísérleteit Róheim Géza (1984: 135–6) saját gyűjtésével, és ötletes, bár logikailag kicsit nehezen követhető pszichoanalitikus-etnológiai magyarázattal egészíti ki: „a bagoly mint egyes csoportok őse jelenik meg, és ezért valószínűleg bálvány is volt. Namármost a magyar folklórban van egy kevéssé ismert kísértet, amiről Vargha tiszteletes számolt be nekem Bihar megyéből, ez a rézfászu bagoly. A gyerekek azt mondták, hogy ne menjenek le a pincébe vagy fel a padlásra, mert ez a bagoly megeszi őket. Később Kisvárdáról, az ország keleti, és Zala megyéből, az ország nyugati részéből ezt megerősítő adatokat kaptam. Az ugor temetőikben olyan kis réz bagolyfigurákat találtak, amelyeknek emberi arc volt a mellén. Egyes ilyen rézfiguráknak két vagy három fejük volt. A bagoly Erdélyben is megjelenik, mint táltos madár, azaz a magyar sámán segítőtársa.”

Itt Róheim Munkácsi Bernátra és a Vogul népköltési gyűjteményre, valamint az erdélyi adat kapcsán Kolumbán Samura hivatkozik: „A rézpéniszt időnként eufemisztikusan rézornak is nevezik. Namármost a rézorr vagy bármilyen fémből készült orr, pontosan a vogul és az osztják bálványok jellegzetes vonása; és csak ezt a helyet kenik be vérrel. Novickij leír egy bálványt, az ’Obi-fejedelem öreg’ bálványát, akinek egy bádogcsó volt az orra, amin keresztül az isten vissza tudta húzni az összes halat a folyóba, amelyik elúszott az óceánba. Ő adja vagy tartja vissza a halakat. Kannisto megfigyelte, hogy a halott medve lelkének megbékítésére rendezett szertartásokon az állat azáltal válik istenné, hogy egy ólomtálat rögzítenek az orrára...”

Az etnológusok véleményének összegzése. Etnológiai példák akadnak is kultikus céllal használt fémorrú bálványokra, leginkább ázsiai török népeknél, valamint az obi-ugoroknál. Mitikus szövegekben előforduló sajátos megnevezésükben is párhuzamok vannak: *vasorrú banya*, *ólomfejú barát*, *vasfejű farkas*, *rézfarkas* ~ magyar: *vasorrú bába*, *vasfogú bába*, *vasbába*, *rézfászu bagoly*. A pszichoanalitikus Róheim kapcsolatot lát a rézorr és rézpénisz között: a rézpéniszt eufemisztikusan rézornak nevezik. Ezzel látja bizonyítani a kapcsolatot a fémorr és a fémpénisz, azaz a vasorrú bába és a rézfászu bagoly között. Annyit hozzá lehet tenni (pszichoanalitikus befolyásoltág nélkül), hogy a népi véleményekben és tréfákban a mai napig párhuzamot vonnak egy férfi orra és nemi szerve nagysága között. De ha a mitológiai párhuzamok helytállóak (nincs okunk megkérdőjelezni őket), és ez az orr-pénisz kapcsolat fenn is állna (utalások, nyomok vannak rá), a vasorr és a rézpénisz összehozása kicsit merész párhuzamnak tűnik.

Továbbgondolások: agresszivitás, szexualitás. A vasorrú bábával és a rézfászu bagollyal való ijesztetés, fenyegetés mélyén valóban elképzelhetőnek vélek agresszív, esetleg szexuális mozzanatok. A nagy orr markáns személyiségjellemző, ennek fokozása lehet a vasorr. A *beleüti az orrát* szólásunk is mutatja, hogy az orral akár „ütni” is lehet, vasorral nyilván nagyon erőset. A nagy pénisz fokozása lehet a rézpénisz. A nagy, különösen rézpéniszű bagollyal való ijesztés, fenyegetés agresszív szexualitás aktusra utalhat. Hasonló „kép” bukkan fel a szexualitás szleng szókészletében: *megkupakol*.

Merész továbbgondolás: gyermekeltevés, agresszív szexualitás. Sántha Attila, költő, a Székely szótár alkotója egy fórumon így foglalta össze a rézfászu bagollyal kapcsolatos gondolatát:

„A rézfászu bagolyról a népi emlékezet csak annyit mond, hogy „jó, s megreszel”. Igazából a vasorrú vagy vasfogú bába férfi párja, azt a férfi orvost (bagoly = tudós, orvos) takarja, aki gyermekeltevéssel foglalkozik. A bába azért lesz vasorrú, mert kampós a szerszáma, amivel benyúl a nőbe. Ezt, ha férfi nyúl be a nő nemi szervébe, a nép (réz)*asznak nevezi. Erről jelent meg tanulmány a Székelyföld 2012/7-es számában (Csíkszereda): „Exkurzus a Rézfászu Bagolyról. S ha már a középkorba is visszamentünk, királyokig, nemesekig, akkor gyorsan fejtsünk meg egy másik évszázados néprajzi rejtélyt is (merthogy a vasfogú bába mindent megold). [Bekezdés.] A székely és a magyar mitológia egyik érdekes szereplője a rézfászu bagoly. »Ügyelj, met a rézfászu bagoly megreszel!« – Gyermek ijesztésére mondják. A »rézfászu bagoly« mint mitikus ijesztő hiedelemként az egész magyar nyelvterületen elterjedt. Az általános elterjedtség ősi voltának egyik bizonyítéka. Keveset lehet róla tudni, a hiedelmkör szemantikai modellje meglehetősen egyszerű. Csíkban azt tudják róla, hogy »jó« és hogy »megreszel«, a kalotaszegi Méréban »füttyül« is (Forrás: Tánzos Vilmos: 777 proverbium Csíkszentkirályról. *Acta Siculica* 2008, 543–79). [Bekezdés.] Nos, a Vasorrú Bába ’gyermekeltevő bábaasszony’ jelentése után egyáltalán nem nehéz kikövetkeztetni, hogy a Rézfászu Bagoly nem egyéb, mint a vasorrúnak a férfi párja: a bagolynak nevezett tudósorvos, akinek jellemzője, hogy van egy rézszerszáma (képletesen fása), amivel a nő nemi szervében vágkál. A rézfászu bagolytól »azért kell félni, mert megreszel« – nem hiszem, hogy bővebben kellene magyaráznom, hogy ez mit jelent.”¹

Ám hajlok arra, hogy ez utóbbi inkább szabad képzelet vagy tréfa, és jóval egyszerűbb a magyarázat.

Racionális magyarázat: pedagógiai fikció. Számos találgatás, vad ötlet után a Magyar néprajz VII. kötetében (1990: 576–7) található gyermekijesztő lények fejezetében racionális magyarázat található, és a „címbebeli szereplőt” pedagógiai fikciónak tekintik. A rézfászu bagoly itt is a mesei és hiedelemalakok társaságában (banya, boszorkány, vasorrú bába, bakaraszt, markoláb, manó, ördög,

¹ <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTY3Ng==>.

prikulics, garabonciás, lidérc) található. Az ide sorolt „lényeknek” a neve is konstruált: „gyermek- és dajkanyelvi, vagy hangutánzó, hangulatfestő szavak. A szavak mögött nincsenek »hitt« lények, még ha némelyikük esetleg valamikori hiedelemlény is volt (ezt feltételezték a *rézfaszú bagolyról*; vagy lehetett ilyen a bukovinai *vasfogú bába* is).”

A rézfaszú bagoly szárnyra kel... A már csak szóbeliségben, gyermekijesztőben élő rézfaszú bagoly 1993-ban bekerült egy középiskolai nyelvtankönyvbe: „Ne rosszkodj, mert elvisz a rézfaszú bagoly” (Balázs 1993: 87).

Tar Sándor: Zoli gyermekkorára című elbeszélésben is felbukkant: „Ő megijedt, de nem nagyon, Feri pedig a fasor felé mutatott, ott jön a rézfaszú bagoly és megesz! Zoli ettől már tényleg megrémült, ne monddad már, siránkozott, Feri pedig emelte újra a belsőt, de ekkor már ő sem volt rest, elszaladt, Feri utána, meg a kutya is, az azt hitte, játszanak.”²

Havasi Attila egy rémverset faragott a rézfaszú bagolyról.

Dal a Rézfaszú Bagolyról

Mint iskolás, ha bepisilt,
az erdő oly komoly.
Az arcán ott a félelem:
tudja: ezen az éjjelen
vért szomjúhozva megjelen
a Rézfaszú Bagoly.

A szeme éles, s karma is:
kire lecsap, fogoly.
Mert gúzsbakötve elviszi,
egy nagy hordóba beteszi,
s vasárnap délre megeszi
a Rézfaszú Bagoly.

Mielőtt vére kibuzog,
s a nagy hordóba foly,
dolgozni kényszerül a rab:
eloldja őt, tüzet rakat,
s faragat véle nyársakat
a Rézfaszú Bagoly.

S minden vasárnap égre száll
a vészes füstgomoly:
mutatja, hogy a máglya fül,
s ebédje míg pirosra süll,
a vért szörtyölve körben ül
a Rézfaszú Bagoly.³

Található a világhálón egy dalszöveg (zeneszöveg) is a rézfaszú bagolyról:

1. versszak

Rossz fát tett a tűzre Sanyi
megbüntette őt a papi
Bezáratta a padlásra
a mumusnak szállására
Éjszaka majd eljön érted
kiszívja a zsvány véred
Minden csibész jól meglakol

2. versszak

Sanyi bizony vagány legény
nem fél ő mert igen kemény
Bátran fel megy a padlásra
hogy a baglyot pofán vágja
Lecsavarom a rézfaszát
eladom és veszek piát
Berugok majd mint egy bajor

Refrén

Ha jön a rézfaszú bagoly
sa-la-la-la-la-la-la
Ha jön a rézfaszú bagoly
sa-la-la-la-la-la-la.
S jöhet a rézfaszú bagoly
sa-la-la-la-la-la-la
Jöhet a rézfaszú bagoly
sa-la-la-la-la-la-la.

Refrén – Mindenki együtt: Jöhet a rézfaszú bagoly...

S jöhet a rézfaszú bagoly
sa-la-la-la-la-la-la
Jöhet a rézfaszú bagoly
sa-la-la-la-la-la-la.
S jöhet a rézfaszú bagoly
sa-la-la-la-la-la-la
Jöhet a rézfaszú bagoly
sa-la-la-la-la-la-la.⁴

² <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00079/tar.htm>.

³ Havasi Attila (1972) a 2000–2001-es Palimpszeszt műfordítóverseny díjazottja. A vers forrása: <http://magyar-irodalom.elte.hu/prae/pr/200106/27.html#Anchor-14821>.

⁴ Forrás: <http://www.seobaglyak.hu/seobaglyak-es-a-zene/rezfaszu-bagoly-dalszoveg-zeneszoveg>.

A rézfaszú bagoly meghihletett másokat is. Különféle karikatúrák, sőt műalkotások készültek róla.

1. kép. (kiállításkép)
http://atom.blog.hu/2008/10/21/nemletezo_targyak_tarlata-zeneszoveg

2. kép. (bagoly)
<http://www.seobaglyak.hu/seobaglyak-es-a-zene/rezfaszu-bagoly-dalszoveg>

3. kép. (Vigyen el...)
<http://rockerek.hu/kep453355.html>
 A letöltés ideje: 2015. ápr. 21.

Epilógus. Legyen ázsiai ösvallási örökség vagy pedagógiai fikció, esetleg pusztá tréfa, Solymossy Sándor (1927/1991: 64). dolgozatának utolsó mondata elgondolkodtató: „Az egészből pedig az a végső tanulság, hogy nyelvi és néphagyományi emlékeinkben csodálatra méltó régiségek lappanganak, amelyek fokozatos feltárása és egykori jelentésük kihüvelyvezése ösvallásunk felderítésében még fontos szerepet lesznek hivatva játszani.”

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza szerk. 1993. *Magyar nyelv. Érettségi témakörök, tételek.* Corvina, Budapest.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János, 1874. *A magyar nyelv szótára.* VI. Budapest. MNL. = *Magyar néprajzi lexikon* 1979. 2. kötet. Akadémiai, Budapest.
- Magyar néprajz* VII. 1990. Főszerk.: Dömötör Tekla. Akadémiai, Budapest.
- MNL. = *Magyar néprajzi lexikon* 1982. 5. kötet. Akadémiai, Budapest.
- Pusko Gábor 2002. „Megadja a módját, mint kálosiak az óbégatásnak!” Proverbiumok egy munkaközösség tagjainak szókészletében a gömőri Tornalján. *Acta Ethnologica Danubiana* 4. Komárom–Dunaszerdahely, 83–112.
- Róheim Géza 1984. *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Tanulmányok.* Válogatta és szerkesztette: Verebélyi Kincső. Gondolat, Budapest. (Magyar és vogul mitológia: 47–170.)
- Solymossy Sándor 1927/1991. *A „vasorrú baba” és mitikus rokonai.* Akadémiai, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 4. kötet, 2002.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

Gyümölcstermő egzotikus növények nevei I.

Az alábbiakban történeti-etimológiai szempontból földolgozott elnevezéseket nagyrészt már szó-tárolták, illetve a világhálón, a kereskedelemben széles körben terjednek, elemző dolgozatokban azonban eddig nem szerepeltek. A magyar írásbeliségben már a 14. századtól fölbukkannak déli-gyümölcsök nevei, fajleírások magyar szerzőtől az erdélyi Maximilianus Transylvanus könyvében (1523: *De Moluccis Insulis*) olvashatók, Lencsés György kéziratában (1577 k.) és Melius Juhász Péter Herbariumában (1578) az orvosbotanika szaknyelvébe is bekerültek egzotikus fajok magyar elnevezései. Amennyire régi források rendelkezésre állnak, igyekeztem az idegen nyelvi nevek szó-történetére is fényt deríteni.

óriás orgonakaktusz *J. Pachycereus pringlei* (P. 444). Mexikó északnyugati területén honos. Tüskés gyümölcse fontos élelmiszere az ott élő embereknek.

Az *óriás* faji jelzőt okkal kapta, hiszen a világ legnagyobb kaktusza, húsz méteresre is megnő. Ugyancsak hatalmas méretére utal ang. *elephant cactus* és *mexican giant cactus* (EL.), azaz 'elefántkaktusz' és 'mexikói óriáskaktusz' elnevezése. Az *orgona* azért került nevébe, mert e hangszer sípjaihoz hasonló hosszú, oszlopszerű ágai fejlődnek. A *kaktusz* szó először 1787-ben, Mátyus István Ó és új Diaetetica című művében adatható a magyarban. Diószegiék már hat kaktuszt sorolnak fel 1807-ben (MFüvK.). Latin eredetű nemzetközi szó, végső soron a görögből származik, Linné látta el a fajokat a lat. *cactus* (< gör. *kaktosz*) gyűjtőnévvel.

Az óriás orgonakaktusznak a spanyol nyelvterületen közismert neve *cardon* (W.), a szó a bogáncs sp. *cardo* nevéből való. Átkerült más nyelvbe is; vö. ném. *Cardon-kandelaberkaktus* 'ua.' (uo.), ang. *cardon* 'ua.' (EL.). A sp. *cardón pelón*, *cardón gigante* (GRIN.) nevek jelzőinek 'kopasz', illetve 'óriás' a jelentése. A sv. *krusbärspelearkaktus* 'ua.' (uo.) jelentése 'egresjátékkaktusz', a névadás alapja nem világos. További neve a sp. *sagueso*, *sahuaso* (uo.) és az ang. *false saguaro* (W.), vagyis 'hamis saguaro' (a saguaro a Carnegiea gigantea, megjelenésre hasonlít erre a fajra).

A latin szaknyelvi binómen 1909 óta érvényes (Contr.Natl.Herb. 12: 422), a *Pachycereus* nemzetségnév szóösszetétel, egyrészt a gör. *pachysz* 'kövér, sűrű' szóval alkották, az utótag pedig a lat. *cereus* 'viaszgyertya, viaszfáklya' (< gör. *kerosz* 'viasz') szó, a szürkés-zöld, viaszos héjra utal. A latin *pringlei* fajnévben pedig az amerikai botanikus, Cyrus Guernsey Pringle (1838–1911) neve öröködik meg.

meggyesfűzér *J. Oemleria cerasiformis* (P. 176). Észak-Amerika nyugati részén őshonos. Csonthéjas gyümölcse ehető, ám eléggé keserű, amíg nem teljesen érett.

A faj gyümölcse volt a névadás szemléleti háttere, a bogyó meggyhez hasonlításával keletkezett, és azzal, hogy fűrthöz hasonló füzérekben érik. A latin szaknyelvi *cerasiformis* (< lat. *cerasus* 'cseresznye' [< gör. *kéraszosz* 'ua.'] és *-formis* '-alakú') faji jelző pedig a gyümölcs cseresznyeformájára utal. Cseresznyéhez hasonlítják ennek alapján cs. *vonivka třešňová* és or. *эмлерия вишнелоподобная* (W.) elnevezésében is. Tulajdonképpen azonban a gyümölcs sem a meggyhez, sem a cseresznyéhez, sokkal inkább a szilvához hasonlít. Csonthéjas gyümölcse ugyanis ovális, eleinte narancssárga, éretten pedig sötétkék, szinte fekete, és vörös száron fejlődik. Ezért aztán találóbb elnevezés *Oregon-szilva* (P. 192) társneve, a ném. *Oregonpflaume* 'ua.' (W.) részfordítása. Megvan más nyelvben is; vö. dán *oregonblomme* 'ua.' (LH.). Egyúttal egyik élőhelyére, az USA Oregon államára is utal. A gyümölcsnek a szilvához való hasonlósága az alapja fr. *faux prunier* és *prunier amérindien* (W.), ang. *indian plum* (EL.), azaz 'hamis szilva', illetve 'indián szilva' elnevezésének is. Ugyanakkor az őszibarack nevével is alkottak nevet a meggyesfűzérnek; vö. ang. *Oregon peach*, *indian peach* (uo.), vagyis 'Oregon-őszibarack', illetve 'indián őszibarack'. Mindenesetre a gyümölcs ovális bogyó, a leggyakoribb neve ezért a bogyó névvel az ang. *osoberry* (GRIN.). A porzós virágai kellemetlen szagúak, ezért kapta ang. *skunk bush* (Turner 114), azaz 'görenybokor' elnevezését. A 'fojtó cseresznye' jelentésű ang. *choke cherry* (uo.) nevét pedig a nem teljesen érett bogyók fanyar íze miatt. Gyümölcse számos madárfaj fontos tápláléka, ezért ang. *bird cherry* (JE. 1992. 1: 185), vagyis 'madárcseresznye' néven is hívják.

Ma a meggyesfűzér az *Oemleria* nemzetség egyetlen faja. 1966-ban még a *Nuttalia cerasiformis* szinonimával értelmezi Priszter (MNöv. 128), 1841-ben használta először W. J. Hooker ezt a binóment (Hooker 337). A generikus névben a botanikus Thomas Nuttall (1786–1859) neve öröködik meg.

zódik meg, akitől Hooker a növény egy példányát kapta. L. Reichenbach nevezte át a nemzetséget, az *Oemleria* nevét 1841-ben tette érvényesen közzé (DBH. 1: 236), a szintén személynévvel alkotott terminust az Amerikában letelepedett német természettudós, Augustus Gottlieb Oemler (1773–1852) tiszteletére adta, akinek a faj első fennmaradt herbáriumi példánya köszönhető.

galambbogyó *J. Duranta erecta* (P. 96). Az Egyesült Államok déli tájain, Közép- és Dél-Amerikában honos cserje. Termései fürtökben fejlődő sárga, húsos bogyók.

Priszter szótárának más helyén is szerepel a *galambbogyó*, mégpedig a *Phytolacca americana* (P. 455) egyik társneveként, ez az ang. *pigeonberry* 'ua.' (EL.) tükörfordítása. Az ang. *pigeonberry* (GRIN.) terminusnak ugyancsak megvan a *Duranta erecta* jelentése, e faj magyar *galambbogyó* neve szintén tükörfordítással került a magyar botanika szaknyelvébe. A névadás szemléleti háttere az, hogy a növény bogyóit a madarak, elsősorban a galambok szívesen csipegetik. Szó szerinti megfelelője még a sv. *duvbär* 'ua.' (uo.). A sp. *fruta de paloma* 'ua.' (Francis 2008) nevének pedig 'galambgyümölcs' a jelentése.

Társneve az *aranycsepp* (P. 96), amely a braziliai portugálból került át tükörfordítással; vö. port. *pingo de ouro* 'ua.' (W.). Ez volt a mintája a sp. *cuentas de oro* (Francis 2008) és az ang. *golden dewdrops* (GRIN.), azaz 'aranygyöngyök', illetve 'arany harmatcseppek' nevének is. Ezek az elnevezések a gömbölyded, bogyós gyümölcsökre utalnak. Az ang. *skyflower*; vagyis 'égvirág', illetve az afrikaans *vergeet my nie boom* (uo.), azaz 'nefelejtsfa' és a port. *violeteira* (W.), vagyis 'ibolya' neveinek alapja a növény feltűnő, kék vagy lilás virága. A fr. *vanillier de cayenne* (uo.) nevének 'cayenne-i vanília' a jelentése, ez a laza csoportokban megjelenő virágokra utal, amelyeknek édes vaníliaillatuk van. Mexikóban, a bennszülött nahuatl neve a *xcambocoché*, a tongában pedig *mavaetangi* (uo.), vagyis 'könnyindító' néven ismert. Ez utóbbi a veszélyes, mérgező bogyókra utal. Társneve még az ang. *angels-whisper*; azaz 'angyalstuttogás' (Francis 2008).

A fajnak a latin *Duranta erecta* binómet Linné adta 1753-ban (Sp.pl. 2: 637). A nemzetségnevben az olasz orvos, botanikus és költő, Castor Durante (1529–1590) emléket kívánta megőrizni. A latin szaknyelvi *erecta* faji jelzőnek 'egyenes, felálló' a jelentése, az ágakra utal sp. *azota-caballo* (Francis 2008), azaz 'lókorbács' neve is. A *Duranta repens* szinonimát (Sp.pl. i. h.) Linné eredetileg a faj kisebb levelű fajtáinak azonosítására használta. Ebben a *repens* faji jelzőnek 'kúszó' a jelentése.

hegyi avokádó(fa) *J. Persea schiedeana* (P. 450). Közép- és Dél-Amerikában őshonos. A körte alakú gyümölcs nagyon hasonlít az avokádóhoz, íze is olyan, de vastag, bőrszerű a héja, és nagyobb magot tartalmaz. Az olajos gyümölcshúsának tejszerű a leve.

Neve a sp. *aguacate de monte* 'ua.' (EL.) tükörfordítása. Társneve a honosságra utaló *guatemalai avokádó(fa)* (P. 450), ez pedig a faj fr. *avocatier du Guatemala* (uo.) nevéből származik szó szerinti fordítással, a végső forrás a sp. *aguacate guatemalteco* 'ua.' (EL.). Az ang. *coyo avocado* (GRIN.) nevének előtagja a sp. *coyo* 'ua.' (GRIN.) átvétele. A németben *wilde Avocado* (uo.), az angolban *wild avocado* (LH.), azaz 'vadavokádó' a neve, angol társneve is *wild pear* (EL.), vagyis 'vadkörte'.

kakastojás *J. Salpichroa origanifolia* (P. 490). Dél-Amerikában őshonos, más földrészeken is meghonosították. Gyümölcse éretten édes ízű, konzervként is kapható.

Neve az ang. *cock's-eggs* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása, a tojás alakú bogyótermésére utal. Szó szerinti megfelelője a braziliai port. *ova de galo* (LH.), a fr. *oeuf de coq* és a sp. *huevo de gallo* 'ua.' (EL.). Hasonneve a fr. *plante aux oeufs* (uo.), azaz 'tojásnövény'. Az angol nyelvű országokban *lily of the valley vine*, azaz 'gyöngyvirág-szőlő' neve egyrészt arra utal, hogy fehér, harang alakú virágai a *Convallaria majalis* virágzatára hasonlítanak, másrészt ehető bogyójának íze emlékeztet a szőlőre. A fr. *muguet des pampas* (uo.) nevének 'pampák lilioma' a jelentése.

szélestövísű hordókaktusz *J. Ferocactus haematacanthus* (P. 376). Az USA déli vidékein és Észak-Mexikóban őshonos. Hosszúkás, lédús gyümölcse savanykás ízű.

A *hordókaktusz* generikus név a fajok hazájában használatos ang. *barrel cactus* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása, Amerika természetes kaktuszainak nagy méretére utal. A *szélestövísű* faji jelzőnek pedig a sok széles tövis az alapja. Megjegyezzük, hogy itt némi zavar látszik a taxonómiában (nem ritka jelenség a Cactaceae család nemeivel és fajaival kapcsolatosan), mert a széles tövisek az ör-

döngnyelv-hordókaktusz 'Ferocactus latispinus' (P. 117) fajra sokkal inkább jellemzőek, ennek latin *latispinus* (< lat. *latus* 'széles', *spina* 'tövis') faji jelzője kifejezetten a széles tövisekre utal. A Ferocactus haematacanthus binómbenben a latin szaknyelvi *hamatacanthus* artepitheton a tövisek más tulajdonságára, a pozsgás száron növekvő ívelt, horgas tövisekre utal. Ugyanis a 'horgas' jelentésű lat. *hamatus* (< lat. *hamus* 'horog') és a gör. *akantha* 'tüske, tövis' szavak összetétele. A faj első leírója Friedrich Mühlenpfordt volt, 1846-ban ismertette *Echinocactus hamatacanthus* néven (AG. 14: 371), azaz 'horgastövisű sünkaktusznak' nevezte. Nathaniel Lord Britton és Joseph Nelson Rose sorolta 1922-ben a Ferocactus nemzetségbe (Cactaceae 3: 144). A latin *Ferocactus* (< lat. *ferus* 'vad', *cactus* 'kaktusz') generikus név sok faj vad töviseire, az igen erős, merev tüskékre utal, amelyek gyakran horgasak, a Ferocactus wislizeni fajnak éppen ezért *fishhook barrel cactus* (W.), azaz 'halhorog hordókaktusz' a neve, és erre utal magyar *horgastövisű hordókaktusz* (P. 117) elnevezése is. Még ismertebb faj a Ferocactus latispinus, azaz *ördöngnyelv-hordókaktusz*, *ördöngnyelvkaktusz* (uo.), amelyet hosszú, széles, horgas tövisei alapján neveztek el.

A szélestövisű hordókaktusz gyümölcsöt termő faj, ezért kapta ang. *mexican fruit cactus* (W.), azaz 'mexikói gyümölcskaktusz' nevét. Alakjára utal ang. *turk's head barrel cactus* és *turk's head cactus* (uo.), vagyis 'török fej (hordó)kaktusz' elnevezése. Az ang. *biznaga barrel cactus* (uo.) társnevének a sp. *biznaga-barril costillona* 'ua.' (uo.) volt a mintája. Ugyancsak az egyik élőhelyére utal ang. *Texas barrel cactus* (GRIN.), azaz 'Texas hordókaktusz' elnevezése.

amazóniai-szőlőfa J. Pourouma cecropiifolia (P. 31). Dél-Amerika trópusi erdeiben vadon nő, de ültetik házi kertekbe is. Éretten lila gyümölcse édes és lédús.

Az ang. *Amazon tree-grape* 'ua.' (W.) fordításával került a magyar botanika szaknyelvébe; vö. még ang. *Amazon grape* (uo.) és *tree grape* (LH.), sp. *uva de árbol* (W.), azaz 'amazóniai szőlő', illetve 'szőlőfa'. A névadás szemléleti háttere egyrészt az élőhely (Amazonas-medence), másrészt a növény fürtökben fejlődő, szőlőszemhez hasonló alakú és ízű gyümölcse. Társneve az *uvijja* (P. 262), a sp. *uvilla* 'ua.' (LH.) átvétele. Több néven is ismert még a növény az élőhelyén, például sp. *uva de montana* (JE. 2004: 284), *uva de monte* (Man.cult. 6), azaz 'hegyi szőlő' Peruban. A latin szaknyelvi *cecropiifolia* faji jelzőt a hangyafáéhoz 'Cecropia' hasonló levelei alapján kapta. A Pourouma multifida szinonima 'sokrészű' jelentésű faji jelzője (< lat. *multum* 'sok', *findere* 'osztott') ugyancsak a számos részre osztott lomblevelekre utal.

édes ausztrálmirtusz J. Austromyrtus dulcis (P. 311). Kelet-Ausztráliában őshonos. A szájban olvadékony húsú bogyója édes és aromás, kellemesen gyömbérizű.

A *mirtusz* utótag az összetett nemzetségnevben Földközi-tenger melléki, fehér virágú örökzöld cserjét, a Myrtus communis jelöli. A magyar írásbeliségben a *myrtus fa* név már a Murmelius-féle szótárban (1533) felbukkan, olvasható 1570 k. Lencsés György orvosbotanikai művében (ArsMed.), majd 1578-ban Melius Herbariumában, 1585-ben Calepinus szótárában: *mirtus fa*. A növény – görög eredetű – latin nevéből nemzetközi szó vált, a lat. *myrtus* a mirtuszfa nevéként számos európai nyelvben meghonosodott. Az ausztrálmirtusz latin szaknyelvi *Austromyrtus* nemzetségnevét is ezzel a latin névvel, valamint a lat. *Auster* 'Dél' szóval alkották. Jelentése tehát 'déli mirtusz', utalva előfordulására a déli féltéken. Mivel azonban Ausztráliában őshonos, a magyar *ausztrálmirtusz* nemi név is helyesen utal a származásra.

Az *édes* faji jelző ugyancsak fordítás, a lat. szaknyelvi *dulcis* (~ gör. *glykysz* 'ua.') faji jelzőnek 'édes' a jelentése, az ehető bogyók ízére utal. A latin binómben részfordítása e faj or. *аєстpомυpмyє сladкyū* (W.), azaz 'édes ausztrómirtusz' elnevezése. Szaknyelvi szinonimája is Myrtus dulcis.

ehető egresmirtusz J. Marlierea edulis (P. 425). Braziliában endemikus fa. Gömbölyded a gyümölcse, a gyümölcsbőr átetsző, lédús, nagyon finom. Nyersen eszik, hasznosítható sütemények, gyümölcslevek, fagyalt, dzsemek és likőrök készítéséhez.

Az *ehető* faji jelző a latin szaknyelvi binómben *edulis* faji jelzőjének megfelelője, a termés az alapja. Az összetett nemzetségnevben az *egres* a gyümölcsre, a *mirtusz* utótag pedig a *Myrtaceae*s növény családra utal. A Priszter által megadott latin név szinonimája a *Plinia edulis*, amelyben a nemzetségnevet a római természettudós, Caius Secundus Plinius tiszteletére adták. A braziliai gyü-

mölcsfa ottani port. *cambucá* (L.H.) neve átkerült az angolba; vö. *cambuca* 'ua.' (uo.). A végső forrás a faj tupi indián neve, amely a *kambu* 'szopik' és a *ya* 'gyümölcs' szavakból származik, a névadási szemlélet háttere az, hogy a gyümölcs héjából a pépes gyümölcshúst ki kell szívni.

Arisztotelész-cserje J. *Aristotelia* (P. 305). A nemzetség öt faja a déli féltekén őshonos. A gyümölcstermő *Aristotelia chilensis* Patagónia térségében endemikus.

A *cserje* utótag a bokros megjelenésű fajokra utal, az *Arisztotelész* előtag pedig a latin szaknyelvi *Aristotelia* generikus név átvétele, amelyet természetesen a nagy ókori filozófus és a természettudományok első nagy egyénisége, a görög Arisztotelész (Kr. e. 384–322) tiszteletére adott a francia botanikus, L'Héritier de Brutelle, 1785-ben (Stirp. Nov. 31). A nemzetség gyümölcstermő faja az *Aristotelia chilensis*, az ang. *wineberry* és a ném. *Weinbeere* (GRIN.), azaz 'borbogyó'. Nevét arról kapta, hogy bogyóiból erjesztett alkoholos ital készül. Honosságára utal a latin szaknyelvi *chilensis* faji jelző, valamint a ném. *Chile-Weinbeere* (uo.) és az ang. *chilean wineberry* (W.) elnevezése. Az ang. *maqui* (GRIN.) társneve a sp. *macqui*, *maquei* 'ua.' (uo.) terminus átvétele, a végső forrás a növénynek az őslakos mapuche indián neve. Szerepel az *Aristotelia macqui* L'Her. (nálunk 1893: PallasLex.) szinonimában is. Az Új-Zélandon növő *Aristotelia fruticosa* az ang. *mountain wineberry* (W.), azaz 'hegyi borbogyó'. Az ang. *shrubby wineberry* (uo.), vagyis 'bozotos borbogyó' társneve a latin szaknyelvi *fruticosa* (< ókori lat. *frutex* 'kirügyező bozót') faji jelzővel függ össze.

kafferkenyér J. *Encephalartos caffer* (P. 367). Dél-Afrikában, az Eastern Cape tartományban honos kétfajta növény. Nagy, húsos termése ehető.

Tükörfordítással került a magyarba, a ném. *Kaffernbrot* 'ua.' (Boerner 370) szó szerinti megfelelője. A latin szaknyelvi *caffer* faji terminus, valamint az összetétel *kaffer-* előtagja a kafferok (bantu törzs Délkelet-Afrikában) területére utal, ahol a növény őshonos. A *-kenyér* utótag alapja pedig az, hogy a növény szárából nyerhető anyagból a bennszülöttek kenyérhez hasonló, keményítő-tartalmú táplálékot sütnek. Erre utal a Dél-Afrikában használatos afrikaans nyelvi *broodboom* (W.), azaz 'kenyérfa' elnevezése. A latin szaknyelvi *Encephalartos* nemzetségnevet is az 'agy' jelentésű gör. *egképhalosz* (G. 228), valamint a gör. *ártosz* 'kenyér' szavak összetételével alkották, a német botanikus, Johann Georg Christian Lehmann adta a nevet 1834-ben. A nemzetség neve a németben *Brotpalmfarn* (uo.), *Brot-Farnpalme* (Boerner 360), azaz 'kenyérpálma-páfrány, kenyér-páfránypálma'. Az *Encephalartos* nemzetség számos fájának neve az ang. *bread palms* vagy *bread tree*, azaz 'kenyérpálma' vagy 'kenyérfa'.

töviskörte J. *Strychnos spinosa* (P. 514). A trópusi Afrika országaiban endemikus. Sárga, édes-savanyú gyümölcse kiegészítő táplálékforrás rossz termék, inség idején.

Az összetétel egyrészt nagy gyümölcse utal, a faji jelzője pedig tüskés ágaira. A latin szaknyelvi *spinosa* (< lat. *spina* 'tüske, tövis') faji jelzőnek ugyancsak 'tüskés, tövises' a jelentése, akár csak afr. *doringklapper*, or. *стрихнос колючий* (W.), ang. *spiny monkey-orange* (EL.), azaz 'tüskés kókusz', 'tüskés strychnos', illetve 'tüskés majomnarancs' nevének faji jelzője. Gyümölcse hasonló méretű és alakú, mint a körte, az alma vagy a narancs. Ezért is egyik társneve a *majomalma* (P. 255), az ang. *monkey apple* (PN.) tükörfordítása. A névadás szemléleti háttere az volt, hogy a majmok, különösen a páviánok nagyon kedvelik a töviskörte gyümölcsét. Gyakoribb azonban a 'majomnarancs' jelentésű neve; vö. ném. *Affenorange* (uo.), ang. *monkey-orange* (GRIN.), or. *обезьяний апельсин* (W.). Hasonneve a – szintén a gyümölcsre utaló – ang. *spiny monkey ball* (uo.), *monkey ball* (PN.), azaz '(tüskés) majomlabda'.

Másik társneve a *natálinarancs* (P. 255), az ang. *natal-orange* (GRIN.) részfordítása. Használatos még ang. *kaffir-orange* (uo.), *elephant orange* (PN.) és afr. *groenklapper* (W.), azaz 'kaffernarancs', 'elefántnarancs', illetve 'zöldkókusz' elnevezése is. A latin szaknyelvi *Strychnos* nemzetségnevé az ógör. *strychnosz* növénynevből származik, Theophrasztosz, majd Plinius és Dioszkuridész is említi különböző gyógynövények, de leginkább mérgező növények nevéként. A *sztrichnin* nevű mérge neve is ebből származik. Ennél a fajnál arra utal, hogy a magjainak héja mérgező alkaloidokat tartalmaz.

barackparadicsom J. *Solanum sessiliflorum* (P. 507). Dél-Amerika esőerdőiben honos. A gyümölcsöt hámozva fogyasztják az indiánok. A húsa krémszínű, pépes.

Neve az ang. *peach-tomato* 'ua.' (GRIN.) tükörfordításával jött létre. A sárgás-piros, kissé a barackra és a paradicsomra is hasonlító ízű gyümölcsre utal. Ugyancsak a paradicsom megfelelőjével alkották fr. *tomate chauve souris* (uo.), azaz 'kopasz egérparadicsom' elnevezését. Társneve az *Orinoco-paradicsom* (P. 507), az ang. *Orinoco-apple* 'ua.' (LH.), azaz 'Orinoco-alma' mintájára. Földrajzi névvel alkották, a névben a faj egyik élőhelye, az Orinoco folyó neve szerepel. Az *alma*, illetve a *paradicsom* utótagok pedig a gyümölcs formájára és állagára utalnak.

Az Orinoco felső folyásánál hívják az indiánok *topiro* vagy *topiro* (Morton 1987: 428) néven, amely átkerült más nyelvekbe; vö. sp. és sv. *topiro* 'ua.' (GRIN.), valamint a latin szaknyelvi *Solanum topiro* szinonimába is. A ma érvényes *Solanum sessiliflorum* binómen 1814 óta használatos, Jean Louis Marie Poiret tette érvényesen közzé (Encycl. suppl. 3: 775). A latin *sessiliflorum* (< lat. *Sessilis* 'szilárdan ülő' és *florus* '-virágzó') faji jelző az ülő, nyeletlen virágokra utal. A faj ang. *cocona* (LH.) és port. *cocona* neve a sp. *cocona* 'ua.' (EL.) átvétele. Kolumbiában a kicsinyítő képzős sp. *cocquilla* (Morton 1987: 428) néven ismerik. Az Amazonas vidéki indián neve *cubiyú* (uo.), ebből való átvétel a braziliai port. és a sp. *cubiu* 'ua.' (EL.). Nevezik a spanyolban *lulo amazónico* (uo.), azaz 'amazóniai narancsnylának' is.

malájáfonya J. *Melastoma malabathricum* (P. 426). Ázsiában, Ausztráliában, Afrikában és Észak-Amerikában honos. Lédús gyümölcse gömb alakú, édeskés ízű.

Nevében az *áfonya* utótagnak az ehető, sötétlila, bogyós gyümölcs az alapja. Az egyik leggyakoribb cserje egész Malajziában, honosságára utal a *maláj* faji jelző. Társneve is *maláj díszlevél*, illetve *maláj ereslevél* (uo.). A latin binóment Linné adta a fajnak 1753-ban (Sp.pl. 2: 390), a latin szaknyelvi *Melastoma* nemzetségnévét a 'fekete' jelentésű gör. *mélasz* és a gör. *sztoma* 'száj' szavakból alkották, arra utal, hogy az ehető bogyók magvai az ajkakat, a fogakat és a nyelvet tartósan feketére festik. A lat. *malabathricum* faji jelzőt Linné a már Pliniusnál, Horatiusnál is olvasható ókori lat. *malabathrum*, *malobathron*, *malobathrum* (G. 362; < gör. *malabathron*, *malóbatron* 'phyllon Indikon' [Dioszkuridész]) szóból képezte, amely egy Indiából importált fűszernövény, és az annak leveleiből préselt értékes olaj neve volt. *Malabar* földrajzi név, az India délnyugati tengerpartján fekvő Kerala állam északi részét nevezik így. 'Malabarból származó' értelmű a faj ang. *Malabar melastome*, sv. *Malabarbuske* (GRIN.) és fr. *rhododendron de Malabar* (W.), azaz 'malabari melastome', 'Malabarbokor', illetve 'malabari rododendron' elnevezése. Ugyancsak a növény honosságára utaló, földrajzi nevekket alkották az ang. *Singapore rhododendron*, fr. *rhododendron de Singapour* (uo.), valamint az ang. *Indian-rhododendron* (GRIN.), vagyis 'Szingapúr-rododendron', illetve 'India-rododendron' neveinek faji jelzőjét.

Az angol természettudós, hosszú időn át a londoni Kew Garden igazgatója, Sir Josep Banks (1743–1820) neve örözdik meg a malájáfonya ang. *Banks melastoma* (EL.) elnevezésében.

mazsolafa, japán/kínai J. *Hovenia dulcis* (P. 396). Kínában, Japánban és Koreában őshonos, másnaposság elleni hatásáért is megbecsült gyógynövény.

1966-ban csak *mazsolafa* (MNöv. 127) a neve. Az ang. *japanese raisintree*, illetve a *chinese raisintree* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. A nemi terminus esetében a névadás szemléleti háttér az, hogy a fa aszalt termései kinézetre és ízre is a mazsolához hasonlítanak. A faji jelzők pedig a származására utalnak. Más nyelvekben is megvan ez a neve; vö. ném. *japanischer Rosinenbaum* (G. 294), holl. *japanese rozijnboom* (LH.), port. *passa-do-japão*, *passa-japonesa*, azaz 'japán mazsola/fa', illetve fr. *raisinier de Chine* (W.), vagyis 'kínai mazsola'. Több nyelvben is használatos a mazsolafa megfelelője; vö. ol. *albero dell'uva passa*, le. *drzewo rodzynekowe*, sp. *árbol de las pasasm* (uo.), *pasa japonesa*, jap. *kenponashi* (EL.), illetve a szőlő megfelelőjével braziliai port. *uva do Japão* (LH.), *uva da China*, illetve ang. *oriental raisin tree* (W.), azaz 'japánszőlő', 'kinaiszőlő', 'paraguayiszőlő', illetve 'keleti mazsolafa'.

Társneve a *japán-mahagónifa* (MNöv. 87) a ném. *japanisches Mahagoni* 'ua.' (GRIN.) tükörfordításaként. Japán-mahagóniként ismert kemény fájából szép bútorokat készítenek. A virágkocsányból ehető, édes ízű, illatos áltermés fejlődik. Erre utal az 'édes' jelentésű latin szaknyelvi *dulcis* faji jelzője, valamint le. *szypulotka słodka*, cs. *dužistopka sladká*, észt *magus kompekkipuu*, fr. *hovenia à fruits doux* (LH.), *hovénie sucrée*, or. *зовенія сладкая*, le. *hovenia słodka* (W.), ol. *ovenia dolce*, or. *конфетное дерево* (EL.), azaz 'édes szárú saláta', 'édes gyümölcsű fa', 'édes (gyümölcsű) Hovenia' és 'cukros fa' elnevezése. Az ang. *coral tree* (LH.), sp. *sarmiento japonés*

(GRIN.), port. *banana-do-japão, caju-do-japão, caju-japonês* (W.) nevének 'korallfa', 'japánág', 'japánbanán', illetve 'japánkesudió' a jelentése.

A *Hovenia* nemzetségnevet Thunberg adta David Hoven (1724–1787) holland szenátor tiszteletére, aki 1775/76-os Japánba tett utazását támogatta.

kék-fáklyakaktusz J. *Myrtillocactus geometrizans* (P. 432). Guatemalában és Mexikóban őshonos. Apró gyümölcse nagyon édes, frissen vagy szárítva eszik.

E kaktuszfaj *kék*- faji jelzője a sötétkék bogyókra is utalhatna, ám mind a négy *Myrtillocactus* fajnak ilyen a termése, ezért inkább a kékeszöld, vékony héjú ágai miatt kaphatta a színre utaló, megkülönböztető jelzőt. A kékes bevonat különösen a fiatal hajtásain szembeötöl. Ugyancsak a kék színnévvel alkották e faj ang. *blue-flame* (GRIN.), azaz 'kék láng' elnevezését. Társneve az angolban a *blue candle* (EL.), vagyis 'kék gyertya', amely a gyertyatartóhoz hasonló, erősen elágazó és kékes színű hajtásokra utal. A *fáklyakaktusz* (P. 84; R. 1940: VörösEgz. 80) generikus név Vörös Éva megállapítása szerint a németből került át, a ném. *Fackeldistel* 'fáklyabogáncs' (uo.) előtagjának fordításával, és a *-bogáncs* utótagnak a *-kaktusz* gyűjtőnévvel való helyettesítésével. Angol megfelelője a *torch thistle* 'ua.' (uo.).

Hasonlóságot fejeznek ki, a fekete áfonyáéra (*Vaccinium myrtillus*) emlékeztető apró, sötét bogyótermésre utalnak a kék-fáklyakaktusz ang. *bilberry cactus, whortleberry cactus* és sv. *blåbärskaktus* (GRIN.), azaz 'feketeáfonya kaktusz', 'áfonyakaktusz' elnevezése. A latin szaknyelvi *Myrtillocactus* (< gör. *myrtillus* 'áfonya', lat. *cactus* 'kaktusz') generikus névnek ugyancsak 'áfonyakaktusz' a jelentése. A 'geometrikus, mértani' jelentésű latin szaknyelvi *geometrizans* faji jelző valószínűleg a bordázott száruk szimmetrikus keresztmetszete az alapja. A kék-fáklyakaktusz ang. *organ cactus* (EL.), vagyis 'orgonakaktusz' neve az oszlopszerű, felálló száakra utal. A Mexikóban használatos sp. *garambullo* (GRIN.; R. 1908: Ann.rep. 552, 1920: Cactaceae 2: 179, 1921: Bull. Bot.G. 11: 174) nevének alakváltozata, a *guarambullo* (EL.) átkerült az angolba; vö. ang. *guarambullo* 'ua.' (uo.). A faj ang. *our-father* (GRIN.), azaz 'miatyánk' neve szintén mexikói eredetű, a sp. *padre nuestro* 'ua.' (EL.) tükörfordítása.

Panama narancs J. *Citrus mitis* (ED.). Kínában őshonos, a trópusi Ázsiában és Közép-Amerikában termesztik. Éretten narancssárga, illatos gyümölcse nagyon lédús, hasonló egy apró mandarinhoz. Koktélok és gyümölcslevek készülnek belőle.

Földrajzi névvel alkotott elnevezése az ang. *Panama-orange* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. Szintén élőhelyre utal ang. *China-orange, Philippine-lime*, port. *limoeiro do Japão* és sp. *naranjita de San José* (uo.), azaz 'Kína-narancs', 'Fülöp-szigeteki citrom', 'Japán-citrom', illetve 'San Joséi narancs' elnevezése. Társneve a *calamandin* (ED.), amely az ang. *calamondin* 'ua.' átvétele. Átkerült a lengyelbe is: *kalamondina* 'ua.' (LH.). Használatos még az ang. *calamondin orange* (EL.) is. Fehér virágai bódítóan illatosak, ez az alapja maláj *limau kesturi* (uo.), ang. *musk-lime* (GRIN.), azaz 'pézs-macitrom' elnevezésének. A gyümölcs héjának színére utal ang. *golden-lime* (uo.) és *scarlet lime* (EL.), vagyis 'aranycitrom', illetve 'vöröscitrom' neve. A latin szaknyelvi *mitis* faji jelzőnek 'szelíd' a jelentése, a gyümölcs ízére utal, amely – számos narancstól eltérően – nem túl savanyú vagy keserű.

ujjas hangyafa J. *Cecropia peltata* (P. 329). Közép- és Dél-Amerikában őshonos gyorsan növekvő kétlaki fa. Ehető termése apró gyümölcs, zöld lepel borítja.

A *hangyafa* (R. 1894: PallasLex.) a *Cecropia* nemzetség ném. *Ameisenbaum* (G. 136) nevének tükörfordítása. A névadási szemlélet háttere a fa odvas törzse, amelyben a hangya szívesen tanyázik. Társneve az *ujjas ágyúfa* (P. 329), a faj ném. *Kanonenbaum* (EL.), fr. *bois cannon* (GRIN.) fordításával. Az *ágyúfa* (R. 1893: PallasLex.) generikus név alapja ugyancsak az odvas, üreges fa. Ugyancsak erre utal or. *τρυβηνο δερεβο* (W.), vagyis 'csófa', ang. *pumpwood* (EL.), azaz 'szivattyúfa' neve, vízvezetéknek is használják a belül lukas törzset. Az üreges törzs és ág az alapja az ujjas hangyafa fr. *bois trompette* (uo.), ang. *trumpet-tree*, ném. *Trompetenbaum* (GRIN.), dán *trompettrae* (LH.), azaz 'trombitafa' nevének is, különböző fúvós hangszereket is készítenek belőle.

A fajt Linné írta le először, 1759-ben (Syst.nat. ed. 10, 2: 1286), a *Cecropia* generikus név a görög *Cecropsz* mitológiai alak nevéből származik. A 'pajzs' jelentésű latin *peltata* faji jelző a pajzs alakú levelekre utal, a trákok kis pajzsának egykori gör. *pelta* nevéből való. Az ang. *shieldleaf*

pumpwood (EL.), azaz 'pajzslevelű szivattyúfa' társnevének is ez az alapja. Az ang. *embauba* (uo.) neve a port. *embaúba*, *ambaúba* 'ua.' (uo.) átvétele. Élőhelyén braziliai port. *árvore de preguiça* (LH.), vagyis 'lajhárfa', és sp. *guarumo*, *yagrumo* (GRIN.) néven is ismerik.

vörös citrom J. *Citrus volkameriana* (ED.). Hibrid fajta, csak termesztésben fordul elő. Narancs-sárga, igen savanyú, nem lédús gyümölcsének elég vastag a héja.

Neve az ang. *red lemon* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása, a gyümölcshús színére utal. Társnevei a latin szaknyelvi *volkameriana* faji jelzővel kapcsolatosak; vö. ném. *volkamer Zitrone* (uo.), ang. *volkamer lemon*, fr. *citron de volkamer*, ol. *limone volkameriano*, viet. *chanh volkamer* (PN.).

amblafa J. *Phyllanthus emblica* (P. 454). Ázsiában honos gyógynövény. Ehető gyümölcse elég rostos, gömb alakú, meglehetősen sima felületű. Íze fanyar.

A ném. *Amblabaum* 'ua.' (G. 227) részfordításával került a botanika magyar szaknyelvébe. A végső forrás a szanszkrit *amalaki* 'ua.' (uo.), amelyet a 'savanyú' jelentésű szanszkrit *amla-* szóból képeztek, az amblafa savanykás gyümölcse volt a névadás szemléleti háttere. A növény szanszkrit nevéből való India nyelveiben a bengáli *amlaki*, *amlá*, hindi *amwla* (uo.), gujarati *amalak*, *amla*, marathi *avala*, punjabi *anwala*, tamil *amalaki*, kannada *aamalaka* (PN.), valamint az ar. *amlag* (EL.), nepáli *amala*, tör. *amla* (LH.) és az ang. *aamla* 'ua.' (W.). Az amblafa társneve a *mirobalánfa* (P. 454), ez a terminus a ném. *Mirobalanbaum* 'ua.' (G. 227) részfordítása. Korábban a fajt a rendszertanban a *Mirobalanus* nemzetségbe sorolták, 1755-ben a latin szaknyelvben a *Mirobalanus embilica* Burm. (Auctuarium 2, t.1.) binominális nevet kapta. A latin nemzetségnév használatos a különböző nyelvekben; vö. dán *grå myrobalan* (LH.), sp. *mirobalano*, ang., fr. *myrobalan emblic* 'ua.' (GRIN.). Az ang. *indian gooseberry* 'ua.' (uo.) tükörfordítása a fajnak a világhálón olvasható *indiai pöszméte* (például: <http://eletmod.hu>; <http://indiatitikoskincse.hu>) neve. Ugyancsak a pöszméte, vagyis köszméte, egres név megfelelőjével, valamint honosságra utaló földrajzi jelzőkkel jött létre az amblafa fr. *groseillier de Ceylan* (uo.), *groseille à maquereau indienne*, *groseille népalaise* (PN.) elnevezése.

További társneve a magyarban az *emblika* (P. 454), a latin *emblica* (< középlat. *emblici*, ófr. *ambleci*, *emblices*, fr. *emblic* 'fosószilva' [G. 227]) faji jelző megfelelője. A latin szaknyelvi *Phyllanthus emblica* binómet Linné adta 1753-ban (Sp.pl. 2: 982), *Embllica officinalis* szinonimájában Linné fajnevét tették meg nemzetségnévvé. Ennek felel meg az amblafa ang. *emblic* (EL.) és sv. *emblika* (GRIN.) neve. A *Phyllanthus* nemzetségnév Linnétől származik, a gör. *phyllon* 'levél, lomblevél' és a gör. *anthosz* 'virág' szavakból alkotta. A magyarban is *viráglevél* (MNöv. 267) a neve. Az amblafa maláj *melaka* (< *Malacca* város Malajziában) nevéből származik ang. *malacca tree* (W.) társneve.

áfonyamirtusz J. *Ugni molinae* (P. 530). Argentína és Chile területén endemikus cserje. Aromás gyümölcse 1844-ben a kedvenc gyümölcse lett Viktória királynőnek.

Kis sötétpiros, bogyós gyümölcse úgy néz ki, és íze is hasonló, mint az áfonya, erre utal az összetétel előtagja. Szintén az áfonya megfelelőjével alkották az ang. *New Zealand cranberry* (W.), azaz 'új-zélandi áfonya', illetve *chilean cranberry bush* (www.banana-tree.com), vagyis 'chilei áfonyabokor' elnevezését. A *mirtusz* utótagnak pedig az alapja az, hogy e faj botanikailag nem az áfonyákhoz, hanem a Myrtaceae családba tartozik. Ezért is kapta Ausztráliában *myrtus berry* 'mirtuszbogyó' (Forbes-Smith 2006: 8), sv. *smultronmyrtila*, sp. *murta*, *murtila* 'mirtusz, kis mirtusz', ang. *strawberry myrtle* 'epermirtusz' (GRIN.), *edible fruited myrtle* 'ehető gyümölcsű mirtusz', fr. *myrte musquée* 'pézsaszagú mirtusz' (PN.) elnevezését. Ugyancsak a gyümölcs illata az alapja fr. *lucet musqué* (uo.), azaz 'pézsaszagú nyalóka' elnevezésének. Chilében endemikus a faj, erre utal ném. *Chilenische Guava* (G. 667), ang. *Chilean-guava*, fr. *goyavier du Chili* (GRIN.), tör. *şili guavası* (W.), vagyis 'chilei guáva' nevének faji jelzője.

A faj első leírója 1782-ben a chilei jezsuita, de élete legnagyobb részét Bolognában töltö Juan Ignacio Molina volt, a latin szaknyelvi *molinae* faji jelzőben az ő neve örződik meg. Az *Ugni* nemzetségnév pedig a fajnak a Chilében őshonos mapuche lakosság által használt *uñi* (W.) nevéből származik. A gyümölcsöt forgalmazzák is Új-Zélandon *ugniberry* (uo.), azaz 'ugnibogyó' néven. A spanyolban használatos az áfonyamirtusz *uñi*, *ugnih* (GRIN.) neve, ez került át több európai nyelvbe; vö. ném. *Ugni Pflanze* (uo.), *Ugnibeerstrauch*, *Ugnistrauch* (EL.), or. *уњи чилийський* (W.), ang. *myrtus ugni berries* (Forbes-Smith 2006: 3), *ugni* (LCF.), *ugni shrub* 'ua.' (PN.).

füzlevelű zelnice(meggy) *J. Prunus salicifolia* (P. 469). Közép- és Dél-Amerikában őshonos. Gyümölcse sötétpiros, vékony a héja. Lédús, édeskés a gyümölcshús, nyersen vagy párolva eszik, lek-várt főznek, alkoholtartalmú italt is erjesztenek belőle.

A *zelnice* név már 1583-ban fölbukkan a magyar írásbeliségben „*Zelnicze* fa: *cerasus avium*” (NomPann.), 1595-ben *zelnicze fa* ’Phillyrea’ (FK.). Bizonytalan eredetű a TESz. szerint, talán szláv-ból való. A füzlevelű zelnice nevében a faji jelző a latin szaknyelvi *salicifolia* (< lat. *salix* ’fűzfa’, *folius* ’levél’) artepitheton megfelelője, akárcsak a faj ang. *willow-leaf cherry* (LH.) és fr. *cerisier à feuille de saule* (PN.), azaz ’füzlevelű cseresznye’ neve. A faj honosságára utal ném. *mexikanische Traubenkirsche*, port. *cerejeira do Mexico*, fr. *ceriser du Mexique* (uo.), *cerisier américain* (W.) és a sp. *cereza de los Andes* (EL.), azaz ’mexikói, illetve amerikai cseresznye’ és ’andoki cseresznye’ elnevezése. Az ang. *capulin* (uo.), or. *капулин* (W.), ném. *Kapollin*, port. *kapolim*, fr. *capulin* (GRIN.) neve a sp. *capulí* ’ua.’ (uo.) átvétele. A végső forrás a nauhatl *capolcuahuilt* ’ua.’ (W.) a ’föld’ jelentésű *capula* szóból, talajközelségre utal, a fának rövid, vastok a törzse. Társneve még az ang. *black cherry*, azaz ’fekete cseresznye’ és a sp. *cerezo criollo* (PN.), vagyis ’kreolcseresznye’.

tupelőfa, vöröstermésű *J. Nyssa ogeche* (P. 258). Az Egyesült Államok délkeleti tájain honos. Virágzásakor kiváló méhlegelő, ehető, lédús gyümölcse savanykás ízű.

1966-ban *tupelő-fa* (MNöv. 262), a ném. *Tupelobaum* ’ua.’ (G. 426) részfordítása. A növény élőhelyén használatos, ’mocsári fa’ jelentésű ang. *tupelo* terminus a 18. század közepén Amerikában keletkezett, a gör. *ito* ’fa’ és az *opilwa* ’mocsár’ szavakból alkották, az élőhelyre utal. A Mississippi menti Tupelo várost erről a fáról nevezték el. A *Nyssa ogeche* binóment először 1785-ben tették érvényesen közzé (Arbust. Amer. 97), a nemi nevet Linné adta 1753-ban (Sp.pl. 2: 1058), ez is a növény élőhelyére, nagy vízigényére utal. Egy görög vízi nimfa, *Nyssa* nevéből származik.

A magyarban *ogicscitrom* (P. 258) az egyik társneve, az ang. *ogeechee lime* ’ua.’ (EL.) szó szerinti megfelelője. Van az angolban savanykás gyümölcse utaló *river lime*, *wild lime* (W.), azaz ’folyami citrom’, illetve ’vadcitrom’ neve is. Az ang. *ogeechee lime* és *ogeechee tupelo* ’*Nyssa ogeche*’ (GRIN.) nevekben szereplő ang. *ogeechee* előtagnak felel meg a latin szaknyelvi *ogeeche* faji jelző. Az ang. *ogeechee* a Georgiában folyó *Ogeechee river* nevéből származik, ennek a folyónak a völgyében fedezte föl a fajt William Bartram amerikai természettudós (1739–1823). További társneve a *vöröságúfa* (MNöv. 194), az angolban *sour gum* (W.), *sour tupelo-gum*, azaz ’savanyú (tupelő)gumi’, továbbá *white tupelo* és *bee-tupelo* (www.na.fs.fed.us), vagyis ’fehér tupelő’, illetve ’méh-tupelő’. Ez utóbbi nevének az az alapja, hogy a tupelőfa édes illatú, pompás tavaszi virágzásakor kiváló méhlegelő, nektárjából nyerik a híres mézet, a tupelo honey-t, amelyet Van Morrison is megénekelt ilyen című lemezén.

indiaiszilva *J. Flacourtia jangomas* (P. 377). India esőerdőiben őshonos, mára sokfelé meghonosították. A zamatos gyümölcshús zöldessárga színű, pépes állagú. Nyersen eszik, vagy feldolgozzák, lekvárt készítenek belőle.

Neve szó szerint a faj nemzetközi nevének felel meg; vö. ang. *Indian plum* (EL.), fr. *prunier d’Inde*, port. *ameixa da Índia* (GRIN.). Szintén honosságra utaló, földrajzi neveket alkotott neve az ang. *East Indian plum*, *Manila cherry* (PN.), braziliai port. *cereja de Cameta* (LH.), azaz ’Kelet-indiai szilva, manilai cseresznye, cametai cseresznye’. Társneve a *rovátkoltszilva* (P. 377). A holl. *babydruij*, *babykers*, ang. *coffee plum* (PN.), sp. *ciruela forastera* (GRIN.) elnevezésének ’babaszőlő, babacseresznye’, ’kávészilva’, illetve ’kivülálló szilva’ a jelentése. A faj ném. *Paniaala* (uo.) és ang. *paniala*, *puneala* /*plum*/ (PN.) neve a szanszkrit *paniaala* ’ua.’ (uo.; > hindi *paniyala* ’ua.’ [EL.]) átvétele. A sp. *kerkup* (uo.) és az ang. *kekup* (GRIN.) pedig a mal. *kerkup* ’ua.’ (PN.) kölcsönzése. Kínában a költői *yún nán cì lí mù* (EL.), azaz ’déli felhő tuskés fa’ néven ismerik. A *Flacourtia jangomas* binóment 1797 óta érvényes (Nomencl. bot. 290), szinonimája a *Stigmatorota jangomas* (Fl. cochinch. 2: 634) és a *Flacourtia cataphracta* (Sp.pl. 4: 830). A *Flacourtia* nemzetségnévben Madagaszkár egykori francia kormányzója, Etienne de Flacourt (1607–1660) neve őrződik meg.

bolíviai fukszia *J. Fuchsia boliviana* (P. 379). Dél-Amerikában őshonos. Pirosas, lilás, ehető bogyói 10–25 mm hosszúak. Kitűnő lekvár készül a gyümölcsökből.

Neve az ang. *bolivian fuchsia* 'ua.' (EL.) tükörfordítása. A svédbe is átkerült; vö. *boliviafuchsia* 'ua.' (GRIN.). A latin szaknyelvi binómen mintájára alakult nevek, a földrajzi névvel alkotott faji jelző a fő elterjedési területre, a dél-amerikai Bolíviára utal. Társneve a magyarban a lecsüngő virágaira utaló *boliviai csüngőke* (P. 91), a svédben a *pipfuchsia* (W.). Szintén gyümölcstermő faj a **bíbor fukszia** 'Fuchsia coccinea' (P. 379). A latin szaknyelvi binómen volt a mintája, a *coccinea* faji jelző a 'piros, skarlátvörös' jelentésű lat. *coccineus* (< lat. *coccum* < gör. *kokkinosz* 'ua.') szóból való, a virágok színére utal. Volt is régen ang. *scarlet fuchsia* (R. 1794: Bot.Mag. t. 97, 1818: Poet.Intr. 139) elnevezése. Társneve a magyarban a *bíbor csüngőke* (P. 91), az angolban a *lady's-eardrop* (Me.), azaz 'hölgyek fülönfüggője'. A virágot nézve valóban nem nehéz elképzelni hölgyek fülbevalójaként.

A nemzetség *fukszia* neve 1857-től adatható a magyarban: *fuksia*, majd 1865-ben *fuchsia*, 1867-ben *fukszia* (TESz.). A nyelvjárásokban *fokszija* (SzamSz.) és *fuksz, fukszi, fukszija* (UMTsz.) alakváltozata is használatos. Nemzetközi szó; vö. dán., ang. *fuchsia*, le. *fuksja*, ol. *fucsia*, ném., cs. *fuchsie* (LH.), blg., or. *фуксия*, kat., sp. *fucsia*, norv. *fuksia*, sv. *fuchsiasläktet* 'ua.' (W.). A terminus a tudományos latinból került a magyarba is. Nevezték a magyarban *függőke, csüngőke* néven is lelő virágjáról.

Szokásos volt a név *fuksia* alakváltozata is. Ez a helytelen írásmód általánossá vált, noha a szó személynévi származása az átírásra a mérvadó. A *Fuchsia* generikus név ugyanis a „De historia stirpium” című növénytani könyv szerzője, Leonhard Fuchs (1501–1566) német orvos és botanikus nevét őrzi. A nevet a fuksziák első leírója, Charles Plumier adta a késő tizenhetedik században. A francia szerzetes, botanikus 1695-ben Santo Domingo szigetén fedezte fel a fuksziát, az új fajt *Fuchsia triphylla flore coccineának*, azaz 'háromlevelű, piros virágú fuksziának' nevezte el.

olajmagvú nagybalsamfa *J. Dacryodes edulis* (P. 183). A trópusi Afrikában őshonos örökzöld gyögnövény. Fényesen kék, 8–12 cm hosszú a gyümölcse.

Nevében a faji jelző a mag egészséges olajára utal. Az itt a *nagy* megkülönböztető jelzővel ellátott *balsamfa* név a magyarban már 1533-ban olvasható Murbelius Lexiconában: *Balsamum*, illetve *balsamfája*, 1590-ben Szikszai Fabricius Balázs Nomenclaturájában *balsamfű, balsamfa*. A fanév minden bizonnyal a ném. *Balsambaum* 'Amyris balsamifera' (Rác 2010: 116) tükörfordításával került a magyarba. Sémii eredetű vándorszó; vö. ang., ném. *balsam*, ol., sp. *balsamo*, or. *balzám* stb. (uo.). A balsam némely forró égővi növénynek illatos olajat tartalmazó nedve.

Társneve a *safu-fa* (P. 183), amely a ném. *Saphubaum* 'ua.' (G. 197) terminusból származik részfordítással; vö. még ang. *safou* (W.), fr. *safoutier*, port. *safu* 'ua.' (GRIN.). A végső forrás a faj Kongóban, Angolában és Kamerunban használatos *safu* (PN.) neve. Ez került a latin szaknyelvi *Canarium saphu*, illetve *Pachylobus saphu* szinonimákba.

A ma érvényes latin binómen *edulis* faji jelzőjének az ehető gyümölcs az alapja. A nemzetségnév pedig a gör. *dakryódesz* 'könnyes' (< gör. *dákry, dákryon* 'könny, gyanta' és *-ódesz, -oeidesz* 'hasonló') szóból való, a fa aromás gyantájára utal. A magot körülvevő pépes anyag vajszerű, erre utal ang. *bush-buttertree* (GRIN.), *butter fruit tree* (PN.), vagyis 'vaj-bokorfa, vaj-gyümölcsfa'. Az ang. *african plum*, fr. *prunier du Gabon* (uo.), azaz 'afrikai szilva', illetve 'gaboni szilva' elnevezése a kék gyümölcsökre utal. (Megtévesztő azonban az angol terminus, mert az ang. *african plum* 'afrikai szilva' a szaknyelvben a *Prunus africana* neve.). Szintén más gyümölcs, a körte nevével alkották ang. *native pear* (uo.), *african-pear*, a szőlővel sp. *uva del país* (GRIN.), azaz 'vadkörte, afrikai körte', illetve 'ország szőlője' elnevezését. Az Egyesült Államokban ang. *eben tree* (EL.), Nigériában *eben* (PN.), azaz 'eben(fa)' néven ismerik. Kínában *shíyòng làzhú shù* (uo.), vagyis 'ehető gyertyafa' a neve.

Gabon-dió *J. Irvingia gabonensis* (P. 403). Afrika trópusi országaiban honos. Gyümölcse ovális, a gyümölcshús élénk narancssárga, puha és lédús, édes ízű.

1884-től érvényes szaknyelvi binómen az *Irvingia gabonensis* (Traité bot. 2: 881), amely földrajzi névvel alkotott terminus, szinonimája a *Mangifera gabonensis* (PN.), a latin szaknyelvi *gabonensis* faji jelzőben egy afrikai országnév, a *Gabon* szerepel. A faj ottani honosságára utal. Ennek megfelelője a botanika magyar szaknyelvében a *Gabon-dió* terminus, illetve a fr. *mangué du Gabon, manguié du Gabon* (uo.), *dika du Gabon* 'ua.' (GRIN.). Az *Irvingiaceae* családnévben és az *Irvingia* nemzetségnévben Edward George Irving (1816–1855) skót botanikus neve őrződik meg. Van is a Gabon-dió fajnak a spanyolban *irvingia* (PN.) neve.

Mivel az ehető, édes gyümölcsök sárga színűek, különböző jelzőkkel (afrikai, vad, édes stb.) ellátva a mangó nevével jelölik több nyelvben is a Gabon-diót; vö. fr. *manguier sauvage*, ang. *african wild mango*, *rainy season bush-mango*, *sweet bush-mango* (uo.), *african mango* (EL.), *native mango*, *wild mango* (AF.), *wild mango nut*, ném. *wilder Mangobaum* (PN.). Kereskedelmi neve az ang. *dikanut* (GRIN.), ennek előtagja a faj számos társnevében szerepel; vö. ang. *dikanut-tree*, fr. *chocolatier dika*, ném. *Dikanuß* (uo.). Nyugat- és Közép-Afrikában a termését a kakaóvaj helyettesítésére használják, erre utal sp. *árbol chocolate* (GRIN.), azaz 'csokoládéfa' elnevezése. A magokból sütik az úgynevezett dikakenyeret, ezért kapta ang. *dikabread-tree* (uo.), *bread tree* (PN.), vagyis '(dika) kenyérfá' nevét.

Martinique-szilva *J. Flacourtia inermis* (P. 377). A trópusi Ázsiában őshonos, de másutt is termesztik. Gyümölcséből lekvárokat, befőtteket és szirupokat készítenek.

Ez a földrajzi neves terminus az ang. *plum-of-Martinique* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője a fr. *prunier de la Martinique* (uo.) és a sp. *ciruela de Martinica* 'ua.' (PN.) is, de megvan a legtöbb európai nyelvben a faj nevéként; vö. ném. *Pflaume Martiniques*, port. *ameixa da Martinica*, ol. *susina di Martinica*, or. *csuwa Martmuuku*, le. *šliwka martyniki* stb. (KL.). A Martinique-szilva sp. *louvi malayo* (EL.) és ang. *louvi plum* (PN.), azaz 'maláj louvi', illetve 'louviszilva' elnevezésének előtagja, valamint ném. *Lovi-lovi* (uo.), ang. *lovi-lovi* (GRIN.) neve az indonéz *lobi-lobi* (uo.), maláj *tomi-tomi* 'ua.' (PN.) átvétele. Az ang. *batoko plum* (uo.; EL.; W.) nevének adatolásakor azért célszerű megadni három forrást is, mert ezt az ang. *batoko plum* nevet több helyen is, például a Wikipédián megadják a kormányzószilva 'Flacourtia indica' nevéként is, amelynek az angol név részfordításaként a magyarban szintén használatos *batokószilva* (P. 43) társneve. A latin *inermis* (< lat. *in-* 'tagadó elem'; *arma* 'fegyver') faji jelzőnek 'fegyvertelen, védtelen' a jelentése, azokra a fajokra alkalmazzák, amelyeknek nincsenek tüskéik, tövisaik.

szárnyalt golgotavirág *J. Passiflora alata* (P. 98). Dél-Amerikában honos örökzöld kúszónövény. Gyümölcse tojás alakú, fényes narancssárga színű, akár 300 g tömegű.

Magyar neve a már 1788-ból adatolható ang. *winged passion-flower* (Bot.Mag. 2: t. 66) tükörfordítása. Hasonneve az angolban a *wingstem passion flower* (PN.). Az elnevezés alapja a növény négyszárnyú szára. Erre utal cs. *tučenka křidlatá*, valamint or. *passiflora krylatata* (LH.), vagyis 'szárnyalt golgotavirág' és fr. *passiflore à tiges ailées* (EL.), azaz 'szárnyalt szárú golgotavirág' neve is. A latin szaknyelvi terminus alapján keletkezett, a faji *alata* (< lat. *ala* 'szárny') jelzőnek 'szárnyas' a jelentése. A latin binóment 1788-ban William Curtis tette közzé (Bot.Mag. 2: t. 66).

Az ang. *fragrant granadilla* (EL.) és a sv. *doftpassionsblomma* (W.) nevének 'illatos golgotavirág', a sp. *maracuja de refresco* (uo.) nevének 'üdítő golgotavirág', a port. *maracujá doce*, *maracujá-grande* (LH.) nevének pedig 'édes golgotavirág', illetve 'nagy golgotavirág' a jelentése. Földrajzi nevekkel alkották a fr. *passiflore du Brésil*, *passiflore du Pérou* (PN.), honosságára utal ang. *brazilian maracuya* (LH.) neve is.

szőlőgesztenye *J. Dicella nucifera* (KL.). Dél-Amerikában honos. Gyorsan és igen hosszúra növekvő örökzöld kúszónövény. Édes termése nyersen vagy főzve ehető.

Priszter nem szótárózta a fajt. Magyar neve tükörszó, a ném. *Kastanienwein* 'ua.' (uo.) fordításával. Idegen nyelvi megfelelője a fr. *vigne châtaïne*, sp. *vid castaña*, ol. *vite di castagno*, or. *каштан винограда* 'ua.', stb. (uo.). Társneve a port. *amendoim de cipó*, ang. *peanut vine* és a ném. *Erdnusswein* (www.bananasaras.org), azaz 'földimogyoró-szőlő' mindhárom nyelvben, az izre utalnak a nevek.

bórolajfa *J. Hydnocarpus* (P. 55). A nemzetségbe 40 faj tartozik Ázsiában. Fák vagy cserjék, nagy gyümölcsük narancshoz hasonló. A magból értékes olajat nyernek.

A fényes, bőrszerű leveleire utal összetett nevében a *bőr-* előtag, az *olajfa* névnek pedig a magvakból előállított, a gyógyításban fontos olaj a névadás alapja. A latin szaknyelvi *Hydnocarpus* nemi nevet a gör. *υδνον* 'szarvasgomba' és *χαρπος* 'gyümölcs' szavakból alkották, a redős, ráncos gyümölcs alakjára utal. A nemzetség idegen nyelvi neve az ang. *chaulmoogra*, hindi *chaultmugra* (EL.), ném. *Chaultmugra-samenbaum* (G. 297), or. *хаульмугра*, sp. *choltmugra* 'ua.' (PN.). A bórolajfa he-

lyi neve került át az angolba a 19. század elején; vö. bengáli *cāul-mugrā* (<http://oxforddictionaries.com>), kannada *chalmogra* (www.biotik.org), hindi *chaulmoogra*, szanszkrit *chaulmugra* 'ua.' (PN.).

Nálunk *bőrolajfa* néven leginkább a *Hydnocarpus kurzii* fajt említik. A nemzetség másik fontos faja a *féregűző bőrolajfa* '*Hydnocarpus anthelmintica*' (P. 55). A *féregűző* faji jelző a lat. *anthelmintica* fajnévvel függ össze, az elnevezésben ugyanis a gör. *anti* 'ellen' és a *hélminsz*, tb. sz. *hélminthesz* 'bélféreg' szerepel, a növény gyógyhatására utal. A bél férgek ellen használatos ascaridolnak ez a növény az alapanyaga. A fa olajos magvainak hozamát, a chaulmoogra olajat lepra kezelésére használják, neve *Oleum chaulmoogra*, *Oleum hydnocarpi*, ang. *chaulmoogra oil* (LP. 103). A *méregző bőrolajfa*, más néven *indiai bőrolajfa* a *Hydnocarpus venenata* (P. 55).

mirtuszlevelű narancs J. *Citrus myrtifolia* (P. 338). A keserű narancs mutációja, Olaszországban ültetik. Gyümölcse a mandarinhoz hasonlít, de íze fanyarabb.

A *mirtuszlevelű* faji jelző a latin szaknyelvi *myrtifolia* (< gör. *myrtosz* 'mirtusz, *Myrtus communis*' és *-folius* '-levelű', a lat. *folium* 'levél' szóból) faji jelző tükörfordítása, a lomblevelek hasonlóságára utal. Ugyanennek a megfelelőjét kapta sp. *naranja mirtifolia* (EL.), fr. *oranger à feuilles de myrte* (W.), ném. *myrtenblättrige Bitterorange*, ang. *myrtle-leaf orange* (GRIN.) elnevezésében. Ugyancsak a lomblevelekre utal ang. *thickleaf orange* (uo.), azaz 'vastag levelű narancs' neve.

Hasonneve a *mirtuszlevelű törpenarancs* (ED.). Társneve a *chinotto* (uo.), amely nemzetközi szó; vö. ang., ol. *chinotto* (EL.), ném. *Chinotto*, szln. *kinoto* (W.), fr. *chinois* 'ua.' (GRIN.). Ez az elnevezése Kínára utal, valószínűleg onnan származik a faj, a 17. században került a mediterrán térségbe. Az 1950-es években kezdtek szénszavas üdítőket is gyártani *chinotto* néven, mára a Nestlé gyártja Chino márkanév alatt, a Coca-Cola pedig Fanta Chinotto alatt. A legtöbb olasz gyomorkeserű fontos hozzávalója ez a keserű narancs, a Campari is tartalmazza. A faj apró, keserű gyümölcsére utal ném. *myrtenblättrige Bitterorange* (uo.), azaz 'mirtuszlevelű keserűnarancs' elnevezése, sp. *naranja moruno* (W.), azaz 'mór narancs' néven is ismert.

madagaszkáriszilva J. *Flacourtia rukam* (P. 168). Délkelet-Ázsiában őshonos. Gömbölyded alakú gyümölcsének húsa fehéres, lédús, savanykás ízű, pépes állagú.

1913-tól adatható a magyarban: *madagaszkári szilva* 'Flacourtia ramontchi' (RévaiLex. VII: 569). A magyar fajnév a fr. *prunier malgache* 'Flacourtia rukam' (PN.), azaz 'madagaszkáriszilva' tükörfordítása. A *Madagaszkár* földrajzi név a *-szilva* utógag megfelelőjével megvan számos idegen nyelvi nevében; vö. ném. *Madagaskarpflaume*, sp. *ciruela de Madagascar* 'ua.' (GRIN.), illetve fr. *prunier de Madagascar*, ang. *Madagascar plum* (W.), port. *ameixa de Madagascar* (ENL.). A terminusok egyrészt madagaszkári honosságra, másrészt a gyümölcsnek a szilvához való hasonlóságára utalnak. Ugyancsak helynévvel alkották a faj fr. *prunier de Chine* (GRIN.) elnevezését, valóban előfordul Kínában és Tajvan szigetén is. Az ang. *rukam*, holl. *rockam* (EL.) társneve és a latin szaknyelvi *rukam* faji jelző forrása a fajnak a Szumátra, Jáva és Szunda szigeteken használatos indon. *roekēm* (G. 546) neve. Vö. még: fil. *rukam* (WA.), tagalog *rukam*, mal. *rukam*, *rukem* 'ua.' (PN.).

A *Flacourtia edulis* szinonimában a faji jelző az ehető gyümölcsre utal. A botanika latin szaknyelvében a *Flacourtia* nemzetséget Madagaszkár francia kormányzója, a French East India Company igazgatója, Étienne de Flacourt (1607–1660) tiszteletére nevezték el.

SZAKIRODALOM

- Abh.Kön.Ak. = *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften*. Berlin, 1825–1900.
 Abh.Nat.Ges. = *Abhandlungen der Naturhistorischen Gesellschaft zu Nürnberg*. Nürnberg, 1852–.
 AF. = World Agroforestry Centre. Nairobi. (www.worldagroforestrycentre.org).
 AFT. = Gibson, Henry, H: *American forest trees*. Chicago, 1913.
 AG. = *Allgemeine Gartenzeitung*. Berlin, 1833–1853.
 Agric.index. = H. W. Wilson Company: *Agricultural index*. New York, 1919–1921.
 Am.j.sci. = *The American journal of science*. New York, 1818–1819.
 AmNat. = *The American naturalist*. American Society of Naturalists. Chicago, 1867–1900.
 An.cien. = *Anales de ciencias naturales*. Madrid, 1801–1804.
 An.Inst.Méd. = *Anales del Instituto Médico Nacional*. Mexico, 1894–1914.

- Ann.nat. = Rafinesque, Constantine Samuel: *Annals of nature*. Lexington, 1820.
- Ann.r. = *Annual report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution*. Washington, 1847–1965.
- Ann.rep. = *Annual report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution*. Washington, 1846–1965.
- Ann.rep.Bur. = *Annual report of the Bureau of American Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution*. Washington, 1897–.
- Ann.Sci. = *Annales des sciences naturelles. Botanique*. Paris, 1834–1937.
- Aquila = *Aquila*. Magyar Királyi Madártani Intézet. Budapest, 1894–.
- Arbust.Amer. = Marshall, Humphry: *Arbustrum Americanum*. Philadelphia, 1785.
- Arch.Pharm. = *Archiv der Pharmazie*. Zeitschrift des D. Apotheker-Vereins. Berlin, 1835–1923.
- Arduino = Arduino, Pietro: *Animadversionum Botanicarum Specimen Alterum*. Venetiis, 1764.
- Auctuarium = Joannis Burman: *Herbarii Amboinensis auctuarium*. Amstelædami, 1755.
- AW. = Hough, Romeyn – Hough, Marjorie: *The American woods*. Lowville, N.Y., 1888–1913.
- Bailey = Bailey, L. H.: *The Standard Cyclopaedia of Horticulture*. New York, 1963.
- Balogh–Juhász 2006 = Balogh Lajos–Juhász Magdolna: *Amerikai és kínai karmazsinbogyó*. Biológiai inváziók Magyarországon. Özönnövények II. Budapest, 307–359.
- Beck = Beck, Lewis: *Botany of the United States north of Virginia*. New York, 1856.
- BeihefteB.C. = *Beihefte zum botanischen Centralblatt*. Cassel, Verlag von Gebr. Gotthelft, 1891–1904.
- Beitr.Bot. = Bartling, F. G. – Wendland, H. L.: *Beiträge zur Botanik. I–II*. Göttingen, 1824–1825.
- BI. = Bioversity International. New World Fruits Database (www.bioversityinternational.org/databases/new_world_fruits).
- BJ. = Botánica y Jardines oldal. <http://www.botanicayjardines.com/nertera-granadensis>.
- Boerner = Boerner, Franz: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.
- Bonplandia = *Bonplandia*. Zeitschrift für die gesammte Botanik. Hannover, 1853–1862.
- Bot.Gaz. = *Botanical Gazette*. University of Chicago Press, 1875–1991.
- Bot.Jahrb.Syst. = *Botanische Jahrbücher für Systematik, Pflanzengeschichte und Pflanzengeographie*. Stuttgart, 1881–1923.
- Bot.Mag. = *Curtis's Botanical Magazine*. Vol. 1–184. London, 1787–1983.
- Bot.Mag.T. = *Botanical Magazine*. [Shokubutsu-gaku zasshi]. Vol. 1–105, Tokyo, 1887–1992.
- Bot.Reg. = *Botanical Register; consisting of coloured figures of exotic plants*. London, 1815–1828.
- Bot.Cult. = Mont de Courset, L. M. du: *Le botaniste cultivateur*. Paris, 1811–1814.
- Britton = Britton, N. L.: *Manual of the flora of the northern states and Canada*. New York, 1901.
- Britton–Brown = Britton, Nathaniel – Brown, Addison: *An illustrated flora of the northern United States, Canada and the British Possessions. I–III*. New York, 1896–98; 1913.
- Bryant 1783 = Bryant, Charles: *Flora diaetetica, or, History of esculent plants*. London.
- Buist = Buist, Robert: *American flower-garden directory*. Philadelphia, 1851; New York, 1854.
- Bull. = *Bulletin*. U. S. Department of Agriculture, Bureau of Plant Industry. Washington, 1901–1913.
- Bull.Acad. = *Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg*. 1860–88, 1890–94.
- Bull.Bot.G. = *Bulletin of the New York Botanical Garden*. Lancaster, 1896–1932.
- Bull.misc.T. = *Bulletin of miscellaneous information*. Trinidad: Botanical Dept., 1899–1908.
- Bull.Soc.A. = *Bulletin de la Société d'acclimatation*. Paris, La Société, 1871–1881.
- Bull.Soc.Bot. = *Bulletin de la Société botanique de France*. Paris, 1854–1978.
- Bull.Soc.Hort. = *Bulletin de la Société d'horticulture de Cherbourg*. Cherbourg: La Société, 1846–.
- Cact.Mex. 50 = Ochoterena, Isaac: *Las cactáceas de México*. México, 1922.
- Cactaceae = Britton, N. L. – Rose, N. J.: *The Cactaceae. I–IV*. Washington, 1919–1923.
- Can.Ent. = *The Canadian entomologist*. Entomological Society of Canada. Ottawa, 1869–1956.
- Candolle = Candolle, Augustin P.: *Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis*. Parisii, 1825.
- Cat.cact.cult. = Seitz, Francisco: *Catalogus Cactearum Cultarum*. 1870.
- Cat.Pl.Cub. = Grisebach, August Heinrich Rudolf: *Catalogus plantarum cubensium*. Lipsiae, 1866.
- CCP. = Kindberg, Nils Conrad – Macoun, John: *Catalogue of Canadian plants*. Montreal, 1883–1902.
- CompDict. = Dickson, R. – Edwards, S.: *A complete dictionary of practical gardening*. London, 1807.
- Contr. = Millspaugh, Charles Frederick: *Contribution to the coastal and plain flora of Yucatan. I–III*. Chicago, 1895–1898.
- Contr.Natl.Herb. = *Contributions from the U. S. National Herbarium*. Smithsonian Inst., 1890–1974.
- Cotta = Cotta, Heinrich von: *Anweisung zum Waldbau*. Dresden, 1821.
- Cycl. = Bailey, L. H. – Miller, W.: *Cyclopedia of American horticulture*. New York, 1900–1902.
- Cycl.R. = Rees, Abraham: *The cyclopædia; or, Universal dictionary*. London, 1819.
- Csapó = Csapó József: *Új füves és virágos magyar kert*. Posony, 1775.
- Dalman 1828 = J. W. Dalman: *Arsberattelse om Nyare Zoologiska Arbeten och Upptackter till Kongl. Vetenskaps-Acadamien*. Stockholm.
- Darwin = Darwin, Charles: *The variation of animals and plants under domestication*. New York, 1896.

- DBH. = Reichenbach, H. G. Ludwig: *Der Deutsche Botaniker Herbarienbuch*. Dresden, Leipzig, 1841.
- Dean = Dean, Samuel: *New England farmer; or, Geographical Dictionary*. Worcester, 1790.
- Dic.div.nomb. = Colmeiro y Penido, Miguel: *Diccionario de los diversos nombres*. Madrid, 1871.
- Dict.Cass. = Bory de Saint-Vincent: *Dictionnaire classique d'histoire naturelle*. Paris, 1822–1831.
- Dict.Sci.Nat. = Cuvier, Frédéric: *Dictionnaire des sciences naturelles*. Strasbourg, Paris, 1816–30.
- Dict.univ. = Orbigny, Charles Dessalines d': *Dictionnaire universel d'histoire naturelle*. Paris, 1867.
- Dict.Rehm. = Rehm, Sigmund: *Multilingual dictionary of agronomic plants*. Dordrecht, 1994.
- DNV. = Colmeiro y Penido, Miguel: *Diccionario de los diversos nombres vulgares*. Madrid, 1871.
- Dodge = Dodge, C. K.: *Annotated list of flowering plants and ferns of Point Pelee*. Ottawa, 1914.
- Duchesne = Duchesne, E. A.: *Répertoire des plantes utiles et des pl. vénéneuses du globe*. Paris, 1836.
- DWb. = Wahrig, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, 1971.
- ED. = Egzotikus dísznövények. Mediterrán, trópusi és vízinövények, fűszer- és gyógynövények, télálló egzoták.
www.egzotikusdizsnovenyek.hu
- Edwards = Edwards, Sydenham: *The new botanic garden*. London, 1812.
- Ehret.pl. = Trew, Christoph Jakob – Ehret, Georg Dionys: *Plantae Selectae* (Nuremberg, 1750–1773).
- EL. = Encyclopedia of life. (A legnagyobb biológiai adatbázis) (<http://www.eol.org>).
- Enc.Lond. = John Wilkes: *Encyclopaedia Londinensis*. London, 1810.
- Encycl. = J. Lamarck & al: *Encyclopedie Methodique. Botanique*. Paris, 1783–1808.
- ENL. = Egzotikus növény lexikon (<http://www.freeweb.hu/egzotikusnoveny>).
- Fam. Pl. = Adanson, Michel: *Familles des plantes I–II*. Paris, 1763.
- FAO. = The Food and Agriculture Organization of the United Nations (www.fao.org).
- FC. = Thomas, John Jacobs: *The American fruit culturist*. New York, 1859.
- Febres 1765 = Andres Febres: *Arte de la lengua general del reyno de Chile*. Lima, Peru.
- Fl.bor.-amer. = Flora boreali-americana: sistens characteres plantarum quas in America septentrionali collegit et detexit Andreas Michaux. Parisiis et Argentorati: apud fratres Levrault, anno XI-1803.
- Fl.bras. = Martius, Carl Friedrich Philipp von: *Flora Brasiliensis*. München–Leipzig, 1840–1906.
- Fl.Cochinch. = Joannis de Loureiro: *Flora cochinchinensis*. Ulyssipone, 1790.
- Fl.flumin. = Vellozo, José Mariano da Conceição: *Florae Fluminensis*. Rio de Janeiro, 1825.
- Fl.Ludov. = Rafinesque, Constantine Samuel: *Florula Ludoviciana*. New York, 1817.
- Fletcher = Fletcher, S. W.: *The strawberry in North America*. New York, 1917.
- Flora SBS = <https://sites.google.com/site/florasbs/araceae/imbe-furado>.
- FM. = Lindley, John: *Flora medica; a botanical account...* London, 1838.
- Forbes-Smith 2006 = Michael Forbes-Smith: *Tazziberry (myrtus ugni) – production protocols*. RIRDC Publication No. 05/189. <https://rirdc.infoservices.com>.
- Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.
- Förster–Rümpel 1886 = Förster, Carl Friedrich – Rümpel, Theodor: *Handbuch der Cacteenkunde in ihrem ganzen Umfange*. Leipzig, 1886.
- FP. = Fruitipedia completes 2012. The encyclopedia. <http://fruitipedia.com/Name list.htm>.
- Francis 2008 = Francis, John K.: „*Duranta erecta*”. USDA Forest Service. <http://www.fs.fed.us/global/iitf/pdf/shrubs/Duranta%20erecta.pdf>.
- Franklin = Franklin, John: *Narrative of a journey to the shores of the Polar Sea*. London, 1823.
- Fruct.Sem.Pl. = Gaertner, Joseph: *De Fructibus et Seminibus Plantarum*. Stutgardiae, 1788–1791.
- G. = Helmut Genaust: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.
- Gard.Dict. = Miller, Philip: *The gardeners dictionary*. London, 1735, 1754, 1768, 1835–36.
- Garden = *The Garden: an illustrated weekly journal of gardening*. London, 1871–1927.
- Gen.pl. ed. 6 = Caroli v. Linné: *Genera plantarum eorumque characteres naturales*. Holmiae, 1764.
- Gesch.Bot. = Medikus, Friedrich Kasimir: *Geschichte der Botanik unserer Zeiten*. Mannheim, 1793.
- Gray = Gray, Asa: *Manual of the botany of the northern United States*. New York, 1859.
- GRIN. = Taxonomy for Plants. Germplasm Resources Information Network. www.ars-grin.gov.
- Grossinger = Joanne Bapt. Grossinger: *Universa Historia physica regni Hungariae. V. Poonii, 1797*.
- Hall = Hall, Constant Johan Jacob van: *Cocoa*. London, 1914.
- Havestadt 1777 = Bernardus Havestadt: *Chilidugu, sive Res chilenses, Tome 2*. Leipzig.
- Henderson & al. 1995 = Henderson, Andrew – Gloria Galeano – Rodrigo Bernal: *Field Guide to the Palms of the Americas*. Princeton, New Jersey.
- Henkel = Henkel, Alice: *American medicinal flowers, fruits, and seeds*. Washington, 1913.
- Hermannus = Hermannus, Paulus: *Horti Academici Lugduno-Batavi Catalogus exhibens Plantarum omnium Nomina*. Lugduni Batavorum, 1687.
- HGB. = *Hamburger Garten- und Blumenzeitung*. Zeitschrift. Hamburg, 1852–1890.
- Hist.nat.palm. = Carl Friedrich Ph. von Martius: *Historia Naturalis Palmarum*. Lipsiae, 1823–1850.
- Hist.Nat.Veg. = Spach, Edouard: *Histoire naturelle des végétaux: Phanérogames*. Paris, 1834–1848.

- Hist.Pl.Guiane = Aublet, Jean Baptist, C. F.: *Histoire des Plantes de la Guiane Francoise*. Paris, 1775.
- Hooker = Hooker, William Jackson et al.: *The botany of Captain Beechey's voyage*. London, 1841.
- Hort.Am. = Barham, Henry: *Hortus Americanus*. Kingston, Jamaica, 1794.
- Hort.Eltham. = Dillenio, Johanne Jacobo: *Hortus Elthamensis seu Plantarum Rariorum*. Londini, 1732.
- Hort.Kew. = William Townsend Aiton: *Hortus Kewensis*. London, 1810–1813.
- III.Dict. = Garrett, J.–Nicholson, G.–Trail, J.: *The illustrated dictionary of gardening*. London, 1884–88.
- III.Handb. = Schneider, Camillo Karl: *Illustriertes Handbuch der Laubholzkunde*. Jena, 1906–1912.
- J.Bot. (Morot) = *Journal de Botanique*. (Edited: M. Louis Morot). Paris, vol. 1–20, 1887–1920.
- J.Bot. (Schrader) = *Journal für die Botanik*. (Edited: H. A. Schrader). Göttingen, vol. 1–5, 1799–1803.
- J.Linn.Soc. = *The Journal of the Linnean Society. Botany*. London, 1865–1968.
- J.S.AfricanBot. = *Journal of the South African botany*. Official Journal of the South African Association of Botanists. Kristenbosch, Cape Town. 1934–.
- Jahresb. = *Jahresbericht der Königl. Schwedischen Akademie der Wissenschaften über die Fortschritte der Botanik*. Breslau, 1838–1847.
- JE. = *Journal of ethnobiology*. Flagstaff, Arizona. Center for Western Studies, 1981–.
- Johnston 1924 = I. M. Johnston: *On the validity of the Molina's scientific names*. Contributions of the Gray Herbarium of Harvard University 70: 90–92.
- Katzer = Gernot Katzer botanikai honlapja (www.uni-graz.at/~katzer).
- Kiamba et al. = John Kiamba–Lars Schmidt–Anna Mbora: *Dovyalis abyssinica*. Seed Leaflets 2009. 144: 2. Forest & Landscape Inst. Denmark. <http://sl.life.ku.dk>.
- KL. = Kun Ákos: *Egzotikus gyümölcsök és zöldségek*. Album 7201 képpel (<http://kunlibrary.com>).
- Knieskern, Peter: *Catalogue of plants found in the County of Oneida*. Albany, 1842.
- LCF. = List of culinary fruits. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_culinary_fruits.
- LH. = Liber herbarum. Reference-guide to Herbal medicine (www.liberherbarum.com).
- Linnaea = *Linnaea. Ein Journal für die Botanik in ihrem ganzen Umfange*. Berlin, Halle, 1826–1882.
- Loudon 1827 = Loudon, J. C.: *Encyclopaedia of gardening*. London.
- Loudon 1838 = Loudon, J. C.: *Hortus lignosus londonensis*. London.
- M'Mahon = M'Mahon, Bernard: *The American gardener's calendar*. Philadelphia, 1806; 1839.
- Malv. = Medicus, Friedrich Kasimir: *Über einige künstliche Geschlechter aus der Malven-Familie*. Mannheim, 1787.
- Man.Cult. = A. G. Coral – G. M. T. Reyna: *Manual Cultivo de Uvilla*. Iquitos, Peru, 2010.
- Mansfeld = *Mansfeld's World Database of Agricultural and Horticultural Crops*. Leibniz-Institut für Pflanzengenetik und Kulturpflanzenforschung, Gatersleben. <http://mansfeld.ipk-gatersleben.de>.
- Mant.pl. = Linnaeus, Carl von: *Mantissa plantarum*. Holmiae, 1767.
- Marloth = Marloth, Rudolf: *Dictionary of the common names of plants*. Cape Town, 1917.
- Me. = Memidex. Free online dictionary/Thesaurus and more... (www.memidex.com).
- Med.Fl. = Rafinesque, Constantine Samuel: *Medical flora*. Philadelphia, 1828–1830.
- Mem.Amer.Acad.Arts = *Memoirs of the American Academy of Arts and Sciences*. Boston, 1785–1913.
- Mém.Mus.Hist.Nat. = *Memoires du Museum d'Histoire Naturelle*. vol. 1–20. Paris, 1815–1832.
- Mem.Soc.It.Sci. = *Memorie di matematica e di fisica della Societa italiana delle Scienze*. Verona, Modena, 1782–1852.
- Mem.Tour = Wislizenus, Friedrich Adolph: *Memoir of a Tour to Northern Mexico*. Washington, 1848.
- Millspaugh = Millspaugh, Charles Frederick: *American medicinal plants*. New York, 1887.
- Mitt.DG. = *Mitteilungen der Deutschen Dendrologischen Gesellschaft*. Poppelsdorf–Bonn, 1892–1923.
- MNöv. = Csapody Vera – Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- Molina 1782 = Giovanni Ignazio Molina: *Saggio sulla storia naturale del Chili*. Bologna.
- Molnár 1780 = Molnár János: *Phytologicon*. Buda.
- Mon.Cact. = Schumann, Karl Moritz – Hirscht, Karl: *Gesamtbeschreibung der Kakteen (Monographia cactacearum)*. Neudamm, 1899.
- Morris = Morris, D.: *The colony of British Honduras: its resources and prospects*. London, 1883.
- Morton 1987 = Julia F. Morton: *Fruits of warm climates*. Miami, FL.
- MP. = S. G. Joshi: *Medicinal Plants*. Oxford & IBH Publishing Co. New Delhi, 2004.
- Mus.bot. = Blume, Karl Ludwig: *Museum Botanicum Lugduno-Batavum*. Leyden, 1849–1851.
- Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- MVN. = Hoffman K. – Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Budapest, 1903.
- MW. = Merriam-Webster's Dictionary (www.merriam-webster.com).
- Myri = Gale. Myrica gale L. (www.uni-graz.at/~katzer/engl/Myri_gal.html).
- Nat.Pflanzenfam. = Engler, Heinrich Gustav Adolf – Prantl, Karl Anton Eugen: *Die Natürlichen Pflanzenfamilien*. Leipzig, 1887–1915.
- Naturaleza = *La naturaleza; periódico científico del Museo Nacional*. México, 1870–1912.

- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura Botanica*. (In: Magyar Könyv-ház I.) Pozsony, 1783.
- ND. = Ferreira, A. B. H.: *Novo Dicionário da Língua Portuguesa*. 2. kiadás. Rio de Janeiro, 1986.
- Nemnich 1793 = Nemnich, Philipp Andreas: *Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Naturgeschichte mit erklärenden Anmerkungen*. Hamburg, 1793–98.
- Nomencl.Bot. = Raeuschel, Ernst Adolf: *Nomenclator Botanicus*. Lipsiae, 1797.
- Nov.Gen.Sp. = Carl Sigismund Kunth: *Nova Genera et Species Plantarum*. 2. Paris, 1817.
- NS. = Natural Standard Professional Monograph, © 2011 (www.naturalstandard.com).
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényosztár*. Budapest, 1911.
- Odenwald–Turner 2006 = Neil G. Odenwald – James R. Turner: *Identification, Selection, and Use of Southern Plants*. Baton Rouge, 2006.
- Olmsted = Olmsted, Denison: *On the recent secular period of the aurora borealis*. Washington, 1856.
- Ovalle 1646 = Alonso de Ovalle: *Historica relacion del reyno de Chile*. Francisco Caballo, Roma.
- ÖBZ. = *Österreichische botanische Zeitschrift*. Wien, 1858–.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- Part.P. = Linné, Carl von: *Parte práctica de botánica del caballero Carlos Linneo*. Madrid, 1784–88.
- PAS. = Móró Mária Anna – Priszter Szaniszló – Szabó László Gy.: „*Plantae Asiaticae rariores*” – néhány megjegyzés N. Wallich három kötetes művéhez (1830–1832). Pécs, 2001.
- PbF. = Rudolf Schubert – Günther Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- PCN. = Plants by Common Name – James Cook University (www.public.jcu.edu.au).
- Péntek-Szabó = Péntek János – Szabó Attila: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
- PfL. = *PflanzenGattungen lateinisch*. Datenbank. http://cougar-dating.de/systematik_lateinisch.html.
- Phyt.icon. = Weinmann, Johann Wilhelm et al.: *Phytanthoza iconographia*. Ratisbonae, 1737–1745.
- Pl.Hartw. = Bentham, George: *Plantas Hartwegianas imprimis Mexicanas*. London, 1848.
- Pl.Inv. = *Plant inventory*. Agricultural Research Center (Beltsville, Md.). Washington D. C., 1897–.
- Pluk.mant. = Plukenet, Leonard: *Almagesti botanici mantissa*. (*Historia Plantarum III.*) Londini, 1700.
- Plumier = Plumier, Charles: *Nova Plantarum Americanarum Genera*. Paris, 1703.
- Plumier.Desc. = Charles Plumier: *Description des Plantes d'Amérique*. Paris, 1693.
- PN. = Multilingual multiscrypt plant name database (www.plantnames.unimelb.edu.au).
- Poet.Intr. = Rowden, Frances Arabella: *A Poetical Introduction to the Study of Botany*. London, 1818.
- Presl = Presl, Jan Swatopluk: *Wšebecný rošlinopis ili Popsani rošlin we velikém ohledu uitenych a kodliwých*. W Praze, 1846.
- Proc.Am.Acad.Arts = *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*. Boston, 1846–1958.
- Prodr. = Brown, R.: *Prodromus Florae Novae Hollandiae et Insulae Van-Diemen*. Londoni, 1810.
- Prodr.Stirp. = Salisbury, Ricardo Antonio: *Prodromus stirpium*. Londini, 1796.
- Prota 7: 1 = PROTA Network Office Europe, Wageningen University. http://database.prota.org /PROTAhtml/Mansonnia%20altissima_En.htm
- RácZ 2010 = RácZ János: *Növénynevek enciklopédiája*. Budapest.
- RácZII.Enc. = RácZ János: *Állatnevek enciklopédiája*. Budapest, 2012.
- Redouté = Pierre-Joseph Redouté: *Les Liliacees*. Paris, 1802–1816.
- RH = Dictionary.com Unabridged. Based on the Random House Dictionary, © Random House, Inc. 2013. <http://dictionary.reference.com/browse/saguaro?s=t>
- Rhodora = *Rhodora*. *Journal of the New England Botanical Club*. Boston, 1899–.
- Ruiz és Pavon 1794 = Hipólito Ruiz – José Pavon: *Florae peruvianaee et chilensis prodromus*. Madrid.
- Ruthven = Ruthven, Alexander Grant: *A biological survey of the sand dune region*. Lansing, 1911.
- Sci.Surv. = Britton, Nathaniel: *Scientific Survey of Porto Rico and the Virgin Islands*. New York, 1919–1970.
- Science = *Science*. *An illustrated journal*. Academic journal of the American Association for the Advancement of Science. Cambridge–Washington, 1880–.
- Sp.pl. = Linné, Carl: *Species Plantarum*. Holmiae, 1753.
- Sp.pl., ed. 4 = Willdenow, Carl Ludwig von: *Species Plantarum*. Editio Quarta. Berolini, 1797–1825.
- Spec.bot. = James E. Smith: *A Specimen of the Botany of New Holland*. I–IV. London, 1793–1795.
- Stand.Cycl.Hort. = Liberty Hyde Bailey: *Standard Cyclopedia of Horticulture*. ed.3. New York, 1919.
- Standley = Standley, Paul Carpenter: *Trees and shrubs of Mexico*. Washington, 1920–1926.
- Stirp.Nov. = L'Héritier de Brutelle, Charles Louis: *Stirpes Novae aut Minus Cognitae*. Paris, 1785.
- Sturtevant = Sturtevant, Edward Lewis: *Sturtevant's notes on edible plants*. Albany, 1919.
- Suppl.Pl. = Linné, Carl von: *Supplementum plantarum Systematis vegetabilium editionis decimae tertiae*. Brunsvigae, 1781.
- Symb.Bot. = Vahl, Martin: *Ejusdem Symbolae Botanicae*. I–III. Hafniae, 1790–94.
- Syn.Cact. = Engelmann, George: *Synopsis of the Cactaceae of the Territory of the United States and Adjacent Regions*. Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences. III. Boston, 1856.
- Syst.nat. = Linné, Carl von: *Systema naturae per regna tria naturae*. Vindobonae, 1757–1770.

- T. = Terebess adattár. <http://terebess.hu/search.html>.
- Torkos = Torkos Justus Joannes: *Taxa pharmaceutica Posoniensis*. Posonii, 1745.
- Torrey = Torrey, John: *Catalogue of the Cabinet of Natural History of the State of New York*. Albany, 1853.
- TörtTár. = *Magyar Történelmi Tár*. 1855–63, 1867–78 Pesten, 1914–34 Budapest. Közben: Történelmi Tár. 1878–99. Új évfolyam 1900–1911.
- TP. = Walter Erhardt – Erich Götz – Allen J. Coombes – Nils Bödeker: *The Timber Press dictionary of plant names Portland*. London, 2009.
- Traité bot. = Baillon, Henri Ernest: *Traité de Botanique Médicale Phanérogamique*. Paris, 1883–84.
- Trans.Hort.Soc. = *Transactions of the Horticultural Society of London*. I–VII. 1812–1830. Royal Horticultural Society, London.
- Turner = Nancy J. Turner: *Food plants of coastal first peoples*. Victoria, B. C., 1995.
- UFS = USDA Forest Service. Forest Products Laboratory. Madison, WI. www.fpl.fs.fed.us.
- Valenzuela 1918 = Pedro Armengol Valenzuela: *Glosario etimológico*. Santiago de Chile.
- Velich–V. Nagy = Velich István – V. Nagy Enikő: *Nálunk is megterem*. Budapest, 1983.
- VNAE. = Gozmány László: *Vocabularium nominum animalium Europae*. Budapest, 1979.
- Vörös:Egz. = Vörös Éva: *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti–etimológiai szótára*. Debrecen, 1996.
- W. = Wikipedia, the free encyclopedia (<http://...wikipedia.org>).
- WA. = World Agroforestry Centre. AgroForestryTree Database. (www.worldagroforestry.org).
- Wallich = Wallich, Nathaniel (1830–1832): *Plantae Asiaticae rariores*. London, Paris, Strassburg.
- Weathers = Weathers, John: *A practical guide to garden plants*. London, 1901.
- Weinmann = Weinmann, Johann Wilhelm: *Phytanthoza-iconographia*. Regensburg, 1737–1745.
- Wiener Z. = *Wiener Zeitschrift für Kunst, Litteratur, Theater und Mode*. Wien, 1817–1848.
- YearbookAgr. = *Yearbook of the U. S. agriculture*. Washington, Govt. Printing Office, 1894–1921.
- ZP. = <http://zipcodezoo.com/Plants>.
- Zuber 2001 = Almuth Zuber: *Bäume Spaniens wissenschaftliche lateinische Benennungen*. (Humboldt-Universität Berlin, Inst. für Romanistik. Seminararbeit).

Rácz János

Tolcsvai Nagy Gábor: Bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Osiris Kiadó, Budapest, 2013, 392 lap

Kogníció, kognitív nyelvtan, mentális tér, konstruálás, séma, tartomány, keret, fogalmi integráció – egy-két évtizede vagy akár csak néhány éve ezek és az ezekkel rokon terminusok még az újra nyitott magyar nyelvészek többsége számára is ugyancsak idegenül csengtek. Manapság azonban nyelvészeti folyóiratainkban, konferenciákon és tudományágunk egyéb fórumain az alapvető kognitív nyelvészeti fogalmak, témák már folyamatosan, megkerülhetetlenül jelen vannak, azaz a nyelvészeti tudományos élet mindennapjainak részévé váltak. Köszönhető ez annak, hogy az utóbbi két évtizedben a kognitív nyelvészet gyökeret vert, sőt – ennél a metaforikánál maradva – gazdag lombot hajtott, és termőre fordult a magyar tudományosságban is. Igazságos megemlíteni itt mindjárt azt is, hogy ebben a folyamatban az itt ismertetendő könyv szerzőjének Tolcsvai Nagy Gábornak meghatározó szerepe volt és van.

A *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe* című kötet a kognitív nyelvészet fent jelzett dinamikus helyzetéhez – lényegében még igen fiatal, ám látványosan fejlődő, már hatásos eredményeket felmutató, jelentős pozíciókat birtokló paradigma, tudományos diskurzus – adekvát módon igazodó, azaz a jelen állapot, az eredmények mellett a lehetséges irányokat és a fontos, de még válaszokra váró kérdéseket is tárgyaló szintézis. A szerző a kognitív nyelvészet tudománytörténeti pozíciójának megfelelően választotta műfaját is, a bevezetést, amely – ahogyan írja – „más beszédmódot kíván meg, mint a monográfia vagy a tanulmány. A bevezetés egyszerre igényli a megismertetni kívánt tárgyban való legközvetlenebb benneállást, valamint az egésze történő rálátást valamely külső nézőpontból” (9). Tolcsvai Nagy eszerint igyekszik megvalósítani bemutatás és értelmezés együttesének a kettősségét. Az elméleti részeket és a leíró apparátust, a módszertant az eredetihöz a legközelebb álló nyelvészettel igyekszik leírni, az egyes elméleti kijelentéseket és módszertani eljárásokat reflexíven, a vissza- vagy továbbkérdédezhetőség, a vitathatóság szempontjából is vizsgálja, az elméleti és leíró részművek tárgyalásakor pedig saját kutatásai alapján, magyar nyelvi anyagon mutat be fontos kérdéseket.

Annak a nyelvészemlélet- és módszerbeli fordulatnak a lényegét és jelentőségét, amelyet a kognitív nyelvészet jelent, Tolcsvai Nagy mindjárt a bevezetés elején összegzi. Ezt mindenképp érdemes itt is idézni: „A nyelvről folyó tudományos diskurzus az ezredfordulón olyan szakaszba lépett, amelyben a nyelv a beszélőkhöz és művelői beszédcselekvéseikhez viszonyul, s nem pusztán elvont rendszer vagy beprogramozott algoritmikus szisztéma. A beszélő ember immár – ismét – nem struktúra és nem egy genetikai mutáció gépszerűen működő mentális eredménye, hanem az, ami, közösségben élő alkotó szellem, fizikai, biológiai és pszichológiai lehetőségeivel és korlátaival, környezetével kölcsönhatásban. A nyelvnek a humanitásba, az emberi közegbe visszahelyezése történik itt, szigorú, de a dolgot magát előtérbe helyező tudományos keretben, amelynek során a megismerő, cselekvő ember és az emberi közösség alkotó tényezői kerülnek viszonyba a nyelvi rendszerrel” (9).

A *nyelvi rendszer és a nyelvhasználat kognitív alapjai* című, első fejezet (13–25) célja a legtágabb megismerési és kommunikációs közeg bemutatása. E témakörön belül a szerző először nyelv és tudás viszonyát tárgyalja, bemutatva, hogy a nyelv „leglényegibb jellemzője az, hogy tudás, az emberi tudás része, egyik legfontosabb formája és egyúttal megjelenítője, ezért indokolt a nyelvet mint tudást közelebről szemügyre venni” (17). Pontosan ezt a feladatot hajtja végre a kognitív nyelvészet (a megismerésnyelvészet), amikor a nyelvet a megismerés és a tudás felől közelíti meg, és a nyelv legfőbb funkciójának a jelentések megformálását, hozzáférhetővé tételét és megértését tartja. Továbbmenve Tolcsvai Nagy rámutat arra is, hogy a nyelv nem egyszerűen csak tudás, hanem „pontosabban és árnyaltabban megismerés és cselekvés” (17). A fejezet második része az emberi kommunikáció legfőbb általános jellemzőit tárgyalja. Tolcsvai Nagy a – dinamikus, interszubjektív – nyelvi interakció keretként a közös figyelemirányítás háromszatú (triadikus) rendszerét írja le,

amely a mindenkori beszélő, a hallgató és beszédük tárgya között létrejön. Kitér arra a tényre is, hogy a nyelvi esemény emellett, hogy figyelmi jelenet, egyben referenciális jelenet is.

A második, a kognitív nyelvészet általános elméleti alapjait bemutató fejezetben (27–88) a szerző először is áttekinti azt a tudományos, illetve kulturális diszkurzív közeget, „amelyben a 20. század során, különösen az 1950-es évektől a megismerés kérdései általában, a megismerő ember perspektíváltága vagy éppen számítógépszerű működése a kutatás középpontjába” kerültek (27), majd részletezi a kognitív nyelvészet irányzatának a legfontosabb elméleti tételeit. Megjegyzendő, hogy az itteni megközelítésében a kognitív nyelvészet csak a korábban holistának nevezett iránnyal azonos, tehát nem foglalja magában az úgynevezett modularista vagy más mentalista irányzatokat; ugyanakkor a kognitív nyelvészet terminust Tolcsvai Nagy az idesorolható elméletek mindegyikére alkalmazza, függetlenül attól, hogy az irányzat teoretikusai milyen néven dolgozták ki modelljüket (l. például Langacker kognitív grammatikája, Lakoff kognitív szemantikája stb.). A fejezetben a következő, a kognitív nyelvészet alapjainak bemutatása szempontjából valóban kiemelten releváns témák és kérdések szerepelnek: a kognitív nyelvészet tágabb és szűkebb, azaz nyelvészeti tudományos közege, előzményei, a kognitív szemlélet eredete, a tudományfilozófiai alapok, a nyelvtudomány-történeti háttér, a kognitív pszichológia, a kognitív tudomány, biológiai és kulturális evolúciós elméletek, a kognitív nyelvészet elméleti kerete, módszertani elvei, a nyelvészajátítás, a megismerés és a nyelv kapcsolata (a tér és az idő megismerése és nyelvi leképezése), tapasztalat és reprezentáció összefüggése (képiség, embodiment: testben létezés). A recenzensnek itt meg kell jegyeznie, hogy egyes résztémák ebben a fejezetben jelentőségükhöz mérten – lásd *A kognitív nyelvészet előzményei* és a *Honnan ered a kognitív szemlélet?* című alfejezeteket – túlságosan tömörítve, túl röviden jelennek meg, így ezek esetében hiányérzete lehet majd annak az olvasónak, aki e bevezetésből kívánna elmélyültebben megismerkedni a kognitív nyelvészet minden egyes vonatkozásával. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az előzmények, az eredet kérdései másutt (!), részletesebben szóba kerülnek; például a nyelvtudomány-történeti háttér felvázolásakor kitér arra is a bemutatás, hogy „a kognitív nyelvészet folytatta és még jelentősebbé tette a generatív grammatika egyik fontos tételét, a mentalizmust, vagyis azt a belátást, hogy a nyelv tudás, működése mentális folyamatok eredménye” (42); Lotz János, Karácsony Sándor, Mészöly Gedeon és Zsilka János munkásságának egyes elemeit kiemelve pedig arra, hogy „a kognitív nyelvészet egyes elveinek előzményeként több fontos kutatási eredményt lehet számon tartani” (43) a magyar nyelvtudományban is; stb. – E nem különösebben jelentős, rész-, illetve szerkezeti kérdéseket érintő felvetéseknél sokkal fontosabbnak tartom azonban azt leszögezni, hogy a fejezet hatékonyan betölti funkcióját, hiszen világos, lényeglátó összefoglalást ad a kognitív nyelvészet legjelentősebb, leginkább specifikus elméleti és módszertani elveiről, tételeiről. Különösen kiemelkedő e tekintetben a *Tudományfilozófiai alapok*, *A kognitív nyelvészet elméleti kerete* és a *Módszertani elvek* című alfejezet (29–40; 50–60; 60–3).

A harmadik, *A kognitív nyelvészet elméleti kidolgozásai* című fejezet (89–112) a következő modellek összefoglalását adja: a Langacker-féle kognitív nyelvtan, Talmy kognitív szemantikája, Lakoff tapasztalati realizmusa, a mentális terek Fauconnier-féle elmélete és a konstrukciós nyelvtan. Azt, hogy miért éppen ezt az öt modellt emelte ki, Tolcsvai Nagy a következőképpen indokolja: ezek „meghatározóak a teljes paradigma kialakulásában, az elméleti kérdések fölvetésében és megválaszolásában, a mára kiterjedt empirikus leíró munkák megalapozásában” (89). Hadd jegyezzem meg itt, hogy a szerzőnek ezt az érvelését a nemzetközi szakirodalom hasonló jellegű, átfogó igényű kognitív nyelvészeti bevezetéseivel való összevetés is igazolja (l. pl. Geeraerts ed. 2006; Evans–Green 2006; Wildgen 2008), az itt ismertetett munkában tárgyalt modellek ezekben is középponti helyet foglalnak el. Az öt elmélet bemutatásakor e fejezetben Tolcsvai Nagy a legáltalánosabb és a legfontosabb elemeket emeli ki, egyes fontos részterületek bemutatására a további fejezetekben kerül sor.

A negyedik, *Kognitív tényezők a nyelvben* című fejezet (113–68) azokat az általános kognitív műveleteket, megismerési módokat tárgyalja, amelyek közvetlenül szerepet játszanak a nyelvi szerkezetek létrehozásában és megértésében. Az elsőként bemutatott művelet a kategorizáció, amelyet a klasszikus felfogással szemben a kognitív nyelvészet másként lát, újraértelmez: az a priori elvek, illetve a szükséges és elégséges feltételek, az igen-nem döntések helyett „tapasztalati alapú”-ként, a prototípuselvet és a családi hasonlóság elvét alkalmazva modellál. A kategorizáció után a konstruálás műveletét értelmezi, részletezi a fejezet, a következő konstruálási tényezők és módok bemutatásá-

val: a figyelem: a figyelem irányulása, az előtér és háttér megoszlása, a feltűnőség, a perspektívaltság, a nézőpont; a fogalmi szerkezet szerveződése: séma, tartomány, keret, szerkezet és művelet; a gyakoriság, a begyakorlottság, a konvencionáltság; a használati esemény (a nyelvi interakció), séma és megvalósulás viszonya, episztemikus lehorgonyzás, szubjektívizáció és objektívizáció.

Már egy rendszerbe elhelyezve a különböző területek elméleti kidolgozásait a kognitív nyelvészet bemutatását *A grammatika szerveződése* címet viselő, ötödik fejezet (169–312) folytatja. E fejezetre vonatkozóan célját és módszerét így jellemzi a szerző: „A bemutatás nem célozhatja egy »teljes« grammatika itteni kidolgozását, inkább fontos területeket emel ki és részletez. A problémaközpontúság ezekben az egyszerre elméleti és leíró fejezetekben is érvényesül, elsősorban a magyar nyelv egyes kategóriáinak problémáira, kognitív leírásuk kérdéseire és a leírás eredményének újdonságaira összpontosítva” (169). Mivel a kognitív nyelvészet szerint „a jelentés elsődleges a formához, a struktúrához képest vagy legalább egyenrangú azzal” (55), illetve „a nyelvtan egyszerűen a szemantikai tartalom strukturálása és szimbolizációja (Langacker 1987: 19)” (56), természetesen Tolcsvai Nagy is, amikor a grammatika szerveződését mutatja be, a jelentésből indul ki, azaz a fejezetben „főképp különböző elvontságú és összetettségu **jelentésszerkezetekről és az azokat reprezentáló szimbolikus szerkezetekről** van szó” (169; – a kiemelés tőlem: P. J.). Konkrétabban a következő fő kérdésekre keres választ: Melyek a jelentésnek azok az alapvető szerkezeti és műveleti jellemzői, amelyek a morfológiai és szintaktikai szimbolikus szerkezetek beszélői létrehozásában jelentős szerepet játszanak? Egy jelentésszerkezet milyen szemantikai és más (fonológiai, morfoszintaktikai és pragmatikai) tényezők révén kapcsolódik össze más szerkezettel? Melyek a grammatikai kategóriák fogalmi, konstruálási és grammatikai jellemzői? Mennyiben érvényesül a kreatív, helyzet szerinti problémamegoldás és a begyakorolt konvencionális nyelvi tudás a szerkezetekben? Az egyes alfejezetek olyan, a kisebb nyelvi elemektől a nagyobbak felé haladó esettanulmányok, amelyek példát adnak a kognitív nyelvészet általános és nyelvspecifikus magyar kérdéseinek a kidolgozásához is. A következő részművelet veszi sorra itt Tolcsvai Nagy az egyes grammatikai, azaz szimbolikus struktúrák (szófajok, grammatikai elemek) jelentésszerkezetét vizsgálva: (1) a jelentés; a dolog nyelvi leképezése, a főnév jelentésszerkezete; az idő nélküli viszonyfogalmak nyelvi kifejezése (az *-n/-on/-en/-ön* és a *-ban/-ben* határozóragok jelentésszerkezete); (2) a jelentésváltozás; (3) a metafora; (4) a fogalmi integráció (a *blend*); (5) a poliszémia; (6) a referenciapont-szerkezet; a bemutatott szerkezetek összekapcsolódásának eredményeképpen létrejövő nagyobb szerkezeteket bemutatva pedig a következőket: (7) a kompozitumszerkezet; (8) az erődinamika; (9) az egyszerű mondat; (10) az alany; (11) a topik; (12) a „szerkezeti fókusz”.

A Konstruálás szövegszinten: a stílus és az irodalom kognitív nyelvésze című, hatodik fejezet (313–49) a használatalapúság elvének megfelelően a nyelvi szerkezetek természetes közegeiben, azaz a szövegben és az annak kontextust adó megértett beszédhelyzetben analizálja és mutatja be a nyelvi variabilitás, a rendszerszintű funkcionális változatosság, a konstruálás, az emergens alkotás működését és jelentőségét. A stílus kötetbeli tárgyalásának indokoltságát, szükségességét Tolcsvai Nagy maga így foglalja össze: „A kognitív nyelvészet használati alapú nyelvléírás, amely a funkciókra összpontosít, rendszer és használat, jelentés és szerkezet összefüggéseiben, a nyelvi interakció résztvevőinek dinamikus jelentésképzését vizsgálva, ezért a stílus, a megformáltságból eredő szövegértelem leírása része a kognitív nyelvészetnek” (313). A stílus (általánosabb) kérdéskörét vizsgálva a következő fogalmakat, részterületeket tárgyalja: a nyelvi potenciál és a stílus; a főnév, az ige és a metafora stíluspotenciálja; az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása; a transzműtáció jelentéstana; a kompozitumszerkezet és a mondat stíluspotenciálja; a stílus szerkezet. A szépirodalom (sajátos) stílusáról, illetve ennek vizsgálati lehetőségeiről szólva az irodalomértelmezés és a kognitív nyelvészet viszonyának rövid vázolása után néhány megközelítési lehetőséget, a kognitív stílusztikai vizsgálatok szempontjából tanulságos, jól hasznosítható módszert mutat be a fejezet: elsőként az *Egy névutó poétikája* című alfejezetben Nemes Nagy Ágnes Között című versének elemzésével, ezután a metaforának az irodalomban való szerepét vizsgálva (József Attila Ősz [Tar ágak-bogak rácsai között] című versének elemzése alapján); végül a mondat egy specifikus, Kosztolányi-szövegekben megjelenő megvalósulását analizálja.

Ahogy az a hetedik, *Nyelvpedagógia és kognitív nyelvészet* című fejezet (351–6) bevezetésében Tolcsvai Nagy is kiemeli, „az anyanyelvoktatás és a nyelvoktatás kiemelkedő jelentőségű képzési terület egy társadalom, egy kultúra működésében. Ezért e pedagógiai terület művelési módja sok tekintetben meghatározza egy közösség jelen idejű és jövőbeli kulturális, gazdasági teljesítmé-

nyét, megmaradásának esélyét és életminőségét” (351). Ebből következően mindenképpen indokolt volt a szerző részéről annak szemügyre vétele, hogy a kognitív nyelvészet milyen perspektívákat kínál a nyelvpedagógia és különösképpen az anyanyelv-pedagógia számára. Tolcsvai Nagy két alapvető kérdést emel ki ezen a területen: hogyan lehet a legfrissebb és megbízható kutatási eredményeket alkalmazni a közoktatásban; illetve hogyan lehet a tárgyiasított, tehát a tanulók közvetlen tapasztalatától eltávolított tudományos nyelvtani ismereteket összekapcsolni a tanulók tapasztalataival és korosztályi befogadóképességükkel? A kognitív nyelvészetnek a nyelvre és a jelentésre vonatkozó legáltalánosabb, fent ismertetett alapelveinek megfelelően (mindenekelőtt arra gondolok, hogy ez a modell a nyelv legfőbb funkciójának a jelentések megformálását, hozzáférhetővé tételét és megértését tartja) Tolcsvai Nagy Gábor a témát abból a szempontból vizsgálja, hogy miképpen jelenhet (jelenjen) meg a jelentés az anyanyelvoktatásban. Először két alapfeltételt fogalmaz meg: a jelentésen állandó, folyamatos bevonását a tananyagba, illetve az adott korosztály (nyelvi) gyakorlati tudására való építkezést. Ezután számos meggyőző példát sorol arra, hogyan lehet egyszerre tudományos (tudományosan autentikus) és pedagógiailag indokolható eljárásokkal, összefüggésében megismertetni a diákokat a nyelv szemantikai, funkcionáló jellegével és a grammatika rendszerével.

A kötet utolsó, nyolcadik, összegző célú fejezete (357–9) rövid összefoglalást ad a kognitív nyelvészet legfőbb jellemzőiről. Tolcsvai Nagy a (kognitív nyelvészet diszkurzív, dinamikus jellege mellett is) lényegileg „rögzített”-nek tekinthető, tisztázott elvek, eredmények kiemelése mellett itt is felhívja a figyelmet arra, hogy egy alakulásban, fejlődésben lévő irányzatról van szó, amelynek „művelői csak most teljesítik ki ennek az elméletnek a leíró potenciálját, az egyes nyelvekben korábban figyelmen kívül hagyott vagy kevésbé kidolgozott területek részletes vizsgálatával, visszahatva az elméletre és módszertanra” (359).

A kötetet gazdag, a kognitív nyelvészeti szakirodalommal ismerkedni kívánók számára jól hasznosítható irodalomjegyzék (361–79), illetve hasonlóképpen igen hasznos fogalomtár (381–6) és tárgymutató (387–392) zárja. Mindezekhez rögtön hadd fűzzek egy javaslatot: a reménybeli újabb kiadást célszerű lenne kiegészíteni egy névmutatóval.

A fejezetek rövid ismertetése után néhány összegző megjegyzés. A kötet az Osiris **tankönyv**-sorozatában jelent meg, de biztos állítható, hogy nemcsak tankönyvként, hanem a felsőoktatás mellett más területeken is kiválóan hasznosítható. Mindenekelőtt természetesen a nyelvészeti kutatómunkával összefüggő különböző aspektusokra gondolhatunk itt: így egyebek mellett arra, hogy sok szempontból biztos elméleti háttérrel, alapokat adhat e munka kognitív nyelvészeti vizsgálatok számára. Ugyanakkor bizonyos területeken a felvetett nyitott kérdések vagy a kevésbé kifejtett részek inspirálóak lehetnek a további kidolgozások szempontjából. A kötet kifejezetten, sőt igen szigorúan tudományos karaktere és elméleti-alapozó jellege miatt meglepő lehet, ha azt mondom, hogy e funkciók mellett akár ismeretterjesztő, tudomány-népszerűsítő szerepe is lehet e könyvnek. Miért állítható mégis ez? Bár igaz, hogy egyes részek az átlagolvasó részéről valóban nem kis szellemi erőfeszítést igényelnek, sőt nemegyszer komolyabb nyelvészeti előismeretek is szükségesek a megértéshez, ugyanakkor mégis számos esetben a rácsodálkozás, felfedezés öröme, azaz igényes „szellemi kaland”-ot adhat a munka a nyelv iránt elmélyültebben érdeklődő olvasónak; egyes részei mindenképpen és könnyebben elérhetően (például a metaforáról szóló rész), még akkor is, ha éppen nem nyelvész ez az olvasó. A megértést, az összefüggések átlátását egyébként igen nagy mértékben segíti a könyv nagyobb és kisebb egységeiben egyaránt érvényesülő erőteljes és igen logikus tagolás, az előre- és visszautalások rendszere, a számos ábra és szemléletes példa. Mindezek a könyv egyéb itt említhető vonásai – például az egyértelmű, világos stílus, a terjedelmet tekintve tömörnek mondható, mégis megfelelően részletező kifejtés – mellett nagymértékben hozzájárulhatnak ahhoz, hogy tankönyvként vagy más céllal maximálisan hatékonyan használható legyen a kötet.

Fontos jellemzőként kell megemlíteni a munka diszkurzív jellegét is: a szerző a kognitív nyelvészet különböző releváns változatait, modelljeit mutatja be – rendkívül gazdag szakirodalom alapján –, objektíven, leíró, ugyanakkor megfelelően reflektív módon. A reflektív jelleg egyik példaként kiemelhető, hogy az egyes módszertanok ismertetésekor mint lényeges szempont kap szerepet azok potenciálja a magyar nyelv specifikus rendszerének a leírására.

A munka erényei közül mindenképp kiemelendő az is, hogy a példászerű fogalmi pontosság és a módszertani feszegetés szerencsésen ötvöződik a kreativitással, ez utóbbi vonás leginkább az invenciózus elemzésekben szembetűnő.

Tolcsvai Nagy Gábor színvonalas, részletesen kidolgozott bemutatását érdemes elhelyezni a hasonló jellegű munkák sorában is. A nemzetközi nyelvészetben az első kísérletek után (l. pl. Schwarz 1992) az utóbbi évtizedben sorra jelentek meg a kognitív nyelvészet szintetizáló igényű bemutatásai (pl. Evans–Green 2006; Geeraerts [ed.] 2006). Magyar nyelven 2010-ben jelent meg az első hasonló jellegű munka, Kövecses Zoltán és Benczes Réka (2010) *Kognitív nyelvészet* című kötete. Azt mondhatjuk tehát, és ezt is mindenképp hangsúlyozni kell, hogy a magyar nyelvtudomány ezen a téren is „szinkronban” van, lépést tart a nemzetközi nyelvészet folyamataival.

Bár erre már korábban is utaltam, de befejezésül is hadd hangsúlyozzam újra azt a tényt, hogy a kognitív nyelvészet dinamikus, folyamatosan fejlődő diskurzus, egyre szélesedő, gazdagodó folyamat. E minden jel szerint nagy jövő előtt álló nyelvészeti paradigma magyarországi fejlődésében bizonyosan meghatározó szerepe lesz e könyvnek és – mint ahogyan a kognitív szemlélet hazai magalapozásában és eddigi útjában is – szerzőjének. Ehhez a kötet értékei alapján joggal hozzá lehet azt is tenni, hogy az e szintézisben foglaltak színvonala és jelentősége, általánosságban, azaz a nemzetközi nyelvészet szempontjából is hasznosítható értékei, illetve speciálisan a magyar nyelvet új szempontokból leíró meglátásai, elemzései miatt, továbbá a hazai nyelvtudomány eredményeinek demonstrálása céljából is igen hasznos lenne idegen nyelven, elsősorban angolul is publikálni.

SZAKIRODALOM

- Evans, Vyvyan – Green, Melanie 2006. *Cognitive linguistics. An introduction*. Edinburgh UP, Edinburgh.
 Geeraerts, Dirk (ed.) 2006. *Cognitive linguistics: basic readings*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
 Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. 1. Stanford UP, Stanford.
 Schwarz, Monika 1992. *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Francke, Tübingen.
 Wildgen, Wolfgang 2008. *Kognitive Grammatik: klassische Paradigmen und neue Perspektiven*. Walter de Gruyter, Berlin.

Pethő József
 főiskolai tanár
 Nyíregyházi Főiskola

Sólyom Réka: A mai magyar neologizmusok szemantikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. Nyelvtudományi Értekezések 165. sz. 126 lap

A jelen könyv, a nagy hagyományú nyelvészeti sorozat újabb kötete, szaktudományos és hétköznapi értelemben is aktuális témával ismerteti meg az olvasót: neologizmusokat dolgoz fel, összetett, több szempontú megközelítésben, középpontba állítva a jelentéstani kérdéseket, összefüggéseket, folyamatokat. Ez utóbbi, vagyis kiemelten a szemantikai megközelítés előtérbe állítása a munka legfőbb újdonsága és értéke. A szemantikai szempont megjelent már Sólyom Réka korábbi tanulmányaiban is, de 2012-ben megvédett doktori dolgozatának immár központi témája volt. Az értekezés átdolgozott, könyvvé fejlesztett változatában, amely jelentős kérdőíves anyag feldolgozását is magában foglalja, a neologizmusok szemantikai szerkezetein kívül megismerhetjük a neologizmusalkotás és -befogadás mentális folyamatait.

A témaválasztás és a feldolgozás a nyelvhasználat egésze felől is jelentős tudományos értékkel bír. A mai magyar szókincs nagyságában, a szókészletben, a mindennapi beszélt nyelvben és a szaknyelvekben egyaránt olyan változások mennek végbe az utóbbi évtizedekben, különösen a rendszerváltoztatás óta, hogy joggal beszélhetünk akár jelenkori nyelvújításról is. A változások legmarkánsabb, mindenki által érzékelhető területe a szókincs bővülése, az új átvételű és a belső keletkezésű neologizmusok mennyiségi növekedése. E folyamat tendenciáit is érinti Sólyom Réka munkája: egyrészt a háttérül szolgáló fogalomtörténeti áttekintésben, amelynek során az ókortól a 21. századig történeti szempontból foglalkozik a neologizmus definiálásával, rámutatva az egyes meghatározások ellentmondásaira, hiányosságaira is; másrészt a nyelvhasználatot dinamikusan bemutató esettanulmányokban, amelyekben sorra-rendre kitér általános tendenciákra is.

A rendszerezés filológiai fontosságát és alaposságát nem elhallgatva, ahogy utaltam rá, a jelen könyv valódi újdonsága a mai magyar nyelvben megjelenő neologizmusok szemantikai felépítésének vizsgálata funkcionális-kognitív keretben. Az ehhez vezető elméleti háttér és módszertant, a definiálás szükségességét és problematikusságát vázolja föl a munka első része, a Bevezetés (9–11) és a Témafelvetés (13–6). A szerző itt alapozza meg a neologizmusok funkcionális megközelítésének a szükségességét, bemutatja a kognitív nyelvészeti megközelítésből adódó lehetőségeket: így a nyelvi változás dimenziójának bevonásával a metonimikus és a metaforikus jelentésváltozások működés- és használatközpontú értelmezését, a fogalmi integráció (blend) elméletének alkalmazási lehetőségét, majd pedig saját kérdőíves felmérésein alapuló elemzési eredményeinek értékelésével megadja az elméleti kérdések próbáját, vagyis a gyakorlatot, a nyelvi működést mutatja be – bizonyos mentális folyamatok modellálásával.

A neologizmus fogalmának új értelmezéséhez vezető összefoglaló szerkezete, felépítése – régóta kutatott, összetett kérdéskörrel lévén szó – szükségképpen kronologikus megközelítésű. Miként változott a neologizmus fogalmának értelmezése a hazai és a nemzetközi szakirodalomban? Melyek a fogalomértelmezés fő nehézségei; a túlzottan kitágított vagy túlzottan is korlátozott definíciókból fakadó ellentmondásai? Mit tartunk neologizmusnak, hol és hogyan húzzuk meg a vizsgálati határokat, mekkora az a korpusz, amely már releváns a feltett kérdések szempontjából – ezek a kérdések jelen vannak az áttekintésben, és megfogalmazódnak az olvasóban (17–9).

A neologizmus több szempontú meghatározása Sóllyom Réka munkájában olyan definíciót jelent, amely – a szóalak és a szerkezet mellett – a kommunikációs partnerek, a struktúra és az idő dimenzióját is figyelembe veszi. Meghatározása szerint „a neologizmus olyan újszerű szerkezeti felépítésű nyelvi jelenség, amelynek egy adott közlő és/vagy egy adott befogadó adott szituációban előzetes (vagy ilyen hiányában előzetesként értelmezett) tapasztalataihoz, ismereteihez és az ezekből fakadó elvárásaihoz viszonyítva újszerű jelentést és/vagy újszerű stílust tulajdonít” (19). Ez, a szerkezeti változások mellett a dinamikus jelentés- és stílustulajdonításra épülő, a kontextust is figyelembe vevő definíció véleményem szerint nemcsak a jelen munka keretein belül alkalmazható az ezredforduló óta eltelt időszak új szavaira, hanem általánosabb értelemben is jelenthet értelmezési és megközelítési módot.

A kognitív nyelvészeti megközelítésből fakadó lehetőségek bemutatása is világos fogalomértelmezésekkel indul. Megtudjuk, miként függ össze a konceptualizáció, a kategorizáció a szóalkotással, miért fontos az előtér-háttér viszony szerepeltetése, mi a konvencionalizáltság szerepe a neologizmus létrejöttében (általánosságban és majd egyen-egyenként), vagy hogy mindebben mi a célstruktúra és a jóváhagyó struktúra szerepe. De kitér a szleng jelenségére és a stílustulajdonítás összetevőire is (24–5). Az itt felvillantott fogalmakat és összefüggéseket a szerző megvilágítja és gondosan értelmezi, ez a módszere a kognitív nyelvészet alkalmazásához is szerencsésen hozzájárul.

A vizsgált szemantikai szerkezetek két nagy jelentéstani (és stilisztikai) kategória, a metonímia és a metafora köré szerveződnek, alapvetően úgy, mint két jelentésstrukturáló, jelentésteremtő konceptualizációs adottság és lehetőség köré. A könyv harmadik fejezete (27–56) előbb a metonimikus szemantikai szerkezetek kognitív nyelvészeti értelmezéseit írja le, közelebbről is a tartománymátrix, a referenciapont-szerkezet, a leképezés, a kiemelés lehetőségeit és szerepét – mások mellett George Lakoff és Mark Johnson, Klaus-Uwe Panther és Linda L. Thornburg megközelítései alapján. Majd az újkori metaforafelfogásokat mutatja be, ugyancsak reflektív módon, a „klasszikusi” Max Black-i rendszerezésből kiindulva Kövecses Zoltán jelentésfókuszon alapuló elméletéig vagy Tolcsvai Nagy Gábor megközelítéséig, amelyen át a szociokulturális összetevők és a kategorizációs modell fontosságát emeli ki.

Kiemelésre érdemes újdonsága a munkának a neologizmusokra nézve a fogalmi integráció (blend) közepontba állítása is. A mentális terek olyan „kis fogalmi egységek, amelyeket a beszéd során hozunk létre a szituációbeli megértés és cselekvés céljából” (49); a fogalmi integráció (blending) pedig ’elegyítés, vegyítés, amely mentális terekkel foglalkozik’ (51). E kettős szempont érvényesítése azért is lehet gyümölcsöző a neologizmusok szemantikai felépítésének vizsgálatában – véli a szerző –, mert a magyar neologizmusok felépítésüket, szerkezetüket tekintve változatosak: sok köztük az összetett szó (*kutyaszitter*), az igekötős ige (*betámad*), vannak szép számmal szó- és

toldalékcsonkok összekapcsolásából létrejött alakulatok (*csokoholista*) stb. (49). Feltételezése, hipotézise a következő fejezetben beigazolódik.

A negyedik fejezet, egyben a legnagyobb terjedelmű része a könyvnek, az egyes neologizmusok szemantikai elemzése és megjelenítése (57–110). Egyrészt az eddigi elméleti előkészítés alapján, másrészt kontextusba helyezve, a szerző által esettanulmányoknak nevezett típusok és egyedek bemutatásán keresztül. A kérdőíves felmérések értékelései pedig ugyanitt a mentális folyamatok modellálását szolgálják, a befogadói-értelmezői eredményeket/eredménytelenségeket mutatják meg. A szemantikai elemzések minden esetben a szavak és szerkezetek grammatikai felépítéséből indulnak ki, adott esetben kitérnek az idegen (angol) nyelvi mintára is. Ez utóbbira jó példa – a jelentéskonstruálás, a megértés szempontjából „zökkenőmentes” *csokoholista* meg az „akadályokba ütköző” *tanorexiás*.

A vizsgált típusok, a leírt esettanulmányok egyrészt különféle összetételekre vonatkoznak: olyanok, ahol az utótag a magyarban nem használatos önállóan: *kutyaszitter*; *dédiszitter*; tükörfordítással keletkezett összetételek: *gerillakertész*, *kanapészörf*, *passzívház*, *zöldbűnözés*; belső keletkezésűek: *bagolyvonat*, *kormányablak*; e- előtaggal keletkezettek: *e-könyv*, *e-könyv olvasó*. Másrészt az igekötős neologizmusokra, köztük is a *be-* igekötős igékre: *betámad*, *becéloz*.

Az esettanulmányok – bizvást mondhatom – a legizgalmasabbak, legérdekesebbek az olvasó számára. Mert a szemantikai leírások nyelvlélektani mozzanatokot is láttatnak. Igazolással e helyütt csak egy-egy részletet emelhetek ki. Az egyik: nem sikeres a *passzívház* jelentésének a felismerése a fiatalabb korosztályok körében – derül ki a vizsgálatból, azt is megtudjuk, hogy miért nem. Részben azért, mert akik nem ismerik a *passzív* szó jelentéskörét, nem tudják értelmezni, hiába ismerik jól a *ház* szemantikai jegyeit. Sőt még a *masszív* fonológiai hasonlósága is belejátszik az értelmezésbe, ahogy a ’kemény ház, jó szerkezetű ház, megerősített ház’ „logikus” válaszok mutatják. A felismerés az idősebb nyelvhasználók körében sikeresebb, bár még itt is problémát okoz a németben természetes összetételei alak (80–4). A *kormányablak* felismertségi aránya ugyancsak alacsony, kiváltképp az iskolások körében; itt az előzetes tapasztalatok, ismeretek hiánya és az összetételi tagok poliszémiájának megléte a főbb magyarázó tényezők (91–4). Mindegyik esettanulmányhoz gondosan kimunkált ábrák tartoznak, amelyek láttatják is a jelentésszerkezetet, segítik a következtetések levonását. Ugyanígy az igekötős igék esetében, a *betámad* és a *becéloz* blendkénti ábrázolása szintén jól nyomon követhető vizuálisan (102, 103, 105, 108, 109).

Megtaláljuk az ismerős (és nem ismerős) neologizmusokat, az elemzésekben feltárul szemantikai szerkezetük, betekinthetünk a jelentéskonstruálás folyamataiba, a (metaforikus és metonimikus) jelentésviszonyok szerepébe, a lehetséges asszociációk okozta módosulásokba, amelyeket hangzásbeli és/vagy jelentésbeli kapcsolatok, tudásdarabok hívnak/vagy éppen nem hívnak elő. A korábban csak feltételezett szemantikai kapcsolatok modellálásában nemcsak széles körű, nemzetközi szakirodalmi ismereteire, hanem saját kérdőíves felméréseire és egyes közösségi oldalak anyagaira is építhet a szerző, és így meggyőzően tudja alátámasztani megállapításait, levonni következtetéseit.

Mentális és kognitív folyamatokról lévén szó, Sólyom Réka vizsgálatai jól mutatják, hogy a funkcionális-kognitív elméleti keret és módszertan a neologizmusok vizsgálatában, ott, ahol a nyelv dinamikája szinte „érzhetően”, „megfoghatóan” van jelen, eredményesen alkalmazható, és új eredményeket hoz. Éppen abban a régóta és folyamatosan kutatott témakörben, mint a neologizmusok vizsgálata. Más oldalról közelítve, azért is lehet sikeres ez a nyelvhasználói stratégiákat figyelembe vevő megközelítés, mert a jelentést, a jelentéstulajdonítást a nyelvet szervező tényezők közül elsődlegesnek tekinti, és hangsúlyozza, hogy a nyelv tapasztalati alapú, a mentális megismerés és világenderemtés része.

Az elmélet és módszertan a jelen munkában nem pusztán háttérként jelenik meg, hanem látásmódként, szemléletként, feldolgozási módszertanként érvényesül. Érződik, hogy a mögötte levő tudásanyag (l. a felhasznált szakirodalom jegyzékét) folyamatos diskurzusban, műhelymunkában formálódott, csiszolódott. Ezt mutatja a könyv szerkesztettsége, tömörsége és ezt a szerző világos, az új fogalmakat megértető, a jelenségeket megmagyarázó stílusa.

„Mint az magából a vizsgált jelenségből is következik, a neologizmusokkal kapcsolatos jövőbeli feladatok folyamatosan napirenden vannak [...] A jelen munka keretei között e folyamat egy pillanatnyi metszetének bemutatására volt lehetőség: a további elemzés a jövő feladata” – írja

Sólyom Réka könyvének befejező részében. A téma adott, az anyag folyamatosan és „magától gyarapodik”, így hát kívánom, hogy további szemantikai esettanulmányok és elemzések készüljenek – újabb tanulmányok és könyvek formájában.

Heltainé Nagy Erzsébet

tudományos főmunkatárs – egyetemi docens

MTA Nyelvtudományi Intézet – KRE BTK Nyelvtudományi Tanszék

Vörös Ferenc: Kis magyar családnévatlasz. Kalligram, Pozsony, 2014. 440 lap

Érdekes könyv Vörös Ferenc *Kis magyar családnévatlasza*. És több szempontból is érdekes: külleménél, könyvészeti megoldásainál fogva, a tartalmát tekintve, a legkorszerűbb módszerek alkalmazásával történő feldolgozását és annak térképeken, táblázatokban összefoglalt bemutatását elénk tárva. Az olvasó legelső mozzanata, hogy kezébe veszi, majd nézegeti a könyvet. Itt éri az első meglepetés, az első érdekesség. A kötet fekvő téglalap formátumú, elsőő kőtestáblája színes térképrészlettel hívja föl magára a figyelmet. A szöveges részben a szedéstükör három függőleges kolumnára, azaz hasábra tagolt. Ez ugyan megnehezíti az európai ember számára az olvasást, hiszen könyveinkben ez számunkra szokatlan. Indokolja azonban ezt az 56. oldaltól kezdődő térképtár, amely máskülönben nem lett volna elhelyezhető és áttekinthető. A külsőleges, technikai meglepetés után tekintünk át a könyvet szakmai szempontok alapján.

A kötet címe nagyon találó és kifejező. Valóban családnévek atlasza és „kis” térképgyűjtemény, hiszen „mindössze” 106 magyar családnévet dolgoz föl a szerző által rendelkezésre álló összes számú magyar családnévből, amely mindösszesen 10 182 552 alapadattal számol a 2009. január 1-jei eszmei állapot szerint. A szerző választása arra a százhat családnévre irányult, amelyeknek száma ezen évben tízezer fölött volt Magyarországon.

Az előszóban és a bevezetésben megismerhetjük a kutatás előzményeit, az előmunkákat, az anyaggyűjtés lehetőségének különleges elérhetőségét, valamint a feldolgozás módszerét. Mindezt ismertette már sokkal részletesebben egy korábbi, 2013-as kötetében (*Mutatvány az 1720-as országos összeírás névföldrajzából*, 27–9), amellyel ott részletesebben megismerkedhet az olvasó. Ezt követi egy nagyon célirányos irodalomjegyzék, amely segíti a hasonló témában kutató kollégákat a válogatásban és a könnyebb eligazodásban.

Térjünk vissza az atlasz szakmai bevezető részére, kiemelve belőle néhány fontos vagy figyelemfelkeltő momentumot. A szerző maga írja, hogy négyévnnyi munkáját ajánlja „a szakmai közönség és a szélesebb publikum számára”. A 13. oldalon egy korábbi írásának idézetét olvashatjuk, hogy valójában számára mit jelent a szélesebb, szakmai olvasói kör – nem kívánom a 17 soros részt pontosan citálni (honismeret, néprajz, kisebbségkutatás, kontaktológia, migráció és településtörténet kutatói stb.). Mindvégig összeveti munkáját a hazánkban eddig megjelent két legnagyobb családnévgyűjteménnyel, Kázmér Miklós *Régi magyar családnévek szótárával* és Hajdú Mihály családnév-enciklopédiájával. Keresi az egyezéseket, a hasonló megállapításokat, és mindvégig elénk tárja azokat az általa megállapított eredményeket, eltéréseket, amelyek újak az általa vizsgált névanyag adatai alapján. Szemléletesen tárja elénk, hogy a spontán vezetéknevek és a tudatos névváltoztatások, illetve a természetes és mesterséges névállomány hogyan keveredik a magyar névrendszerben. Mindezt bonyolítja az olyan, hazánkban használatos esetek, mint a többrészes családnévek, illetve ezek helyesírás változatai (külön- avagy kötőjelesen írva), az idegen és jövevényréteghez kapcsolt névkiegészítők, a szláv nyelvekből átkerült neveken meghagyott *-ova* birtokosképző, az egyéb közszói elemeket tartalmazó személynevek. Mindezt bonyolítja az a tény, hogy 2004-től Magyarországon megengedett a házastársak nevének összekapcsolása, amely, mint ahogy írja: „megnyitotta a kapukat a mesterséges családnévállomány rétegének felszaporodása előtt” (24).

Külön izgalmassá teszi a 2009-es névállomány vizsgálatát azzal, hogy korábbi, 1720-ból való gyűjtéséből bemutat és összevet 15 nevet, és ezeket térképlapon is mellékelte az összehasonlíthatóság céljával. Kevés ez a 15 név, ám mégis elegendő ahhoz, hogy bizonyíthassa: a természetes és a mesterséges migráció nem változtatta meg a történeti névréteg arányait (lásd a 29 lapon közölt táblázatot, amelyen az 1720-as és a 2009-es adatbázisok gyakorisági listáit veti össze a 12 leggyakoribb név esetében). Megállapítja, hogy „a korábbi népességmozgalmak ellenére időbelileg

nagyfokú állandóságot mutat a területi tagolódás”. Részletesen ismerteti, hogy a 18. század eleji összeírás milyen buktatókat tartalmaz. Csak néhányat említek ezek közül: a conscriptorok bemon-dás, sőt sokszor a falu előljárójának közlése alapján rögzítették a neveket, más nyelvtérületről és nyelvjárásból érkeztek, eltért a katolikus és református vallásúak írásgyakorlata, különböző volt az iskolai végzettségük, de még az elhallást is figyelembe kell vennünk stb. És a végére hagytam azt a nagyon fontos tényrt, hogy ezen összeírás nem fedte le a teljes magyar nyelvtérületet: hiányzik belőle több megye, az elzálagosított 13 szépesi város Lublóval együtt, Horvát-Szlavónország stb. (Ezen fejezetben indokolja meg azt is, hogy miért nem az 1715-ös összeírás adataira támaszkodott. Ennek bemutatásától most eltekintek.)

Könyvének ez a része foglalkozik azzal a témakörrel, amely az ortográfiai jelenségekre, eltérésekre vonatkozik. Ilyenek: a szóvégi *th* kapcsolat, az *oo~oó*, *aa~aá*, *i~y~j* jelölése stb. Ezek közül egyet érdemes feltétlenül kiemelni. Korompay Klárát idézi, aki találoan foglalta össze a bizonyos egytagú családnévben a szóvégi betűkettőzést olyan neveknél, mint *Papp, Kiss, Veress*. Ezt szeretném egy gondolattal kiegészíteni. E helyesírási jelenség egyik oka lehetett az is, hogy az azonos hangzású közzstől való megkülönböztetésre (is) irányulhatott, azaz az írásképe célja épp maga a nevesítés volt. Az összeírók mindezek mellett szabadon döntöttek a nevek rögzítésekor: „Ugyanis a 19. század végéig nem voltak érvényben olyasféle szabályok, amelyek a név változásakor és/vagy megváltoztatásakor általános, mindenkire kötelező érvényű útmutatást adtak volna” (32. l.). Sok függött az anyakönyvező (összeíró) személyétől. (Tágabb családuknban még a 20. század elején is másképp rögzítették a két fiútestvér vezetéknevét, amelyet aztán utódai mind a mai napig örökölnek.) Egészen extra példával lep meg bennünket a szerző a 33. oldalon. Somogy megye egyik részén (mintegy kétnapi járóföldnyi körzetben!) egy palóc nyelvjárású egyén írta össze az adózókat. Ezért az összes *Pap* nevűt a köznyelvi *a* helyett *á* grafémával rögzítette megfelelő hangjelölési gyakorlat hiányában.

Vörös Ferenc a többzernyi térképe közül azt a 106-ot gyűjtötte össze e kötetben, amelyeknek 2009-ben tizezernél több volt az névvelői száma. Ezek közé illesztett be a megfelelő családnévhez tizenöt 1720-as térképet mutatványként. A térképtár elrendezése: lexikai típusok és változatai, morfológiai típusok és változatai, szemantikai és morfoszemantikai típusok. Az első kettőnél betűrendben olvashatók a családnév végig nagybetűsen (*SZILÁGYI*). Ha valamelyik nevet követik a változatai, akkor csak az első betűje nagy (*Szilágyi*). A térképtárban már nincsenek megjegyzések, kommentárok, csak fejezetcímek. Az adatok, térképek, számszerű kimutatások már az olvasó böngészésére vannak bízva. A lexikai típusoknál kilenc fő kategóriát állít föl irányadóul (alkategóriák nélkül), az adott névanyag által indokoltan eltérve a hagyományos rendszerezéstől.

Bal oldal: Felül fejezetszámokkal a cím olvasható. Alatta a nagybetűs családnév. Majd a lokalizálható változatok következnek, a névvariánsok (zárójelben a számuk), alatta a többes tagolódású nevek. Bal sarokban Magyarország megyéi, amelyeknek színárnyalatai mutatják az adott név gyakoriságát. Mellette a megyék regionális gyakorisága következik, megadva, hogy hány fő viselte a nevet, mellette ezrelékben az az arány, amely alapján a sorrendet felállította a szerző. Ez utóbbi nagyon lényeges adat, hiszen az egyes megyék merítési aránya más-más volt, ténvtra vezethette volna mind a szerzőt, mind az olvasót. A jobb (páratlan) oldalon egy nagyobb Magyarország-térképen már településenkénti bontásban látható az adott név megterhelési „árnyalata”. (A kötetben a bal és a jobb oldal alkot egy párt. Mivel a továbbiakban minden hasonló „oldalpár” így készült el, nem bocsátkozom ismétlődésekbe.)

Itt szeretném megjegyezni, hogy a jobb oldali térképek nagyon szépen, precízen szerkesztettek, jól leolvashatók a településenkénti mutatók. Ugyanakkor a sok adat miatt néhol ez eléggé sűrűsödik, itt nehezebb a lokalizáció (pl. 305. l.). Mindez nem a szerző hibája, hanem technikai probléma, amelyet ekkora méretű könyvben feloldani nem lehet. Külön színfoltja a könyvnek a 65–80. oldalak színes kivitelezése, amelyeken már tökéletesen követhető az olvasót érdeklő kisebb terület és annak számadatai. Nagy kár, hogy kutatóink kezét hazánkban a financiális okok ennyire megkötik.

A lexikai típusoknál meglepő, hogy bizonyos neveknél milyen magas a leírt névvariánsok száma, amely természetesen nem mindig a kiejtett, hanem legtöbbször csupán az írásban rögzített alakra vonatkozik (pl. *Szabó, Tót, Gál, Horvát, Lőrinc* – némelyiknek a száma tíz fölött van).

Jelen írásban nincs helye a polémiának, mégis felvetődik részemről a kérdés: miért nem akarjuk elfogadni a *Kovács* nevet magyar családnévnek (ez a második leggyakoribb vezetéknevünk), amikor közzszoí alakja lassan egy évezred óta él a nyelvünkben. Ugyanakkor a *Novák* nevet – amely

szintén szláv etimonú – befogadjuk, még ha meg is állapítjuk róla: „A leggyakoribb magyarországi idegen eredetű családnév” (az idézet Hajdú Mihály enciklopédiájából való).

A lexikai típusok után következnek a már korábban felsoroltak közül a morfológiát bemutató négy térképlap. Számomra is meglepő volt, hogy az *-i* helynévképzős neveink száma megközelíti a kétmilliót (!). A második a szláv *-skŷ* képzős, a harmadik az *-ovics*, a negyedik pedig a német *-inger* képzős nevek adatairól tájékoztat. A szemantikai típusokból három, a morfoszemantikaiból pedig kilenc lap került a kötetbe érdekességként. Zalára a *-fi* patronimikumképző (58 739 adat!), Baranyára a *-fia*, *-fai*, *-fali*, Borsodra a *-falucska/-falucskai* névrészes nevek a jellemzőek. Végül egyetlen ortográfiai jelenséget mutat be a szerző, ez a névvégi *cs* hangérték *ts~ch~cs* grafémával történő jelölése. Megállapítja, hogy a *ts~ch* betűkapcsolat főként Vas és a mai (!) Győr-Moson-Sopron megyékben a leggyakoribb. Az esetet nem tartom véletlennek. A törökök kiűzése után az elnéptelenedett nyugati országsávba horvát ajkú lakosokat telepítettek be. És a magyar helyesírás gyakorlatilag nem tudott mit kezdeni a horvát nevek *cs* végződésével, amely hangértékében *s*, és a horvát helyesírásban is eltért a magyarétól. Szerintem ezt igyekeztek a *ts*, *ch*, néha még *th* formában is jelölni, visszaadni (pl. *Jambrich~Jambrics*, *Jakusith~Jakusits~Jakusich*).

A kötet a térképek jegyzékével, a lexikai típusok mutatójával, majd egy angol, illetve szlovák rezümével zárul. Ezt a figyelmességet talán meg kellett volna toldani egy plusz térképpel, amely elfért volna a könyv védőlapján. Ez pedig a történelmi Nagy-Magyarország vármegyéit lett volna hivatott bemutatni. A fiatalabb olvasói réteg nem biztos, hogy tudja, merre is van Liptó, Bars, Gömör, Turóc, Sáros vármegye. (Ilyenkor mérvadónak az 1910-es állapotokat szokás venni, mivel a megyehatárok közben sokszor változtak.)

Vörös Ferenc családnévátlasza hazánkban egyedülálló, példaértékű és a további kutatásokhoz kiváló módszertani útmutató. Írásaiban utal rá a szerző, hogy Közép-Európa területén nem bővelkedünk a névátlaszokban. Való igaz, meg kell azonban jegyezni, hogy más országokban is elindult ennek a hiánynak a pótlására a törekvés. Csupán példaként utalok egy lapnyi részletre a lengyel névtanósok hasonló jellegű munkájából: <http://www.moikrewni.pl/mapa/kompletny/przywara.html>.

A kötet bemutatását azzal kezdtem, hogy érdekes és ritka könyvet vehet kezébe mind a névtanos, mind az érdeklődő olvasó. A kötet öt év alapos, időigényes, aprólékos és mindenre kiterjedő munkájának az eredménye. Imponáló a szerző szakmai és informatikai tudása, a kartografikus ábrázolásban, térinformatikában való jártassága – egyáltalán az alkalmazott módszer kiérlelése és a gyakorlatban történő megvalósítása. Az itt közölt 106 név (vagy variánsa) két oldalt kapott a könyvben. Az ilyen két-két oldal feldolgozása az első lépésektől (anyaggyűjtés, csoportosítás, számszerű megvalósítása stb.) az eredményig felér egy külön, önálló publikációval. Ajánlom ezt a névföldrajzi kötetet minden névtudománnyal foglalkozó szakembernek, továbbá mindazoknak, akik valamilyen interdiszciplináris szakterületen találkoznak a nevekkal, névösszeírásokkal, valamint minden kedves érdeklődő olvasónak.

Fülöp László

ny. főiskolai tanár
Kaposvári Egyetem